

T.C.
YOZGAT BOZOK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
Tarih Anabilim Dalı

Elif Ayça KARACA

OSMANLI İDARESİNDE HİCAZ VE MECLİS-İ
MEBUSAN ZABIT CERİDELERİNDE HİCAZ VİLAYETİ
(1908-1918)

Yüksek Lisans Tezi

Danışman:
Dr. Öğr. Üyesi Serkan GÜL

Yozgat – 2019

**T.C.
YOZGAT BOZOK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
Tarih Anabilim Dalı**

Elif Ayça KARACA

**OSMANLI İDARESİNDE HİCAZ VE MECLİS-İ
MEBUSAN ZABIT CERİDELERİNDE HİCAZ VİLAYETİ
(1908-1918)**

Yüksek Lisans Tezi

**Danışman:
Dr. Öğr. Üyesi Serkan GÜL**

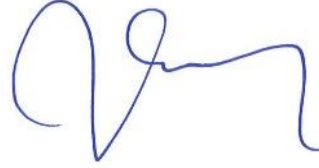
Yozgat – 2019

T.C.
YOZGAT BOZOK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ ONAYI

Enstitümüzün Tarih Anabilim Dalı 80110316003 numaralı öğrencisi Elif Ayça KARACA'nın hazırladığı “Osmanlı İdaresinde Hicaz ve Meclis-İ Mebusan Zabıt Ceridelerinde Hicaz Vilayeti (1908-1918) ” başlıklı Yüksek Lisans tezi ile ilgili Tez Savunma Sınavı, Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği uyarınca 12/06/2019 Çarşamba günü saat 10:00’da yapılmış, tezin onayına ~~OY ÇOKLUĞU~~ / OY BİRLİĞİYLE karar verilmiştir.

Başkan : Dr. Öğr. Üyesi İbrahim AYKUN

Üye : Prof.Dr. Yunus ÖZGER

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Serkan GÜL

ONAY:

Bu tezin kabulü, Enstitü Yönetim Kurulu'nun ...17.../06.../2019.. tarih ve 22-05 sayılı kararı ile onaylanmıştır.

Prof.Dr. Yunus ÖZGER
Enstitü Müdürü

Yemin Metni

Yüksek lisans/ Doktora tezi olarak sunduğum “**Osmanlı İdaresinde Hicaz ve Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridelerinde Hicaz Vilayeti (1908-1918)**” adlı çalışmamın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım kaynakların kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

20/05/2019

Elif Ayça KARACA

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	vii
ABSTRACT.....	viii
KISALTMALAR.....	x
ÖNSÖZ.....	xi
GİRİŞ.....	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	12
HİCAZ'IN OSMANLI DEVLETİ YÖNETİMİNE GİRMESİ VE YAPILAN İDARİ DÜZENLEMELER.....	12
1.1. HİCAZ'IN OSMANLI DEVLETİ YÖNETİMİNE KATILMASI 12	
1.2. VAHHABİLERİN HİCAZ'I TEHDİDİ VE 1841 DÜZENLEMESİ	15
1.3. VİLAYET NİZAMNAMESİ VE HİCAZ.....	20
1.4. ŞERİF HÜSEYİN'E KADAR HİCAZ VİLAYETİ'NDEKİ EMİRLER.....	22
1.5. HİCAZ'DA EĞİTİM, EKONOMİ, DİN VE NÜFUS.....	26
1.5.1. Hicaz'da Eğitim.....	29
1.5.2. Hicaz Ekonomisi.....	30
1.5.3. Hicaz'da Dini Yapı.....	32
İKİNCİ BÖLÜM.....	34
MECLİS-İ MEBUSAN'DA BULUNAN HİCAZ MİLLETVEKİLLERİ.....	34
2.1. 1908 MECLİS-İ MEBUSAN SEÇİMLERİ VE MECLİSİN TEKRAR AÇILMASI.....	35
2.2. HİCAZ VİLAYETİ MİLLETVEKİLLERİ.....	37
2.2.1. Seyyid Abdülkadir Haşimi Efendi.....	38
2.2.2. Kasım Zeynel Efendi.....	39
2.2.3. Hasan Şeybi Efendi.....	39
2.2.4. Şerif Abdullah Bey.....	40
2.2.5. Şerif Faysal Bey.....	41
2.2.6. Seyyid Ahmet Senafi Efendi.....	42
2.2.7. Me'mun Bedri Efendi.....	42
2.2.8. Şeyh Ahmed Safi Efendi.....	42

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	43
1908-1914 ARASI OTURUMLARDA HİCAZ DEMİRYOLU KONUSU 43	
3.1. OSMANLI DEVLETİ’DE HİCAZ DEMİRYOLU PROJELERİ VE DEMİRYOLUNUN YAPIMI	44
3.1.2. Hicaz Demiryolu İnşaatı ve Demiryolu’nun Durumu	56
3.2. MECLİS-İ MEBUSAN OTURUMLARINDA HİCAZ DEMİRYOLU İLE İLGİLİ GÖRÜŞMELER (1908–1914)	63
3.2.1. İstizahlar ve Cevapları	64
3.2.2. Teklifler	82
3.2.3. Arzuhaller	82
3.2.4. Takrirler	84
3.2.5. Tezkireler	86
3.2.6. Mazbatalar	90
3.3. GÖRÜŞMELERİN GENEL DEĞERLENDİRİLMESİ	98
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	101
MECLİS-İ MEBUSAN’DA HİCAZ İLE İLGİLİ KONUŞULAN DİĞER KONULAR	101
4.1. 1324/1908-1330/1914 TARİHLERİ ARASINDA YAPILAN GÖRÜŞMELER	101
4.1.1. İstifalar ve İzinler	101
4.1.2. Kanunlar	102
4.1.3. Takrirler	102
4.1.4. Telgraflar	104
4.1.5. Teklifler	105
4.1.6. Müzakere Edilen Mevad	105
4.1.7. Tezkireler	111
4.1.8. Aza-yı Kiram Muamelatı	112
4.1.9. Beyanat ve Nutuklar	112
4.1.10. Mazbatalar	113
4.2. GÖRÜŞMELERİN GENEL DEĞERLENDİRİLMESİ	116
BEŞİNCİ BÖLÜM	119
1916 İSYANI VE SAVAŞ DÖNEMİ MECLİS-İ MEBUSANINDA HİCAZ İLE İLGİLİ GÖRÜŞMELER	119

5.1. ARAP MİLLİYETÇİLİK HAREKETLERİ	121
5.1.2. Hicaz Bölgesinde Milliyetçilik Hareketinin Gelişimi	128
5.1.3. Birinci Dünya Savaşı Sırasında Hicaz Bölgesi	129
5.1.4. Şerif Hüseyin'in Mekke İsyanı	135
5.1.5. Medine Müdafaası ve Hicaz'ın Osmanlı Devleti'nden Ayrılması	141
5.2. 1914 VE SONRASI MECLİS-İ MEBUSAN'DA HİCAZ İLE İLGİLİ GÖRÜŞMELER	144
5.2.1. Telgraflar	145
5.2.2. Tezkireler	145
5.2.3. Aza-yı Kiram Muamelatı	146
5.2.4. Muhtelif Mevad	148
5.3. GÖRÜŞMELERİN GENEL DEĞERLENDİRİLMESİ	159
SONUÇ	163
KAYNAKÇA	166
DİZİN	188

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Osmanlı İdaresinde Hicaz ve Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridelerinde Hicaz
Vilayeti (1908-1918)**

Elif Ayça KARACA

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Serkan GÜL

2019-Sayfa: 203+VII

**Jüri: Prof. Dr. Yunus ÖZGER
Dr. Öğr. Üyesi Serkan GÜL
Dr. Öğr. Üyesi**

Hicaz bölgesi İslam dünyası için önemli dini mekânları içerisinde barındırır. Mekke ve Medine Müslümanlar için hac merkezi olması bakımından büyük önem arz eder. Yavuz Sultan Selim döneminde gerçekleşen Mısır'ın fethiyle 1517'de Osmanlı topraklarına katılan Hicaz'ın sınırları içerisinde; Mekke, Medine ve Cidde şehirleri bulunuyordu. Bu sınırlar zaman içerisinde değişiklik göstermiş olsa da 1908 yılından Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar yukarıda bahsedilen şeklini esas itibariyle korudu. 1864 yılında Vilayet Nizamnamesi'nin çıkarılmasıyla Hicaz 1868'de eyaletten vilayete dönüştü. II. Abdülhamit döneminde bölgeye siyasi, idari, ekonomi ve hac ibadetinin kolaylaşması gibi sebeplerle Şam ve Medine arasında Hicaz Demiryolu yapımına başlandı. Meşrutiyet'in ilanı ile beraber 1908 yılında Meclis-i Mebusan yeniden açıldı. Meclis'te Hicaz Demiryolu başta olmak üzere, bölgede ortaya çıkan hastalık, yönetici sorunları, bölgenin bütçe sorunları ve bölge şeriflerinin yarattığı kargaşalar gibi Hicaz bölgesinin meseleleri tartışıldı.

Anahtar Kelimeler: Hicaz, Osmanlı Devleti, Mekke, Medine, Cidde, Zabıt Ceridesi, Meclis-i Mebusan

ABSTRACT

Master's Thesis

**The Hejaz Under The Ottoman Rule and The Hejaz Province in Ottoman
Parliamentary Papers (1908-1918)**

by

Elif Ayça KARACA

Supervisor: Assist Prof. Dr. Serkan GÜL

2019-Page: 203+VII

**Jury: Prof. Yunus ÖZGER
Assist. Prof. Dr. Serkan GÜL
Assist.Dr.**

The Hejaz area contains important sacred places for the Islamic world. Mecca and Medina, located within the borders of Hejaz, hold a crucial significance for Muslims because they are pilgrimage centers. Mecca, Medina and Jeddah cities were located within the borders of Hejaz province, joined the Ottoman lands in 1517 with the conquest of Egypt, which was occurred during the reign of Yavuz Sultan Selim. Although the border lines of Hejaz changed in the process of time, the area kept its importance on, as it is mentioned above, from 1908 until the fall of the Ottoman state. With the proclamation of *1864 Province Regulations* (Vilayet Nizamnamesi) Hejaz was transformed from the province into a vilayet in 1868. Upon the decision Sultan Abdulhamit II, the Hejaz Railway between Damascus and Medina was started to be built in order to facilitate of some reasons such as a political, administrative, economic and pilgrimage worship. After the declaration of the II. Constitutional Monarchy, Meclis-i Mebusan was reopened in 1908. The issues of the Hejaz region such as the Hejaz railroad, the diseases that emerged in the region, managerial

problems, the budget problems of the region and the turmoil created by the regional sheriffs, were discussed in the sessions of the Parliament.

Keywords: Hejaz, Ottoman State, Mecca, Medina, Jeddah, Hejaz Deputies, Ottoman Parliament, The Ottoman Parliamentary Papers (Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi)

KISALTMALAR

BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
BTTD	: Belgelerle Türk Tarihi Dergisi
DİA	: Diyanet Vakfı İşlam Ansiklopedisi
DTCFD	: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi
FSM	: Fatih Sultan Mehmet Vakfı
F..	: Fırat Üniversitesi
H.	: Hicri
İLTED	: İlahiyat Tetkikleri Dergisi
İSTEM	: İşlm, San'at, Tarih, Edebiyat ve Msıkîsi
JASSS	: The Journal of Academic Social Science Studies
M.	: Miladi
MEB İA	: Milli Eğitim Bakanlığı İşlam Ansiklopedisi
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
MMZC	: Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi
ORSAM	: Ortadoğu Araştırmaları Merkezi
OTAM	: Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
QDL	: Qatar Digital Library
s.	: Sayfa
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TTK	: Türk Tarih Kurumu
TYB	: Türkiye Yazarlar Birliği
Vd.	: ve diğerleri
Vol.	: Volume

ÖNSÖZ

Hicaz, doğal sınırları içinde barındırdığı Mekke ve Medine şehirleriyle İslam dünyasının en fazla ilgi gösterdiği ve kutsiyet atfettiği bölgedir. İslam dini bu bölgede ortaya çıkarak dünyaya yayılmıştır. Bu açıdan Hicaz, İslam diniyle bütünleşmiş bir coğrafi alan olarak görülür. Hicaz, Osmanlı Devleti yönetimine girdikten sonra da tanınan özel statü içinde yüzyıllar boyunca bir Osmanlı vilayeti olarak varlığını devam ettirdi. Birinci Dünya Savaşı'nın ortaya çıkardığı siyasi atmosfer ve İngiltere'nin bazı aşiretleri kışkırtmasıyla başlayan 1916 Arap İsyanı sonrasında Hicaz bölgesi Osmanlı topraklarından ayrılmıştır. İngiltere'nin desteğiyle Şerif Hüseyin'in krallığını ilan etmesiyle Hicaz Krallığı kurulmuş, ancak kısa sürede Suudilerin saldırılarıyla bu krallık yıkılarak yine aynı topraklar üzerinde 23 Eylül 1932 tarihinde Suudi Arabistan Krallığı kurulmuştur.

Osmanlı Yönetiminde Hicaz ve Meclis-i Mebusan'da Hicaz Vilayeti başlıklı bu tez iki ana konu etrafında şekillendirildi. İlk olarak Hicaz'ın Osmanlı Devleti yönetimine girmesi ve tarihsel süreç içinde idari anlamda geçirdiği değişiklikler incelendi. İkinci olarak ise 1908-1918 yılları arasında toplanan Meclis-i Mebusan'da Hicaz ile ilgili yapılan görüşmeler, tartışmalar, teklifler Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridelerinden takip edildi.

1908 Meşrutiyeti'nden sonra açılan ve 18 Mart 1920 tarihine yani İstanbul'un İtilaf Devletlerinin işgaline kadar geçen sürede Meclis-i Mebusan'ın çalışmaları 4 Dönem'de ve 40 ciltte toplanmıştır.

Tez konusunun sınırlandırıldığı 1908-1918 yılları arasındaki Meclis-i Mebusan toplantıları toplam 3 Dönemi kapsamaktadır. 1.Dönem 4 Kanun-ı evvel 1324-5 Kanun-ı sani 1326 tarihleri arasındadır ve bu zaman diliminde 4 İçtima yapılmıştır. 04.12.1324-08.08.1325 tarihleri arasındaki 1. İçtimada 140 oturum; 01.11.1325-15.06.1326 tarihleri arasındaki 2. İçtimada 125 oturum; 01.11.1326-21.05.1327 tarihleri arasındaki 3. İçtimada 114 oturum ve 02.10.1327-05.01.1327 tarihleri arasındaki 4. İçtimada ise 40 oturum yapılmıştır. Toplam sayısı 779 olan 1.Dönem oturumları 25 ciltte toplanmıştır.

2.Dönem 05.04.1328-23.07.1328 tarihleri arasında gerçekleşmiştir. 2. Dönemde olağanüstü şartlar nedeniyle yalnızca 1. İçtima yapılmış ve bu içtimada toplam 47 oturum gerçekleşmiştir. Bu oturumlar 2 cilt olarak yayınlanmıştır.

3.Dönem, 01.05.1330-20.07.1330-21.12.1334 tarihleri arasındadır. Bu dönemde toplam 5 İçtima yapılmıştır. 01.05.1330-20.07.1330 tarihleri arasındaki 1. İçtimada 47; 01.12.1330-31.10.1331 tarihleri arasındaki 1. İçtimanın devamında 48; 01.11.1331-28.02.1331 tarihlerindeki 2. İçtimada 44; 01.11.1332-31.03.1333 tarihleri arasındaki 3. İçtimada 63; 01.11.1333-31.03.1334 tarihleri arasındaki 4. İçtimada 79 ve 01.10.11334 21.12.11334 tarihleri arasındaki 5. İçtimada 29 olmak üzere toplam 310 oturum gerçekleştirilmiştir. Bu oturumlar 13 cilt halinde toplanmıştır.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridelerinin tarihlendirilmesi Rumi takvime göre yapılmıştır. Rumi takvim ile Miladi takvim arasında 584 yıl farkı bulunmaktadır. Günler arasındaki fark ise 13 gündür ve bu fark 1918 yılı Ocak ayının birinde kaldırılarak, günler Miladi takvime eşitlenmiştir. Ana kaynak olarak kullanılan Zabıt Ceridelerinde oturumların gün ve ayları Rumi takvim esasına göre yazılmıştır. Tezde Rumi takvimin Miladi takvim karşılıkları gün ve ay değişimleriyle birlikte ayrıca belirtilmiştir.

Çalışma beş bölüm olarak şekillendirilmiştir. Birinci Bölüm'de Hicaz'ın Osmanlı idaresine girişi ve idari yapıdaki durumu incelenmiştir. İkinci Bölüm'de 1908 Meşrutiyeti'nden sonra Hicaz bölgesinden Meclis-i Mebusan'a gönderilen milletvekillerinin biyografileri işlenmiştir. Meclis-i Mebusan görüşmelerinin Hicaz ile ilgili en önemli gündemi demir yolunun yapımı ve açılması olduğu için bu konuya ayrı bir başlık ayrılarak Üçüncü Bölüm'de demiryolunun yapımı süreci ve Meclis'e yansıyan tartışmalar ele alınmıştır. Dördüncü Bölüm'de 1908-1904 yılları arasında demiryolu dışında kalan diğer konular ele alınmıştır. Beşinci Bölüm'de ise 1914-1918 arasında yani Birinci Dünya Savaşı ortamında gerçekleşen olaylar ve en önemlisi de 1916 Hicaz

isyanı incelenerek dört yıllık dönemde Meclis-i Mebusan'a yansıyan tartışma konuları belirlenmiştir.

Beş ana başlık altında toplanan çalışma, Hicaz Vilayeti'nin Osmanlı Devleti ve yasama meclisindeki durumunu tespit ederek zabıt ceridelerindeki görüşmeleri tasnifli bir şekilde konuyla ilgilenen araştırmacılara sunmak amacını taşımaktadır. Bu amaç doğrultusunda toplam 40 ciltlik cerideler incelenerek konularına göre tasnif edilmiş, yapılan görüşmeler tez metni içinde özetlenerek verilmiştir. Zabıt Cerideleri dışında ayrıca Hicaz ile ilgili araştırma eserler, resmi yayınlar çalışmaya dâhil edilmiştir.

Yüksek Lisans eğitimim esnasında bilgilerinden faydalandığım hocalarım Prof. Dr. Yunus Özger'e, Prof. Dr. Taha Niyazi Karaca'ya ve danışmanlığımı üstlenerek kaleme aldığım tezin hazırlanmasında bana yol gösteren değerli hocam Dr. Öğretim Üyesi Serkan Gül'e teşekkürü bir borç bilirim.

Yüksek Lisans eğitimim sırasında beni destekleyen ve yanımda olan aileme de en içten teşekkürlerimi sunarım.

GİRİŞ

Hicaz, İslamiyet'in ortaya çıktığı yer olması nedeniyle İslam dini ile doğrudan doğruya ilgilidir ve bu durum Hicaz'ın büyük bir öneme sahip olmasında öncelikli olan unsurdur.¹ Müslümanlar için Hz. Muhammed'in doğduğu ve yaşadığı bölge olması nedeniyle kutsal kabul edilen bu topraklara Batılı devletlerin ilgisi ise kendi ihtiyaçları doğrultusunda menfaatlerini sağlayabilecekleri bir coğrafya olması sebebiyle idi. Arabistan Yarımadası'nda bulunan ve coğrafik durumu ile bölgede önemli bir konuma sahip olan Hicaz, Batılılar için günümüze kadar uzanan süreçte yaşanan petrol savaşlarına gerekçe oluşturan yerlerden biri oldu.

Hicaz, Arabistan Yarımadası'nın kuzeybatısında yer alır ve batıdan Kızıldeniz, doğudan Necid, güneyden Asir, kuzeyden Akabe ve Asir ile çevrilir. Arap Yarımadası, Hicaz ile birlikte altı bölgeye ayrılır. Güneybatıda Yemen, güneyde Hadramut, güneydoğuda Umman, doğuda Hasa, Bahreyn, Hicr ve tam ortada ise Necid bulunur. Hicaz, Osmanlı idari taksimatında Mekke, Medine ve Cidde ile buralara bağlı nahiyelerden oluşur.²

Tarihsel anlamda Hicaz'daki en önemli şehirler Mekke ve Medine (Yesrib) olmuştur. Burada ilk çağlardan beri yerleşim olmakla birlikte dışarıya kapalı bir alan olduğu için kavim hareketleri Mezopotamya'daki gibi fazla değildi³. Kapalı bir alan olan Hicaz'ın durumunu tam anlamıyla değerlendirebilmek için Hicaz adının nereden geldiğinin tespit edilmesi ve coğrafi konumunun tanımlanması uygun olacaktır.

Hicaz'ın kelime manası "ayırma", "sınır" anlamlarına gelir. Bu ismin verilmesinin sebebi olarak bahsedilen bölgeler hakkında farklı görüşler bulunmakla birlikte Hicaz'ın; Yemen ve Şam, Yemen ve Necid, ya da Necid ile Serat dağlarını birbirinden ayıran bir bölge olması gösterilir. Hicaz isminin ne zamandan beri kullanıldığı kesin olarak bilinmemektedir. İslamiyet'ten önceki rivayetlerde ve

¹ Bilal Gök, "Hz. Muhammed'in (a.s.) Doğduğu Ortam: Hicaz Bölgesi şehirleri", *Hikmet Yurdu*, Yıl: VII, C: VII, Sayı: 13, Ocak – Haziran 2014, s.53.

² Hicaz'ın coğrafi durumu ve özellikleriyle ilgili hazırlanan rapor için bkz. Qatar Digital Library (QDL), Reference No: IOR/L/PS/20/E81; "Handbook of Hejaz. Prepared by the Arab Bureau, Cairo", s. 1-3; ayrıca bkz. Ahmet Emin Osmanoğlu, *Hicaz Eyaletinin Teşekkülü (1841-1846)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2004, s.1; Hicaz'ın coğrafi yapısı için ayrıca bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerrerme Emirleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1984, s.1-2.

³ Hicaz bölgesinin kültürel yapısı, Mekke ve Medine şehirlerinin durumuyla ilgili bkz. Neşet Çağatay, *İslam'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1957, s.70-86.

cahiliye şiirlerinde geçtiği bilinmektedir. Başka bir görüşe göre de bölgede bulunan ve “harre” adı verilen kayalıklar nedeniyle bu bölgeye Hicaz ismi verilmiştir.⁴

Bölgede coğrafi özellikler açısından farklılıklar görülür. Bölge topraklarının bir kısmı dağlık iken, bir kısmını düzlükler ve çöl oluşturur. Bulunduğu konum dolayısıyla da Yemen ve Şam arasında bir köprü görevi görür.⁵ Çevresi dağ ve çöl ile çevrili olan Hicaz’da sadece Medine’ye yakın bir bölge olan Tay ve Kera dağında orman bulunmaktadır. Hicaz coğrafyası iklim bakımından kurak olduğundan ve bölgede su kaynağı olarak nehir de bulunmadığından su sıkıntısı çekilir. Bununla birlikte Medine ve Mekke sınırlı bir alanda da olsa tarıma elverişli olan toprakları barındırır. Medine’de hurma, Mekke’de de çeşitli turunçgiller, muz gibi meyve ve bunun yanında bazı sebze türleri ile arpa yetiştirilir. Fakat yapılan bu üretimler bölgenin ihtiyacını yeterince karşılayacak düzeyde değildir. Bunun için de dışarıdan tahıl, sebze ve meyve ithali yapılır.⁶ Bu şehirlere ek olarak Cidde de Hicaz’daki önemli bir merkezlerden biri durumundadır. 7. yüzyıl ortalarında Acem tüccarları tarafından kurulan şehir, Hz. Osman döneminde Mekke’nin dışarıya açılmasını sağlayacak bir liman olarak kullanılmıştır. Şehir, Kızıldeniz üzerinden gerçekleştirilen ticaretin önemli bir iskelesi durumuna gelmiş ve böylece Hindistan ile Çin’e uzanan ticari faaliyetlerin geçiş güzergâhı olmuştur.⁷

Hicaz’da toplumsal hayatın şekillenmesi iki farklı etkenle belirleniyordu. Bunlar, *hadarilik* ve *bedevilik* idi. Hadariler, bölgede şehir merkezinde yaşayan ticaret ve ziraat işleriyle uğraşan toplumsal sınıftı.⁸ Bedeviler ise göçebe olarak çölde veya vahada yaşayan genellikle hayvancılıkla uğraşan Arap aşiretlerinden oluşuyordu. Bedevi aşiretleri bölgede önemli bir güce ve nüfuza sahipti.⁹

Medine, Hz. Muhammed’in mezarının da bulunduğu yer olması nedeniyle Müslümanlar için Mekke’den sonraki ikinci önemli şehirdir. Hz. Muhammed’in 622’de Medine’ye gelmesinden önce bu topraklara Yesrib deniliyordu. Şehre Medine

⁴ Mustafa Sabri Küçükbaşçı, “Hicaz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Cilt:17, TDV Yayını, İstanbul 1998, s.433.

⁵ Küçükbaşçı, “Hicaz”, s.433; ayrıca bkz. “Hicaz”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, Cilt:5/1, Milli Eğitim Bakanlığı Yayını, İstanbul 1987, s.473.

⁶ Osmanoğlu, *Hicaz Eyaletinin Teşekkülü*, s.1-2.

⁷ W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, (Çeviren: Enver Ziya Karal), TTK, Ankara 2000, s.41-42.

⁸ Osmanoğlu, *Hicaz Eyaletinin Teşekkülü*, s.3.

⁹ Mustafa Fayda, “Bedevi”, *DİA*, Cilt:5, TDV Yayını, İstanbul 1998, s.311-312.

ismi Hz. Muhammed'in bölgeye yerleşmesinden sonra verilmiştir.¹⁰ Bu bölgede Müslüman yerleşiminden önce Evs ve Hazreç kabileleriyle birlikte kayda değer Yahudi nüfusun da yaşadığı bilinmektedir. Zaman içinde bu kabileler arasında yaşanan çatışmalarla şehir büyük zarar gördü¹¹. Medine'nin Müslümanlaşması ise Hz. Muhammed'in Mekke'den Medine'ye hicreti ile birlikte gerçekleşti. Böylece Medine İslam devletinin ilk başkenti oldu. Hz. Muhammed'in 632 yılında vefat etmesinden sonra halifeler Hz. Ebubekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman devlet idaresini Medine'den gerçekleştirdiler. Ardından Hz. Ali'nin halife olarak iktidara gelmesiyle Kûfe'nin başkent yapılmasına rağmen Medine, ticari ve dini önemini korumaya devam etti.¹²

Mekke ise, Cidde'nin doğusunda Ebu Kubeys dağının eteklerinde yer alan bölgeyi kapsayıp, iki ucunda Safa ve Merve tepeleri yer almaktadır. Müslümanlar için en kutsal mekân olan Kâbe, Mekke şehrinde bulunmaktadır. Mekke İslam öncesi dönemden itibaren ticaret yolları üzerinde işlek bir bölgede bulunuyordu.¹³ Mekke bir şehir halini almadan önce bölge yalnızca Kâbe'nin bulunduğu yeşilliklerle çevrili bir alandı. İnsanlar gündüzleri buraya Kâbe'yi görmek için geliyorlardı. Burada zulme, kötülüğe ve insanlara yönelik zorba uygulamalara izin verilmiyordu. Rivayetlere göre böyle kişilerin Mekke'de başları kesiliyordu. Bu nedenle buraya "Bekke" yani "Baş Koparan" adı verilmişti. Kusay kabilesinin bölgeye gelmesiyle 5. yüzyıldan itibaren Mekke bir şehir halini almaya başladı. Kusaylar Kureyşlileri bir araya toplayarak Mekke ve çevresini paylaştırdı. Mekke'ye yerleşen Kureyşliler burada 10 kol idi. Bu dönemde Mekke'ye Hicaz'daki yerleşim yerlerinin anası anlamında "Ümmülkura" da deniyordu.¹⁴

İslamiyet'ten önce Hicaz coğrafyasında, siyasi bir otorite yani kurumsallaşmış bir devlet yönetim yapısı bulunmuyordu. Bu yüzden bölgede herhangi bir sultan ya da hükümdarın otoritesinin var olması söz konusu değildi. Fakat bölgede bazı önemli siyasi topluluklar mevcuttu ve bunlar İslamiyet'in doğuşuna kadar varlıklarını devam ettirdiler. Hicaz, Arabistan'ın kuzey ve güneyindeki yerlere göre coğrafi açıdan avantajlı bir konumda oldu ve bağımsızlığını

¹⁰ Osmanoğlu, *Hicaz Eyaletinin Teşekkülü*, s.86; ayrıca bkz "Medine", *Meydan Larousse Büyük Lügat ve Ansiklopedisi*, Cilt:13, Sabah Gazetesi Yayını 1992, s.292.

¹¹ Medine şehrinin İslam öncesi durumu için bkz. Çağatay, *İslam'dan Önce Arap Tarihi*, s.83-86.

¹² Asaf Atalay Yılmaz, *Dinler Tarihi*, Alter Yayıncılık, Ankara 2009, s.251-252.

¹³ Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerrerme Emirleri*, s.2-3; Osmanoğlu, *Hicaz Eyaletinin Teşekkülü*, s.111.

¹⁴ Neşet Çağatay, *Başlangıçtan Abbasilere Kadar İslam Tarihi*, TTK, Ankara 1993, s.142.

hep korudu. Hicaz bölgesi büyük devletlerin istila hareketlerinin dışında kaldı.¹⁵ Bölgenin yönetimi kabilecilik anlayışına göre şekillenmişti. Yönetimde veraset usulü yoktu. Kabilelerdeki yaşlı kişilerden seçilerek oluşturulan 10 kişilik bir meclis şehrin yönetimini üstleniyordu. Kendi aralarında oylama yaparak seçtikleri bir kişi de bu meclisin başkanı olarak görev yapıyordu.¹⁶

610 yılında Hz. Muhammed'in İslam peygamberi olmasıyla birlikte, İslam dini insanlar arasında yayılmaya başladı. Mekke'de küçük gruplar halinde Müslüman olan kişi sayısı her geçen gün arttı. Fakat bu durum şehirde söz sahibi olan güçlü aileleri rahatsız etti.¹⁷ Mekke şehrinde, 5. yüzyıldan İslamiyet'in ortaya çıkışına kadar olan zamanda Kureyş kabilesi büyük söz sahibiydi. Kureyşler, Huzaa ve Kusay kabilelerine karşı girişmiş olduğu mücadeleyi kazanarak şehirde hâkimiyet kurmuşlardı.¹⁸ Şimdi mücadele vererek hâkim oldukları şehirde, İslam dininin yayılmaya başlaması ve etkinliğini artırmasıyla kendi çıkarlarının zedeleneceğini düşünen Kureyş kabilesi liderleri tarafından olumsuz karşılandı. Bu yayılışı engellemek için Müslüman olanlar üzerinde çeşitli baskı ve işkenceler gerçekleştirdiler. Her soy ve kabilenin içerisinde Müslümanlığı kabul etmiş olanlar vardı. Fakat mevcut durumda kimsenin hayatı güvence altında değildi. Müslüman olanların kendi aileleri içinde dahi İslam'a ve kendilerine düşman olan akrabaları vardı.¹⁹ Amcası Ebu Talip'in Hz. Muhammed'i koruması altına alması nedeniyle Kureyş kabilesinin bir kolu olan Haşimoğulları'nın desteği devam ediyordu. Ancak Ebu Talip'in ölümüyle korumasını kaybeden Hz. Muhammed'e ve Müslümanlara yönelik baskılar şiddetini arttırıp dayanılmaz bir hale geldi. Dinlerini yaşayabilecekleri bir ortam kalmamıştı.²⁰ Bu sebeple Mekke'de bulunan Müslümanların bir kısmı Hz. Muhammed'in tavsiyesi ile Habeşistan'a gitti. Bu hicret nübüvvetin beşinci yılının Recep ayında yapıldı. Böylece İslamiyet'teki ilk hicret gerçekleştirildi.²¹ Mekke'de kalan Müslümanların olumsuz şartlarının ağırlaşarak devam etmesi sebebiyle 622 yılında Hz. Muhammed Medine'ye hicret

¹⁵ Ali Aktan, *İslam Tarihi Başlangıcından Emevilerin Sonuna Kadar*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2010, s.33-34.

¹⁶ Gök, "Hz. Muhammed'in (a.s.) Doğduğu Ortam: Hicaz Bölgesi Şehirleri", s.69.

¹⁷ Robert Mantran, *İslam'ın Yayılış Tarihi VII.- XI. Yüzyıllar*, (Çeviren: İsmet Kayaoğlu), Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1981, s.69.

¹⁸ Mantran, *İslam'ın Yayılış Tarihi*, s.66.

¹⁹ Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, Beyan Yayınları, İstanbul 2012, s.104.

²⁰ Adnan Demircan, "Hz. Peygamber'in (s.a.s) Hicreti", *İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt:1, Sayı:1, İstanbul 2017, s.1-2.

²¹ İsmail Altun, *Mekke Müslümanlarının Habeşistan'a Hicreti*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,(Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 1996, s.57-63.

etmek zorunda kaldı.²² Hicretle birlikte İslam devletinin kurulması için siyasi adımlar atılmaya başlandı. Medine’de siyasi anlamda belirli bir düşünce etrafında bir araya gelen siyasi oluşum ortaya çıkmaya başladı. Mekkeli müşrikler ise Hz. Muhammed’i hicretin gerçekleşmesinden sonra da rahat bırakmadılar. Hicretin ardından Mekke’de bulunan Kureyşlilerin Müslümanlara karşı vermiş olduğu rahatsızlıklar devam ediyordu. Hz. Muhammed bu zamana kadar Kureyşlilere yönelik davet ve nasihat dönemini bırakmış ve artık Kureyşlilere karşı savunma ve savaş dönemi başlamıştır.²³ Mekkeli Müşriklerin, Medine’de bulunan Müşrikler ile Ensar’a Müslümanları kötileyici mektuplar göndererek onları Müslümanlara karşı kışkırtması ve Abdullah bin Cahş’ın emrindeki kişilerle birlikte haram ayında bir müşriki öldürmesi sonucunda Kureyşliler ve Müslümanlar arasında 14 Mart 624 tarihinde Bedir Savaşı gerçekleşmiştir. Müslümanların galip geldiği bu savaşın ardından sırasıyla 625 yılında Müşriklerin galip geldiği Uhud Savaşı ve 627 yılının Mart ayında yapılan Müslümanların kazandığı Hendek Savaşı gerçekleşti. Bu savaşların ardından 628 yılının Mart ayında Kureyşliler ile 10 yıl için geçerli olmasına karar verilen Hudeybiye Barışı imzalandı. Hz. Muhammed ve Mekkeliler arasında barış imzalanmasına rağmen iki taraf kabileleri arasında çatışmalar da devam ediyordu. Anlaşmanın yapılmasından kısa süre sonra Mekkelilerin reisi olan Ebu Süfyan Medine’ye Hz. Muhammed’in yanına gelerek yaptıkları anlaşmayı yenilemek istediğini belirtmişti. Fakat bu görüşmeden istediğini alamadı. Hz. Muhammed ise gizlilik içinde yeni bir askeri sefer hazırlığı yapmaya başlamıştı. Hazırlıklar tamamlandıncaya 1 Ocak 630 tarihinde İslam ordusu Mekke’ye doğru yola çıktı. Ebu Süfyan İslam ordusunun yakınına kadar gelişini öğrendiğinde herhangi bir karşılık verebilecek duruma sahip olmadığından Mekke’nin teslim olduğunu bildirdi ve ordunun şehre girmesiyle Mekke’nin fethi gerçekleşti.²⁴ Böylece İslamiyet Mekke’de ve Arabistan Yarımadası’nın tamamında hızla yayılarak büyük çoğunlukla hâkim din durumuna geldi. Mekke feth edildikten sonra Hz. Muhammed Medine’ye döndü. Hz. Muhammed’in 63 yaşında 8 Haziran 632 yılında vefatından sonra da Medine İslam devletinin merkezi olarak kaldı. Hz. Muhammed’in ölümünün ardından yeni liderin kim olacağı sorunu ortaya çıktı. Müslüman halka liderlik edecek kişinin kim olacağı ve nasıl seçileceği hakkında önceden izlenecek kesin bir

²² Demircan, “Hz. Peygamber’in (s.a.s) Hicreti”, s.1-2.

²³ Aktan, *İslam Tarihi*, s.141-142.

²⁴ Tahsin Ekim, *Bedir Savaşını Hazırlayıcı Etkenler ve Sonuçları, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Yüksek Lisans Tezi), Konya 2010,s.1; Aktan, *İslam Tarihi*, s. 144-161.

yol belirlenmediğinden halk arasında sorunlar ortaya çıktı. Sonuçta 632 yılında Hz. Ebu Bekir ilk halife olarak seçildi.²⁵ İlk halifenin seçilmesinin ardından devletin kurumsallaşması için çaba gösterildi ve Hz. Muhammed'in temellerini attığı devlet dört halife dönemiyle olgunlaştırılarak kurumsal bir yapıya kavuşmaya başladı.²⁶ Hz. Ebu Bekir'in 634 yılında hayatını kaybetmesinin ardından sırasıyla Hz. Ömer (644-654), Hz. Osman (654-656) ve Hz. Ali (656-661) halifelik yaptı.²⁷ Hz. Muhammed'in ölümünden sonraki yaşanan bu otuz yıllık döneme Hulafa-i Raşidin dönemi denmektedir.²⁸

Bu dönem Hz. Ali'nin 661 yılında ölmesiyle sona erdi. Hz. Ali'nin ölümünün ardından Hicaz bölgesi, Emevi Devleti'nin kurucusu olan Muaviye bin Ebu Süfyan hâkimiyetine geçti. 680 yılında Muaviye'nin ölümünden sonra yerine veliaht olarak bıraktığı oğlu Yezid halife oldu.²⁹ Yezid bin Muaviye yönetimi ele aldığı anda ona karşı Hicaz'da ayaklanma ortaya çıktı. Bu ayaklanma hicri 63 (M.683) yılında gönderilen bir orduyla bastırılmaya çalışıldı. Fakat girişim başarılı olmadı. Medine, "Harre Vakası" olarak adlandırılan bu isyan sırasında talan edildi. Bu olaya liderlik eden kişi Abdullah bin Hanzala idi. Onun liderliğindeki olayların büyümesi üzerine bu hareket şiddetli bir şekilde bastırıldı. Medine ile beraber Mekke'de de isyan büyümüşü ve buradaki olayları kendisine biat edilen Abdullah bin Zübeyr yönetiyordu. Medine'de olduğu gibi burada da şehir büyük zarar gördü. Kâbe'ye zarar verildi. Bu kargaşa dönemi Yezid bin Muaviye'nin ölümüyle sona erdi. Bu olaylardan sonra bölgede karışıklıklar bitmemiş, halife Abdülmelik bin Mervan döneminde Mekke valisi Haccac bin Yusuf yeni bir isyan başlatmıştı. Hicri 73 yılında Abdullah bin Zübeyr'in öldürülmesiyle bu isyan ortadan kaldırıldı. Bu olayla birlikte devlet otoritesi sağlanarak Hicaz yeniden Emevi kontrolü altına alındı.³⁰

²⁵ Heribert Busse, "Dört Raşit Halife ve İlk Fetih Dalgası", (Çeviren: Cem Zorlu), *İSTEM*, Sayı:6, (2005), s.291.

²⁶ Muammer Vural, "Dört Halife Döneminde Yasama Faaliyetlerinin İşleyişi ve Bazı Yasama Örnekleri (Hz. Ömer Dönemi)", *İlter*, Sayı:44, (Ocak 2015), s.339.

²⁷ Busse, "Dört Raşit Halife ve İlk Fetih Dalgası", s.291-295; Dört Halife devrinde Hicaz bölgesinin durumu hakkında daha fazla bilgi için bkz. Feyza Betül Köse, *Dört Halife Döneminde Medine*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi), Erzurum 2015, s.299; ayrıca bkz. Sultan Neval Şimşek, *Dört Halife Döneminde Yönetim ve Toplumsal Sınıflar*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi), Samsun 2005, s.25-55.

²⁸ Mehmet Azimli, "Hulefa-i Raşidin Dönemi Halife Seçimleri", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Sayı:7, (2014), s.35.

²⁹ Aktan, *İslam Tarihi*, s.272-277.

³⁰ Harre vakası ve sonuçları için bkz. Mehmet Bahaüddin Varol, "Harre Vakası", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı:7, (Yıl:1997), s.513-533.

Emeviler döneminde Hicaz coğrafyasındaki yöneticiler çoğunlukla Emevi ailesinden seçilirdi.³¹ Halife Yezid'in ölümünden sonra 21 yaşında olan oğlu II. Muaviye'ye biat edildi. Ancak Muaviye halifelik konusunda istekli değildi. II. Muaviye halifeliğe geliştinden üç ay sonra vefat etti. Onun vefatıyla halifelik Mervaniler koluna geçti. 684 yılının Haziran ayında yapılan seçimle 73 yaşında olan Mervan bin Hakem'e halife olarak biat edildi. 685 yılının Nisan ayında Mervan'ın ölümüyle vasiyeti üzerine yerine oğlu Abdülmelik halife olarak geçti. Abdülmelik halife olduğu zaman Onu birçok dâhili sorun bekliyordu. Her bakımdan çok parçalı bir devletin yönetimini üstlenmişti ve bu durrumun getirdiği sorunlar ileriki zamanlarda da devam edecekti. Halife Abdülmelik'in ardından da yönetim babadan oğula geçmeye devam etti. Yöneticilerin tek bir aileden çıkması Hicaz bölgesindeki halkı huzursuz etmeye başlamıştı. Ortaya çıkan bu huzursuzluk yönetimde meydana gelen otorite zayıflıkları ile beraber giderek artmıştı. 744 yılında son Emevi halifesi olarak Mervan bin Muhammed'e biat edildi. Fakat yönetime geçtiği ilk yılda Hariciler'in ayaklanma teşebbüsleri başlamıştı.³² Hicaz bölgesinde ortaya çıkan Harici İsyanları³³ 747 tarihinde son Emevi halifesi tarafından bastırıldı. Ancak kısa sürede yeni isyanlar ortaya çıktı. Devletin içindeki bu karışıklıklarla beraber Emevilerin karşısında bu hanedana son vercek olan Abbasi tehlikesi kendini gösterdi.³⁴ 746 yılında Abbasilerin Horosan'da çıkardığı isyanın giderek büyümesi ve bastırılmaması ile 749 tarihinde Emevi Devleti'ne Abbasiler tarafından son verildi.³⁵

³¹ İrfan Aycan, "Emeviler Dönemi İç Siyasi Gelişmeler (41-132/661-750)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 39 Sayı: 1;(1999), s.147-149.

³² Aktan, *İslam Tarihi*, s.277-285.

³³ Haricilik, İslam da ortaya çıkan ilk siyasi ayrılıkçı harekettir. Hz. Ali ile Muaviye arasında meydana gelen savaşta ikisinin dışında kalan gruptur. Haricî, "çıkmaq itaatten ayrılıp isyan etmek" anlamındaki "huruç" kökünden türemiştir. Bu siyasi hareketin taraftarlarına Hz. Ali'den ayrılmaları nedeniyle Haricî denilmiştir. Haricîler ise bu kelimeyi "Allah'a ve Peygambere hicret edenler, kâfirler ile her türlü bağı koparanlar" anlamında kullanmışlardır. Haricî (çoğulu Havaric) kelimesinden başka bu gruplara Sıffin Savaş'ında hakemi kabul etmedikleri için "muhakkime" ve Hz. Ali'yi bırakarak Hurara'da toplandıkları için "Hurariyye" de denilmektedir. Haricîler ise kendilerini "satmaq" anlamına gelen Şira'nın çoğulu "Şurat" kelimesiyle tanımlamaktadırlar. Onlara göre, bu fırkaya mensup olanlar "kendilerini Allah'a teslim etmişler yani satmışlardır. Haricilik için bkz. Ethem Ruhi Fiğlalı, "Hariciliğin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 22 (1978), s.245-246; ayrıca bkz. Ebu'l-Hasan El-Eşari, "Haricilerin Temel Görüşleri", (Çeviren: Harun Yıldız), *Ondokuz Mayıs İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı:9, (1997), s.355-356; "Haricilik", Ethem Ruhi Fiğlalı, *DİA*, Cilt:16, TDV Yayını, İstanbul 1997, s.168-169.

³⁴ Harici isyanları ve sonuçları için bkz. İrfan Aycan, "Emeviler Dönemi İç Siyasi Gelişmeler (41-132/661-750)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 39 Sayı: 1;(1999), s.147-174; ayrıca bkz. Abd al-Ameer Abd Dixon, "Emevi Dönemi Harici İsyanları", *Mezhep Araştırmaları*, VII/1 (Bahar 2014), s. 155-188.

³⁵ Aktan, *İslam Tarihi*, s.294-295.

Hicaz, 20 Ekim 749 yılında Ebu'l Abbas Abdullah el-Seffah'a biat edilmesiyle Abbasilerin egemenliği altına girdi. Abbasi döneminde de bölgede Emeviler'in yürütmüş olduğu idare tarzına benzer uygulamalar gerçekleştirildi. Hicaz coğrafyası tıpkı Emevilerde olduğu gibi Abbasilere mensup olan kişiler tarafından idare edildi.³⁶ Hicaz'daki Abbasi otoritesi, halife Memun ile birlikte en parlak dönemlerinden birini yaşadı ve onun 833 tarihinde vefatıyla birlikte merkezi otorite güç kaybetmeye başladı.³⁷ Abbasilerin bölgede zayıflamasıyla arka arkaya devlete karşı isyanlar meydana geldi. Çıkan isyanların en güçlüsü 930 yılında tam da hac mevsimi esnasında patlak veren Karmati isyanı oldu.³⁸ Mekke'ye baskın yaparak hacılara saldıran Karmatiler, birçok hacıyı öldürdükten sonra cesetleri zemzem kuyularına atarak geri kalanların mallarını yağmaladılar.³⁹ Bu olayın ardından Mekke Emiri oluşturduğu heyetle birlikte Karmati lideri ile bir görüşme yaptı. Görüşmede Mekke Emiri, Karmatilerin lideri Ebu Tahir el-Karmati'den yaptığı yağmalamadan elde ettđi malların geri verilmesini istedi. Fakat Ebu Tahir söylenenleri kabul etmeyince arada çatışma çıktı ve Mekke Emiri dâhil olmak üzere görüşmeye katılan Mekkelilerin hepsi öldürüldü. Ardından Karmatiler Kâbe'yi de yağmalayarak Hacerü'l-Esved Taşı'nı götürdüler. Daha sonra Hacerü'l-Esved Taşı Mekke'ye iade edildi.⁴⁰ 950'li yıllara gelindiğinde Abbasiler'in ikinci döneminden itibaren devlet topraklarının genelinde olduğu gibi Hicaz topraklarında da otorite zayıflıkları meydana geliyordu. Fatimiler Hicaz'a sahip olan kişinin dini bir gücü elinde bulunduracağını bildiği ve bunu kullanmak istediği için Muiz-Lidinillâah zamanından (953-975) beri Hicaz'ı hâkimiyetleri altına almaya çalışıyorlardı. Bölge Fatimi ve Abbasi devletleri arasında bir rekabet alanı haline gelmişti. 1036-1094 yılları arasında Fatimiler'in halifeliğini yapan Müstansır-Billah Hicaz'da Abbasi egemenliğine kesin olarak son vermek için vasalı durumunda olan Yemen Emiri Ali bin Muhammed es-Suleyhi'den yardım istedi; Ali bin Muhammed bölgeyi 1063 istila etti. Hicaz'da hutbe yeniden Fatimi halifesi adına okunmaya başlandı. Bu sırada 1037 tarihinde kurulan Selçuklu Devleti de giderek güç kazanıyor ve Hicaz'daki rekabet ortamına yeni bir güç ekleniyordu. 1063 tarihten itibaren Hicaz ekonomik

³⁶ Mantran, *İslamın Yayılış Tarihi*, s.121.

³⁷ Halife Memun dönemi ve olayları için bkz. Bahriye Üçok, *İslam Tarihi: Emeviler-Abbasiler*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayını, Ankara 1968, s.96-101.

³⁸ Karmatilerin ortaya çıkışı ve isyanları için bkz. Ali Avcu, *Karmatiler'in Doğuşu ve Gelişim Süreci*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi), Ankara 2009, s.54-59.

³⁹ Ali Avcu, "Karmatiler: Ortaya Çıkışları, Fikirleri, Edebiyatı ve İslam Düşüncesine Katkıları", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Cilt:10, Sayı:3. , (2010), s.217.

⁴⁰ Avcu, "Karmatiler", s.217-218.

açından olduğu gibi siyasi yönüyle de Mısır'a bağlı kaldı. Daha sonraki tarihlerde Selahaddin Eyyubi'nin Fatimiler'e son vermesiyle Hicaz 1171 tarihinde Eyyubi Devleti idaresi altına girdi. 1232 yılından sonra Resuliler, bölgenin hâkimiyeti konusunda Eyyubilerle mücadeleye giriştiler ve bu mücadele uzun süre devam etti.⁴¹

Eyyubilerin Hicaz'a hâkim olduğu dönemde Büyük Selçuklu Devleti'nin otoritesi Arabistan Yarımadası'na kadar uzanıyordu. Hicaz'ın İslamiyet'teki dini konumundan dolayı Abbasi, Fatimi ve Selçuklu devletleri arasında bölgede çatışmalar yaşanıyor. Eyyubi Devleti hâkimiyetine 1171 yılında giren Mekke, 13. yüzyıla kadar bu durumunu sürdürdü. Ardından Memlûk Devleti'nin kurulmasıyla Sultan I. Baybars zamanında bölge Memlûk hâkimiyetine girdi. 1254-1301 yılları arasında Mekke'de emirlik yapan Ebu Nümei Muhammed bin Hasan, Memlûk Devleti'yle çatışma içerisinde oldu. Onun ölümüyle de Memlûklerin Mekke'deki otoritesi arttı. 1396 yılına gelindiğinde Emir olan Hasan bin Aclan Memlûklerle iyi ilişkiler içinde bulundu. Bölgedeki gücünü artırdı ve onun döneminden itibaren Memlûk Sultanları Mekke Emirleri'ne her yıl hil'at göndermeye başladı.⁴²

Osmanlı Devleti'nin kurulmasıyla birlikte bölgede yeni bir güç ortaya çıkmıştı. Osmanlı sultanları Mekke ve Medine şehirlerinden dolayı Hicaz'a büyük önem veriyor ve saygı ile yaklaşıyorlardı.⁴³ Örneğin, Sultan I. Mehmet (1413-1421) padişah olduktan sonra her yıl Mekke'ye hediyeler gönderdi. II. Murad (1413-1421) her sene Kudüs, Medine ve Mekke'ye sadaka olarak dağıtılması için yüksek meblağlarda para tahsis etti. Bazı köylerin gelirleri bu kutsal şehirlere vakfedildi. Sultan II. Mehmet (1444-46, 1451-81) ise İstanbul'u fetih ettikten sonra Mekke'ye hediyeler gönderdi. Bunun yanında hac zamanında her yıl Mekke'deki fakirler için malzeme yardımında bulundu.⁴⁴ Gönderilen altınlar daha sonra 1517 de Hicaz'ın Osmanlı sınırlarına katılmasıyla bir gelenek halini aldı ve "surre" adıyla her yıl artan miktarlarla altın gönderimi devam etti.⁴⁵

⁴¹ Küçükbaşçı, "Hicaz", s.436-337.

⁴² Hasan Barlak, *Dini ve Siyasi Yönden Osmanlı Devleti İdaresinde Hicaz (1876-1909)*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi), Samsun 2013, s.21; Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerrereme Emirleri*, s.71.

⁴³ Zekeriya Kuşun, "Osmanlı İdaresinde Hicaz (1517-1919)", *Yeni Türkiye*, Cilt:6, Sayı:31-1, Ankara 2000, s.316-320.

⁴⁴ Eyup Baş, "Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Din ve Kültür Hayatı (Tarih Yazarı Neşri'nin Anlatılarına Göre)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 52/2, (2011), s.73-74.

⁴⁵ Ş. Tufan Buzpınar, "Surre", *DİA*, Cilt:37, İstanbul 1997, s.568.

1502 yılından itibaren Hint Okyanusunda ticareti ellerinde tutmak için Araplarla mücadeleye giren Portekiz, 1505 yılında Aden Körfezi'ndeki Sokotra adasını ele geçirdi. Portekizliler, 1507'de Memlûk gemilerine saldırarak ilerlemelerini sürdürüp Basra Körfezi'nde Hürmüz koyuna yerleşerek, Cidde'ye kadar ilerlediler.⁴⁶ Memlûk kontrolünde olan Hicaz, Portekiz ilerleyişini durdurabilecek bir vaziyette değildi. Yeterince güce sahip olamayan Mısır hâkimi Kansu Gavri, Osmanlı Devleti'nden Portekizlilere karşı yardım istedi. Osmanlı Devleti bu yardım isteğini kabul ederek sultana barut, top ve gemi yapımında kullanılacak malzemeler gönderdi. Osmanlı Devleti'nin yardımlarının sebebi, doğuya bir sefer planlıyor olması ve bu savaş sırasında olası bir Safevi-Memlûk ittifakının engellenmesi planlanıyordu.⁴⁷ Yapılan yardımlara rağmen Portekizler ve Memlûkler arasındaki gerilimde Portekiz güçlü konumdaydı. Medine ve Mekke'yi alıp kutsal yerleri talan etmekle Arapları tehdit ediyorlardı. Portekiz ilerleyişini Memlûklerin durduramayacağını anlayan Mekke ve Medine halkı Osmanlı Devleti'nden yardım istemek için 1516 yılında Yavuz Sultan Selim'e (1512-1520) bir heyet göndermek istedi. Fakat Memlûk Sultanı bu heyetin gitmesine izin vermedi.⁴⁸ Osmanlı ve Memlûkler arasında Fatih Sultan Mehmet zamanından beri süregelen hac yollarının güvenliği konusunda yaşanan gerilimler söz konusu idi. Bunun yanında iki devlet de Dulkadiroğulları üzerinde hak iddia ediyordu. Bu sorunlar iki devletin arasının açılmasına neden oldu.⁴⁹ Yavuz Sultan Selim, Safevi tehdidini 1514 yılında Çaldıran'da ortadan kaldırdıktan sonra yönünü Mısır'a çevirdi. Portekiz tehdidini ortadan kaldırmak, Akdeniz'de tam hâkimiyet kurmak ve kutsal şehirlerin güvenliğini sağlamak amacıyla Mısır seferine çıktı. İlk olarak 24 Ağustos 1516 yılında Mercidabık savaşı ile Halep ele geçirildi. Bu galibiyetin ardından Osmanlı ordusu Mısır'a doğru hareket etti.⁵⁰ Yavuz Sultan Selim harekâttan önce Mısır Sultanı Tumanbay'a mektup göndererek Osmanlı Devleti'ne tabi olmasını istedi. Kendisinin kölelikten geldiğini hatırlatarak sultanlık için uygun bir kişi olmadığını

⁴⁶ Cahid Baltacı, "Basra Körfezi ve Hicaz İçin Osmanlı Portekiz Mücadelesi" *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 5-6, (1987-1988), İstanbul 1993, s.155-157; Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerrerme Emirleri*, s.13-15.

⁴⁷ Ayşe Pul, "Yavuz Sultan Selim'in Güney Siyasetinin Doğu Akdeniz Ticaretine Etkisi Hakkında Bazı Düşünceler", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı:35, (2014), s.266.

⁴⁸ Pul, "Yavuz Sultan Selim'in Güney Siyasetinin Doğu Akdeniz Ticaretine Etkisi Hakkında Bazı Düşünceler", s.274.

⁴⁹ Kurşun, "Osmanlı İdaresinde Hicaz (1517-1919)", s.316.

⁵⁰ Mercidabık Savaşı ve Yavuz Sultan Selim'in Mısır'a hareketi için bkz. Feridun M. Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, İzmir 2010, s.216-228; ayrıca bkz. *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Halep*, (Hazırlayanlar: Cengiz Eroğlu vd), ORSAM Yayını, Ankara 2012, s.23.

belirtti. Fakat Tumanbay yapılan teklifi reddetti. Gönderilen Osmanlı elçilerinin de öldürülmesiyle Osmanlı ordusu sefer için yola çıktı. Mısır ve Filistin arasındaki geniş çöl geçildikten sonra Yavuz Sultan Selim Ridaniye önünde ordugâhını kurdu. Osmanlı ve Memlûklü orduları 22 Ocak 1517'de sabah saatlerinde Ridaniye'de karşılaştı. Yapılan savaşta Osmanlı Devleti galip geldi.⁵¹ Tumanbay savaş alanından kaçarak bir Arap kabilesine sığındı. Fakat bu Arap kabilesi Tumanbay'ı Yavuz Sultan Selim'e teslim etti. Tumanbay, 13 Nisan 1517'de Kahire'de idam edildi.⁵² Osmanlı Devleti, Memlûkler ile rekabete girdiğinde Memlûklü Devleti idaresindeki kutsal topraklar da doğrudan Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine girdi. Mısır'ın fethinden hemen sonra Ağustos 1517'de Mekke Emiri Şerif Berekat bin Muhammed, Kahire'ye gönderdiği oğlu Ebu Nümeys vasıtasıyla Kâbe'nin anahtarını Yavuz Sultan Selim'e takdim etti.⁵³ Yavuz Sultan Selim de karşılığında birçok hediye ihsanında bulunmanın yanında Mısır hazinesinden Mekke Emiri'ne maaş bağladı. Halka dağıtılması içinde de 200.000 altın gönderdi. Hicaz bölgesinde Osmanlı hükümdarı adına hutbeler okutulmaya başlandı. Böylece Hicaz eyalet haline getirilerek Osmanlı Devleti idari yapısı içindeki yerini almış oldu.⁵⁴

⁵¹ Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, s. 254-266; ayrıca bkz. Mustafa Cezar, *Resimli- Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi*, Cilt:2, TTK, Ankara 2011, s.759-762.

⁵² Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, s.283-298; ayrıca bkz. Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1453-1574)*, Cilt:2, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2011, s.413-414.

⁵³ Hicaz'ın Osmanlı yönetimine bağlanması için bkz. Feridun M. Emecen, "Hicaz'da Osmanlı Hâkimiyetinin Tesisi ve Ebu Nümeys", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 14 (1994), s.87-120; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Cilt:2, TTK, Ankara 2011, s.292.

⁵⁴ Kurşun, "Osmanlı İdaresinde Hicaz (1517-1919)", s.316; ayrıca bkz. Emecen, "Hicaz'da Osmanlı Hâkimiyetinin Tesisi", s.89; Hicaz bölgesini gösterir harita için bkz. EK:1

BİRİNCİ BÖLÜM

HİCAZ'IN OSMANLI DEVLETİ YÖNETİMİNE GİRMESİ VE YAPILAN İDARİ DÜZENLEMELER

1517 yılında Osmanlı Devleti'ne bağlanan Hicaz, Birinci Dünya Savaşı'nda ortaya çıkan 1916 yılı Arap İsyanı'na kadar 400 yıl süreyle Osmanlı hâkimiyetinde kaldı. Bu 400 yıllık sürede Hicaz'ın yönetimiyle ilgili farklı düzenlemeler yapıldı. Osmanlı Devleti genelinde yapılan bütün idari değişikliklere rağmen Hicaz'ın yönetimi genellikle daha önceden nasılsa o şekilde devam ettirildi. Tanzimat Fermanı'ndan sonra yapılması düşünülen yenilikler Hicaz'da uygulamaya geçirilmedi. Sultan Abdülmecid (1839 -1861) ve Abdülaziz (1861-1876) dönemlerinde bazı düzenlemeler ile Hicaz'ın kontrolü güçlendirilmek istendi. Ancak bu genelde şeriflerin Osmanlı padişahları tarafından atanmasından öteye gidemedi. Hicaz, Osmanlı yönetimine alındığı andan itibaren ülkeye maddi katkıda bulunmaktan daha çok diğer bölgelerin kaynaklarının aktarıldığı bir eyalet oldu. Hatta bu konudaki en cömert yardımlardan biri Yavuz Sultan Selim tarafından yapılmış, surre alayları adı verilen uygulamayla bu para dağıtma işi yıllık hale getirilmişti.⁵⁵ Surre alaylarından başka çeşitli vesilelerle Mekke ve Medine ulemasına altın bağışlandığı da görülmektedir.⁵⁶

1.1. HİCAZ'IN OSMANLI DEVLETİ YÖNETİMİNE KATILMASI

Mekke Emiri Berakat bin Muhammed adına Sultan Selim'in yanına Kahire'ye elçi olarak gelen Ebu Nüme, 6 Temmuz 1517 tarihinde huzura kabul edilmiş, Şerif Berakat'a götürülmesi için elçiye hilat ve Mekke halkına dağıtılması için de altın verilmişti. Sultan Selim, yine iyi niyetini göstermek amacıyla Kahire'de Memlükler tarafından tutsak olarak tutulan şerif ailesi mensuplarını serbest bırakarak geri dönmelerini sağlamıştı. Şerif Berakat, elçinin Mekke'ye getirdiği hilati giyerek

⁵⁵ *Belgelerle Osmanlı Döneminde Hicaz*, I, (Editör: Ömer Faruk Yılmaz), Çamlıca Yayını, İstanbul 2008, s.XXXVI-XXXIX.

⁵⁶ Kanuni Sultan Süleyman'ın Hürrem Sultan'ın vefatı nedeniyle Mekke ve Medine'ye 3 bin altın göndermesiyle ilgili belge için bkz. *Belgelerle Osmanlı Döneminde Hicaz*, s.9.

hutbede Sultan Selim'i "Hadim'ül Haremeyn" olarak zikretmiş, bu şekilde Mekke Emirleri'nin kontrolündeki Hicaz bölgesi Osmanlı Devleti idaresine girmişti⁵⁷.

Hicaz bölgesi Osmanlı Devleti sınırlarına dâhil edildiğinde bölgenin coğrafi ve toplumsal yapısına uygun olacak şekilde idari bir düzenleme yapıldı. Bu düzenlemeye göre Hicaz, "eyalet-i mümtaze" adı verilen eyaletler arasında yer aldı.⁵⁸ Bölge feth edildikten sonra doğrudan merkeze bağlanıp yönetilmedi. Mekke bölgesinin kutsal olarak kabul edilmesi nedeniyle ve buraya atanan yönetici emirler peygamber soyundan geldiği için devlet bunlara büyük saygı gösterdi.⁵⁹ Bu saygının bir sonucu olarak da onlara bazı imtiyazlar tanındı. Medine ve Mekke'de kale burçlarına Osmanlı bayrağı asılmadı. Sultan Abdülaziz zamanına kadar Medine'de, Sutan II. Abdülhamit (1876-1909) zamanına kadar da Mekke'de bu durum böyle devam etti. Mekke Emirleri'nin devlet protokolündeki yeri vezire eşit olarak kabul edildi. Emirlerin ataması doğrudan padişah tarafından yapıldı.⁶⁰

Hz. Muhammed'in soyundan gelen ve "şerif" adı verilen kişiler "Haremeyn" olarak adlandırılan Mekke ve Medine'nin koruyucuları olarak görülüyorlardı. Peygamberin kızı Fatıma ve damadı Ali'nin soyundan devam eden bu aile farklı devletlerin hâkimiyeti altında olsa bile emirlik unvanını ellerinde tutuyorlardı.⁶¹ Osmanlı Devleti Hicaz'a hâkim olduğunda Mekke yöneticisi Şerif Berekat bin Muhammed idi.⁶² Osmanlı hâkimiyetiyle birlikte Berekat'ın oğlu Şerif Ebu Nümei de emir olarak anılmaya başlanmıştı.⁶³ Berekat'ın ölümüne kadar Haremeyn'in yönetimi baba ve oğlu tarafından birlikte yürütüldü.⁶⁴

Hicaz toprakları, Osmanlı Devleti yönetimi içerisinde Hicaz; Mekke-i Mükerrreme, Medine-i Münevvere ve Cidde sancakbeyliğini kapsıyordu.⁶⁵ Osmanlı topraklarına katıldığında Hicaz'ın idaresi bir süre için Mısır'a bağlı olarak yürütüldü.

⁵⁷ Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerrreme Emirleri*, s.16-18; Emecen, "Hicaz'da Osmanlı Hâkimiyetinin Tesisi", s.89-90.

⁵⁸ İbrahim Solak, "Osmanlı Devleti'nde Taşra Teşkilatı", *Osmanlı Teşkilat Tarihi El Kitabı*, (Editör: Tufan Gündüz), Ankara 2013, s.85.

⁵⁹ Zekeriya Kurşun, "Hac ve İktidar: Haremeyn'de Erken Dönem Osmanlı İmar Faaliyetleri", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, Sayı:9, (Bahar 2017), s.283.

⁶⁰ Kurşun, "Osmanlı İdaresinde Hicaz (1517-1919)", s.316.

⁶¹ Randall Baker, *King Husain and Kingdom of Hejaz*, The Oleander Press, Cambridge 1979, s.1.

⁶² Mekke Emiri Şerif Berekat bin Muhammed'in biyografisi için bkz. Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerrreme Emirleri*, s.72-74.

⁶³ Numei bin Berekat'ın biyografisi için bkz. Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerrreme Emirleri*, s.74-77.

⁶⁴ Emecen, "Hicaz'da Osmanlı Hâkimiyetinin Tesisi", s.90.

⁶⁵ Kurşun, "Osmanlı İdaresinde Hicaz (1517-1919)", s.316.

Daha sonra Kanuni Sultan Süleyman'ın 2 Ekim 1560 tarihindeki bir iradesiyle Mısır'dan ayrılarak Cidde'ye atanan muhafızın idaresine bırakıldı.⁶⁶

Osmanlı Devleti, Mekke ve Medine'nin güvenlik ve asayişini Mısır'dan temin edilen askeri birliklerle sağlıyordu. Herhangi bir ihtiyaç halinde de Suriye'den ek kuvvet gönderiliyordu. Bölgede bulunan bedevi liderler halk üzerinde büyük bir kontrole sahipti. Bedevi kabilelerin kontrol altına alınarak devlete bağlı kalmalarını sağlamada Mekke Emirleri'nin büyük bir rolü bulunuyordu. Osmanlı yönetimi bedevileri kontrol altında tutmak için Hicaz Demiryolu'nun inşasından önce bu kontrolü telgraf hatlarını kullanarak yapmaya çalışmıştı.⁶⁷

Osmanlı Devleti, Mekke ve Medine başta olmak üzere Hicaz bölgesini özel statüde kabul etmiş, vergi ve askerlikten muaf tutmuştu. Hatta Hz. Muhammed ile akrabalık bağı olduğu düşünülen ve Suriye, Bağdat gibi yerlerde yaşayanlar da "seyyid" yani "asil ve temiz" olarak kabul edilerek, Osmanlı Devleti'nin sunduğu ayrıcalıklardan faydalanmışlardı.⁶⁸ Binlerce seyyid ve şerifin kayıtlarının tutulması ve bu ailelerin belirli bir merkezden yönetilmesi için Yıldırım Bayezid (1389-1403) tarafından "Nakibüleşraflık" kurumu oluşturulmuş, Seyyid Ali Netta bin Muhammed adlı kişi Nazır olarak atanmıştı.⁶⁹

Osmanlı Devleti'nin ilk zamanlardan itibaren sergilediği özenli yaklaşıma rağmen Şerif Berakat'ın ölümünden sonra yalnız başına emirlik görevini üstlenen Ebu Nümeyle birlikte, şikâyet konusu olan bazı problemlerin ortaya çıktığı gözlenmektedir. En fazla şikâyet konusu olan husus hacıların güvenliğinin sağlanamaması ve Araplar'ın hac kabilelerine saldırarak soygun yapmalarıydı. Bunların dışında Mekke emirlerinin merkezi otoriteye bağlı kalmamaları, özellikle Cidde'ye gelen malların gümrük vergilerine müdahale etmeleri, hutbede Sultanın adı yanında kendi adlarının da okutulması devlet merkezine iletilen sorunlardı. Hicaz'ın denetimi Mısır Beylerbeyi'nin kontrolüne bırakıldığı için ortaya çıkan sorunların da

⁶⁶ *Belgelerle Osmanlı Döneminde Hicaz*, s.13.

⁶⁷ Bedevilerle Osmanlı yönetimi arasındaki ilişkiler için bkz. Mostafa Minawi, "Beyond Rhetoric: Reassessing Bedouin-Ottoman Relations along the Route of the Hijaz Telegraph Line at the End of the Nineteenth Century", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 58 (2015), s.75-104.

⁶⁸ İslam dünyası ve Osmanlı'da Şeriflik ve Seyyidlik kavramlarının kurumsallaşması ve verilen imtiyazlar için bkz. Rüya Kılıç, *Osmanlıda Seyyidler ve Şerifler*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2005; Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerreme Emirleri*, s.4-8; ayrıcalıklar için ayrıca bkz. Rıdvan Ayaydın, *Osmanlı Devleti'nde Askeri Yükümlülükler ve Muafiyetler*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2011, s. 92.

⁶⁹ Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerreme Emirleri*, s.9.

Beylerbeyi tarafından çözülmesi bekleniyordu. Şikâyetlerin çözülemeyecek bir noktaya ulaşması nedeniyle zaman zaman İstanbul'dan Divan Çavuşları bölgeye gönderilerek incelemeler yaptırılıyordu. Mekke Emiri Şerif Ebu Nümeý'in yaptığı usulsüzlüklerle ilgili Mısır Beylerbeyi Ali Paşa'nın İstanbul'a gönderdiği 1552 yılına ait layihası dikkat çekmektedir. Ali Paşa, bu layihasında hac güvenliği, gümrük vergilerine el konulması, hutbede isim okutulması gibi sorunların ortaya çıkmasının nedenini Hicaz'ın merkezi yönetime bağılı olmamasına bağılıyordu. Asayişsizliklerin önüne geçmek için Hicaz'ın sancak haline getirilerek "dirlik" sahibi birinin atanmasını öneriyordu. Anlaşıldığı şekliyle Ali Paşa, Hicaz'ın doğrudan merkezi yönetimin bir parçası olmasını istiyordu. Fakat Paşa'nın önerileri bölge halkını rencide edebileceği gerekçesiyle kabul edilmemişti.⁷⁰

16. yüzyılda ortaya çıkan problemler uzun yıllar azalıp çoğalarak devam etti. 18. yüzyılda ise Hicaz'ın doğusunda bulunan Necid bölgesinde ortaya çıkan Suudi-Vahhabi tehlikesine kadar Hicaz'ın kontrolünde büyük bir sorun yaşanmadı. Mısır Beylerbeyi Ali Paşa'nın 1552 yılında öngördüğü Hicaz'ın merkeze bağlanması düşüncesi, Arabistan Yarımadası'nda ortaya çıkan isyan hareketlerini durdurmanın bir yolu olarak 19. yüzyılda tekrar gündeme geldi ve merkezileştirme konusunda bazı adımlar atıldı. 1841 yılında eyaletlerin yeniden yapılandırılmasıyla ilgili düzenlemeler yapılırken Hicaz da merkeze bağılı hale getirildi. Yeni bir düzenlemeye gidilmesinin en önemli sebeplerinden birini de Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın Hicaz'daki hâkimiyetini sonlandırmak çabası oluşturuyordu.⁷¹

1.2. VAHHABİLERİN HİCAZ'I TEHDİDİ VE 1841 DÜZENLEMESİ

Hicaz'ı etkileyen önemli gelişme, Necid'de ortaya çıkan Vahhabilik hareketinin Suudiler tarafından kabul edilmesi sonucunda, yeni bir siyasi-dini gücün şekillenerek Mekke ve Medine'yi kontrol altına alması oldu. Vahhabilik dinî yorumlarıyla ve Osmanlı Devleti'ne bağılılığı reddetmesiyle bölgesel kabile hareketlerini farklı bir boyuta taşıdı. 18. yüzyılda Muhammed bin Abdülvehhab, İbn-i Teymiyye'nin görüşlerinin etkisiyle İslam'ın ana kaynaklarına dönüşü esas alarak,

⁷⁰ Ali Paşa'nın layihalarının orijinal metinleri Feridun Emecen tarafından yayınlanmıştır. Hicaz bölgesine dair öneriler için Bkz. Emecen, "Hicaz'da Osmanlı Hâkimiyetinin Tesisi", s.96-97.

⁷¹ Baker, *King Husain and Kingdom of Hejaz*, s.3; Yüksel Kaştan, "Osmanlı Devleti'nde 1913 Tarihli İdare-i Umumiye-i Vilayat Kanun-ı Muvakkati İle Vilayet Yönetiminin Yeniden Yapılandırılması", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, Sayı:2, Cilt:2, Ocak 2016, s.78-79.

Kuran ile Sünnet dışındaki her şeyin din dışı olduğunu savunmaya başlamıştı⁷². Abdülvahhab, etrafındakileri biate katılanlara yani dinin dışına çıkanlara karşı cihada çağırıyordu.⁷³ 18. yüzyılın ilk yarısında Batı emperyalizminin henüz Mısır ve Arap Yarımadası'na ulaşmadığı göz önünde tutulduğunda kâfir ve riyakâr olarak tanımlananların Osmanlı devlet adamları olduğu anlaşılmaktadır. Abdülvahhab'ın çağrısı Deriyye Emiri Muhammed bin Suud tarafından 1744 yılında kabul edilince Vahhabilik siyasi bir araç haline getirildi.⁷⁴ İkili arasında yapılan anlaşmaya göre dini yetkiler Abdülvahhab'da, siyasi otorite ise Suud'da olacaktı. Abdülvahhab'ın 1792'de ölümüne kadar bu yeni dini akım Hicaz ve Necid toprakları üzerinde yayıldı. Suud, Abdülvahhab'ın ölümü üzerine ondaki dini yetkileri de kendi üzerine aldı⁷⁵.

Bu hareketin giderek güçlenmesi sonucunda Mekke Emirleri ve Vahhabiler arasında sorun çıkmaya başladı.⁷⁶ Mekke Emirleri hac ibadetini yapmak için bile olsa Vahhabilere mensup olanları Mekke'den içeri almamaya başladılar. Bu durumda Vahhabiler, 1803'de Abdülaziz'in liderliğinde Mekke'ye saldırarak, şehri ele geçirdiler. 1803'te Mekke Emiri Şerif Galib'in Vahhabiler tarafından yönetimden uzaklaştırılması ve bölgenin yönetimini ele almaları Osmanlı yönetimi tarafından endişeyle karşılandı.⁷⁷

1803 yılının Kasım ayında Vahhabilerin lideri Abdülaziz namaz kıldığı esnada bir İranlı tarafından öldürüldü. Yerine oğlu Muhammed Saud geçti. Saud'un liderliğindeki Vahhabiler, 1805 yılında Medine'yi ele geçirmeyi başardılar.⁷⁸ Hicaz'daki gelişmeler Osmanlı Devleti açısından ciddi bir sorun halini almıştı. Ancak devletin içerisinde bulunduğu koşullar sebebiyle buradaki karışıklıklara gerektiği gibi müdahale etmesi mümkün olmuyordu. Yalnızca bölge valileri

⁷² İbn Teymiyye'nin siyasi ve dini düşünceleri için bkz. Hanifi Şahin, "İbn Teymiyye'nin Siyaset Anlayışı", *The Journal of Academic Social Science Studies (JASSS)*, Volume: 6 Issue 3, (March 2013), s. 615-638; Töre Sivrioğlu, "İbn Teymiyye'nin Siyaset, Hukuk ve İktisat Teorisi", *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, Sayı:20 (2013), s.88-104; Faruk Sancar, "Bağnaz Bir Selefi mi Endişeli Bir Entelektüel mi (İbn Teymiyye'nin Eleştirel ve Reaksiyoner Karakteri Hakkında)", *Dini Araştırmalar*, Cilt: 18, Sayı: 46 (Ocak-Haziran 2015), s. 97- 125.

⁷³ Mehmet Ali Büyükkara, *İhvan'dan Cüheyman'a: Suudi Arabistan ve Vehhabilik*, İstanbul 2004, s.26-30.

⁷⁴ Deriyye anlaşması için bkz. Büyükkara, *Suudi Arabistan ve Vehhabilik*, s.30-34.

⁷⁵ Selda Güner, *Osmanlı Arabistanında Kıyam ve Tenkil: Vehhabi-Suudiler (1744-1819)*, İstanbul 2012, s.98-103.

⁷⁶ Ezber Bodur, "Vahhabi Hareketi ve Küresel Terör", *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı:2, 2003, s.7-8.

⁷⁷ Baker, *King Husain and Kingdom of Hejaz*, s.2.

⁷⁸ Reinhart Pieter Anne Dozy, *İslam Tarihi*, Gri Yayınevi, İstanbul 2006, s.342.

aracılığıyla soruna müdahale etme yoluna gidiyordu. Fakat bu çözüm yolu herhangi bir sonuç vermiyordu.⁷⁹ Vahhabiler şehirlere büyük zarar veriyordu ve türbeleri harap ediyordu. Dört farklı mezhebin de ayrı ayrı namaz kılmasını yasaklamışlardı. Hac ibadetini yapmak için gelenler büyük zorluklarla karşılaşılıyordu. 1806'da ise Osmanlı hükümdarının halifelik haklarına yönelik saldırılara başlamaları üzerine Osmanlı hükümeti Hicaz'da ortaya çıkan Vahhabi sorununu çözmesi için Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'ya müracaat etti.⁸⁰ Bunun üzerine Mehmet Ali Paşa 1811'de önce oğlu Ahmet Tosun Paşa'yı, arkasından da İbrahim Paşa'yı Vahhabilerin üzerine gönderdi. 1813 yılında Vahhabileri Hicaz'dan uzaklaştıran Mehmet Ali Paşa, bölgede etkili olabilmek için kendi adayının emir olması konusunda İstanbul'a baskı yapmaya başladı. Bunun için Haşimiler içinde Zeyd ve Avn kolları arasındaki rekabeti kullanmaya çalıştı. Zeyd kolundan olan Galib, Selanik'te zehirlenince yönetim Avn koluna geçti. Eşraf içindeki aile rekabetini kullanmak ve emirleri kontrol etmek her zaman uygulanan kullanışlı bir yöntem olmuştu. Bu uygulama Mehmet Ali Paşa tarafından başlatıldıktan sonra artık her bir atama Haşimilerin diğer kolu tarafından tartışma konusu yapılmaya başlanmıştı.⁸¹ 1818'de Vahhabilik hareketi Hicaz'da geçici bir süre için etkisiz hale getirildi. Osmanlı hükümeti yapılan müdahalenin başarıyla sonuçlanması neticesinde İbrahim Paşa'ya Mekke Şeyhülharemligi ve Cidde Sancağı ile birlikte Habeş Eyaleti Mutasarrıflığı'nı verdi. Böylece Hicaz bölgesi Mehmet Ali Paşa'nın kontrolü altına girmiş oluyordu.⁸²

Mehmet Ali Paşa'nın Hicaz üzerindeki otoritesini Osmanlı Devleti istemeyerek kabul etmek zorunda kalmıştı. Hicaz'ın yönetimini alan Mehmet Ali Paşa hemen iki önemli değişiklik yaptı. Bunlardan birincisi, emirlerin Cidde gümrüğünden aldığı payı kaldırılarak gümrükten elde edilen kazancı Mısır hazinesine devretti. İkincisi ise Mısır askerleriyle çarpışan ve 1718'den beri Mekke Emirliği yapan Zevi Zeyd ailesinden emirlik unvanını 1827 yılında alarak Avn sülalesine devretmesi oldu. Böylece emirlik Muhammed bin Avn'a geçmiş oluyordu. Mehmet Ali Paşa'nın Hicaz'daki hâkimiyeti 1840 yılına kadar devam etti. Osmanlı

⁷⁹ Ferhat Koca, "Hanbeli Mezhebi", *DİA*, Cilt:15, İstanbul 1997, s.532.

⁸⁰ Güler, *Osmanlı Arabistanında Kıyam ve Tenkil: Vehhabi-Suudiler*, 156-158; Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi, İletişim Yayınları*, 1995, s.55-56.

⁸¹ Baker, *King Husain and Kingdom of Hejaz*, s.2-3; ayrıca bkz. Güler, *Osmanlı Arabistanında Kıyam ve Tenkil: Vehhabi-Suudiler*, s.160-161.

⁸² I. Suud Devleti'nin Mısır kuvvetleri tarafından ortadan kaldırılması ve Mehmet Ali Paşa'nın Hicaz'daki hakimiyeti için bkz. Güler, *Osmanlı Arabistanında Kıyam ve Tenkil: Vehhabi-Suudiler*, s.187-194; ayrıca bkz. Büyükkara, *Suudi Arabistan ve Vehhabilik*, s.33-34.

Devleti ile Mısır valisi arasında başlayan sorunun çözümü için 1840 yılında Londra’da bir protokol imzalandı. Ayrıca 13 Şubat 1841 tarihinde “Mısır Valiliği İmtiyaz Fermanı” yayınlanarak, Mısır özerk ancak Osmanlı Devleti’ne bağlı bir eyalet statüsünü kazanıyordu.⁸³

Mehmet Ali Paşa ve ailesinin Hicaz’dan uzaklaştırılmasıyla tekrar İstanbul’un yönetimine geçen Hicaz’daki emirlik görevi, yeniden düzenlendi. Mısır Valisi’nin görevden el çektiği Zeyd ailesi emirlik için tekrar görevlendirildi. 1841 yılında Osmanlı Devleti, Hicaz’ı eyalet statüsüne getirdi ve buraya vali atadı. Bu düzenlemelere rağmen Hicaz özel statüsünü korumaya devam etti. Diğer eyaletlerden farklı olarak vergiden ve askerlikten muaf tutuldu. İdari anlamda merkeze bağlanmış görünse de diğer eyaletlerde olduğu gibi doğrudan bir yönetim uygulanmıyordu.⁸⁴

19. yüzyılda Osmanlı Devleti köklü reform hareketleri içerisine girdi. Toprakları içerisinde yaşamış olduğu otorite ve kontrol sorunlarından sonra bu duruma müdahale edilmesinin gerekliliğini anlamıştı. Osmanlı Devleti, içerisinde bulunduğu zor durumdan bir an önce çıkmak için merkezden başlayarak kendisini yenileme sürecine girdi. Merkezden başladığı bu reform hareketleri ülke topraklarına giderek yayılarak Hicaz’a kadar ulaştı. 1818 yılında Müdüriyet-i Hazine İdaresi kurularak Mekke ve Medine’de çeşitli müdürlükler oluşturuldu. Böylece Medine Şeyhülharemliği ve Mekke emirliğinin geri planda kalması sağlanarak, bunların etkisi azaltıldı ve idari yönetim açısından değil de dini işlerle ilgilenen mevkiler haline dönüştürüldü. Mekke idaresi müdüriyete bağlı hazine bürosu çevresinde yürütülüyordu. Mekke Müdüriyeti’nin oluşturulmasıyla Mekke emirinin bazı yetkileri ve görevleri bu Müdüriyet’e aktarıldı. Buna göre; emirlerin Mekke haremî, harem vakıfları, haremdeki görevliler ve Mekke’nin çeşitli mürettebatlarının düzeni ve kontrolü ile olan bağlantıları kesildi.⁸⁵ Hicaz’ın önceleri Vahhabi etkisi altına girmesi daha sonra ise Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa’nın idaresine geçmesi Tanzimat reform projelerinin Hicaz Eyaleti’nde uygulanmasını geciktirmiştir. Babıali’nin 1841 yılında Hicaz idaresini doğrudan ele geçirmesiyle birlikte eski idari yapının yeniden düzenlenmesine çalışıldı ve 1841-1851 yılları arasında Hicaz’ın yapılanma dönemi başladı. Osmanlı Devleti merkezi otoriteyi ve merkezileştirmeyi sağlamak için

⁸³ Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-2001)*, Der Yayınevi, İstanbul 2006, s.177-179; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi: Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, Cilt: V, TTK, Ankara 2007, s.197-199.

⁸⁴ Baker, *King Husain and Kingdom of Hejaz*, s.3.

⁸⁵ Osmanoğlu, *Hicaz Eyaletinin Teşekkülü (1841-1846)*, s.96-112.

yönetimi Cidde ve Kahire bağlantısından kurtararak doğrudan Mekke’de oturan valilerin atanması uygulamasına gitti. Bu uygulamayla beraber Mekke Emiri ve merkezden atanan Mekke Valisi, hem Mekke’yi hem de Hicaz’ı birlikte yönetiyorlardı. Bu durum iki başlı bir yönetimin ortaya çıkmasına sebep olmuştu. Osmanlı Devleti’nin Hicaz’daki kontrolünün artması için emirlerin yetki alanlarının sınırlandırılmasına ihtiyaç duyulmaya başlanmıştı.⁸⁶

Bu dönemde Hicaz’ın ilk valisi Tatar Osman Paşa 1841 yılında göreve başladı. Osman Paşa, Hicaz’da sükûneti sağladıktan bir süre sonra 1845 yılında vefat etti. Yerine Kamil Paşa atandı. Paşa, Hicaz’da Mehmet Ali Paşa tarafından görevlendirilmiş olan Mısırlı memurların güvenliğini sağlamak için Hicaz’dan uzaklaştırılmalarını sağladı. Kamil Paşa’nın aldığı önlemlerle Osmanlı otoritesi tam olarak sağlanabildi.⁸⁷

Yine aynı şekilde Kamil Paşa’dan sonra gelen vali zamanında da her bir kabilenin başına Mısır Valisi tarafından atanmış olan şerifler zamanla görevden uzaklaştırıldı. Valinin bütün mali ve idari işlerin yöneticisi olduğu vurgulandı. Babıali’ye siyasi olarak daha yakın olan Medine’de ise durum diğer bölgelere göre daha problemsizdi. Bunun en önemli nedenlerinden biri, Medine idarecilerinin yerel yöneticiler arasından değil de merkezden gönderilen görevliler arasından atanmasıydı. Cidde bölgesinde ise, Babıali, 1855 yılında Cidde Valisi’ne halkın ileri gelenlerinden ve hükümet memurlarından seçilerek bir eyalet meclisi kurulmasını emretti. Ancak Şerif Abdülmüttalib bunu engellemeye çalıştı. Kontrol ve denetimin artırılması emirin huzursuzluğuna neden olduğu gibi isyan fikirlerinin de ortaya çıkmasına vesile oldu.⁸⁸ Bunun ardından ikinci defa Mekke Emirliği’ne Muhammed bin Avn atandı.⁸⁹

Kırım Savaşı’nın (1853-1856) çıkış sebepleri ve sonuçları Osmanlı Devleti’ni Avrupalı devletler ile girmiş olduğu ilişkiler noktasında yeni bir boyuta taşımıştı. Rusya’ya karşı İngiltere, Fransa ve Piyemonte ile ittifak yapan Osmanlı Devleti savaştan galip olarak çıkınca uluslararası diplomaside lehine olacak bir ortam hazırlamak için 1856 Paris Konferansı öncesinde Islahat Fermanı’nı ilan etti.

⁸⁶ Zekeriya Kurşun, “Hicaz”, *DİA*, Cilt:17, TDV Yayını, İstanbul 1997, s.438-439.

⁸⁷ *Hicaz Vilayet Salnamesi (H.1303-M. 1886)*, (Hazırlayanlar: Selman Soydemir vd), Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2008, s.127.

⁸⁸ Osmanoğlu, *Hicaz Eyaletinin Teşekkülü (1841-1846)*, s.153-154.

⁸⁹ *Hicaz Vilayet Salnamesi (H.1303-M. 1886)*,s.126-127.

Yayınlanan bu fermandaki yeni düzenlemelerin özellikle Müslüman ve Hristiyanların eşitliğini vurgulaması çeşitli bölgelerde çatışmaların çıkmasına neden oldu.⁹⁰

En büyük çatışmalardan biri de 1858 yılında Cidde'de meydana geldi. Şehirde Hristiyan tüccarlar ve konsoloslar öldürüldü. Yaşanan olayların içinde Hristiyan halkın da bulunması sebebiyle Avrupalı devletler bu durumu bahane ederek bölgeye müdahale etme imkânı buldu. Avrupalı devletlerin müdahalelerinin başlaması Osmanlı Devleti'nin bölgedeki etkinliğinin azalmasına neden oldu. Cidde'de olayların başlamasından 10 gün sonra limana gelen İngiliz ve Fransız gemileri uluslararası hukuku hiçe sayarak şehri bombaladı. Daha sonra da olaylara karıştığı iddia edilen Müslüman tebaadan 10 kişi idam edildi.⁹¹

İngiltere ve Fransa'nın bu müdahalesi 1856 Paris Antlaşması'nın 8. ve 9. maddelerine aykırı idi. Buna göre bölgede bir karışıklık çıktığında müdahale etmeden önce Osmanlı Devleti'ne başvurmaları gerekiyordu. Eğer yapılan başvurulardan sonuç alınamaz ise Paris Antlaşması'nı imzalayan diğer devletlerin arabuluculuğu ile sorunun çözülmesi gerekiyordu. Fakat Cidde Olayı'nda bu gerçekleşmemişti. İngiltere, Osmanlı Devleti'nin egemenlik haklarını çiğneyerek doğrudan harekete geçmişti.⁹² Bu olaylar olurken Mekke Emiri'nin de vefatıyla yerine ileriki tarihlerde emir olacak olan Şerif Hüseyin'in amcası Abdullah bin Muhammed 1858 yılında Mekke Emiri olarak atandı. Göreve geldikten sonra Hüseyin ve ailesini de yanına aldı. Hicaz'da yaşanan sorunlar ve aile çatışmalarını önlemeye yönelik Osmanlı Devleti, önlemler almaya, oluşturulan vilayet nizamnameleriyle Hicaz'ı kontrol altında tutmaya çalıştı.⁹³

1.3. VİLAYET NİZAMNAMESİ VE HİCAZ

Osmanlı Devleti, merkezi otoriteyi güçlendirmek için 1839 Tanzimat Fermanı'ndan sonra çaba sarf etmeye başlamıştı. 1841 yılında eyaletlerin yeniden

⁹⁰ Ferman ve etkileri hakkında bkz. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi: Islahat Fermanı Devri (1856-1861)*, Cilt: VI, TTK, Ankara 2007, s.1-29; ayrıca bkz. Ufuk Gülsoy, "Islahat Fermanı", *DİA*, Cilt:19, TDV Yayını, İstanbul 1997, s.185.

⁹¹ Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt: VI, s.32; ayrıca bkz. Adil Baktıaya, "19. Yüzyıl Suriyesinde Hristiyan Müslüman İlişkilerinde Değişim 1860 Şam Olayları", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Sayı:58, (2011), s.33.

⁹² Mithat Sertoğlu, *Resimli-Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi*, Cilt:6. , TTK, Ankara 2011, s.3094.

⁹³ Şerif Hüseyin'in amcası yanında kalması ve yetişmesi için bkz. İsmail Köse, *Büyük Oyun'un Küçük Aktörü: Şerif Hüseyin*, Kronik Yayınları, İstanbul 2018, s.35.

yapılandırılması bu çabanın bir sonucuydu. Daha sonraki dönemlerde de eyaletlere yönelik yeni düzenlemeler yapılarak valilerin yetkileri artırıldı.⁹⁴

1856 yılında yayınlanan Islahat Fermanı'nda Hristiyan ve Müslümanların eyalet ve livalardaki yönetimlerde eşit olarak yer almaları hükmü eyaletlerin yeniden yapılandırılmasını zorunlu kılıyordu.⁹⁵ 22 Kasım 1858 tarihinde eyaletlerin düzenlenmesine yönelik yeni bir talimatname hazırlanarak ülke eyalet, liva, kaza ve köy idari birimlerine ayrıldı. Vali, kaymakam ve müdürlerin görevleri tanımlandı.⁹⁶

Hristiyanlara verilen yeni haklar ve vilayetlerde yapılan düzenlemeler huzursuzlukların yaşanmasına yol açtı. Özellikle Cebel-i Lübnan'da yaşanan Müslüman-Hristiyan çatışmaları Batılı devletlerin müdahalesine yol açtı. 1861 yılında Cebel-i Lübnan'a Müstakil Mutasarrıflık statüsü sağlayan nizamname kabul edildi. Cebel-i Lübnan düzenlemesi Osmanlı yönetimine diğer bölgelerde de yeni yapılanmalara gidilmesi gerektiğini göstermiş oldu. Niş Valisi Mithat Paşa'nın çabalarıyla Tuna Vilayeti'nin durumunu düzenleyen Tuna Vilayeti Nizamnamesi 8 Kasım 1864 tarihinde kabul edildi.⁹⁷ Bu nizamnamenin yayınlanmasıyla 1865 yılından sonra Anadolu ve Rumeli'de de yeni vilayet sistemi uygulanmaya başlandı. Uygulama Tuna Vilayeti esas alınarak yapılıyordu. Bütün vilayetleri kapsayan bir düzenleme 1867 yılında "Vilayet-i Umumiyye Nizamnamesi" adı altında yürürlüğe girdi.⁹⁸

Daha sonra küçük düzeltmelerle 1871 yılında yeni bir nizamname yayınlandı. 1913 yılına kadar yürürlükte kalan bu nizamname Osmanlı Devleti'nin idari sistemini belirliyordu. 22 Ocak 1871 yılında kabul edilen nizamnameyle birçok vilayetin merkezi yönetime bağlanması sağlanıyordu. Osmanlı Devleti idari olarak

⁹⁴ Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim Yayınları, İstanbul 2012, s.77-80.

⁹⁵ Islahat Fermanı'nın idari düzenlemeye yönelik siyasi hüküm için bkz. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi: Islahat Fermanı Devri (1856-1861)*, Cilt: VI, TTK, Ankara 2007, s.2.

⁹⁶ Selda Kılıç, "Tanzimat'ın İlanından 1864 Düzenlemesinin Uygulanmasına Kadar Geçen Dönemde Valilik Kurumu", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt:28, Sayı:45, (2009), s.59.

⁹⁷ Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876*, I, Papirüs Yayınları, İstanbul 1997, s.165-166.

⁹⁸ Mustafa Gençoğlu, "1864 ve 1871 Vilâyet Nizamnamelerine Göre Osmanlı Taşra İdaresinde Yeniden Yapılanma", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:2, Sayı:1, (2011), s.35.

27 vilayet, 23 sancağa bölünüyordu. Rumeli'de; 10 vilayet ve 44 sancak, Anadolu'da; 16 vilayet ve 74 sancak, Afrika'da, 1 vilayet ve 5 sancak bulunuyordu.⁹⁹

Girit, Hicaz ve Cebel-i Lübnan özel durumları nedeniyle bazı imtiyazlara sahip olarak bırakılmışlardı. Yönetimleri derebeylik usulüyle yapılırken, Osmanlı Devleti'ne asker ve vergi vermekten muaf tutulmuşlardı.¹⁰⁰

Yayınlanan nizamnamelerde Hicaz'ın statüsü ile ilgili önemli değişiklikler yapıldığını söylemek mümkün değildir. Daha önce 1867 Nizamnamesi'nin yayınlanmasıyla 1868 yılında alınan bir kararla Hicaz eyaletten vilayete dönüştürülmüştü. 1871 Nizamnamesi yayımlandıktan sonra 1872 yılında Hicaz vilayetten mutasarrıflık yönetim birimi haline getirildi.¹⁰¹

Hicaz, çok geniş bir coğrafya olduğundan mutasarrıflık şeklinde yönetimi mümkün olmadı. Çıkan sorunlar üzerine birkaç yıl sonra 1876 yılında tekrar vilayete çevrildi.¹⁰² Böylece bölgenin idari konumu Osmanlı yönetiminden ayrılana kadar Hicaz Vilayeti olarak belirlendi. Hicaz coğrafyasının içinde bulunduğu dini, toplumsal yapısı sebebiyle idari anlamda büyük değişikliklere gidilmedi. Klasik dönem Osmanlı idare tarzı ve Tanzimat sonrası idare şekli arasındaki farklar diğer vilayetlere oranla Hicaz'da daha az etkili oldu. Sonuç olarak denilebilir ki, 1871 Nizamnamesi Osmanlı sınırlarındaki bütün yönetim birimlerinde önemli değişiklikler yapmasına rağmen Hicaz'da klasik Osmanlı yönetiminden itibaren sürdürülen özel statüye sahip olunan yönetim şekli büyük ölçüde devam etti.

1.4. ŞERİF HÜSEYİN'E KADAR HİCAZ VİLAYETİ'NDEKİ EMİRLER

Mekke Emirleri aynı zamanda Hicaz Vilayeti'nin yönetici olarak görev yaptıkları için emir tayini büyük önem taşıyordu. Göreve getirilen bütün emirlerin şerif soyundan gelmesi temel şart haline gelmişti. 16. yüzyılda Hicaz'ın Osmanlı yönetimine katılmasından sonra emir olarak atanan ilk isim Şerif Berakat bin Muhammed olmuştu. Ölümünden sonra oğlu Numey bin Berakat, Mekke Emiri oldu.

⁹⁹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi: Islahat Fermanı Devri (1861-1876)*, Cilt: VII, TTK, Ankara 2003, s.158; düzenlemeler için ayrıca bkz. Nazım Kartal, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı'da Mülki İdare", *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, Sayı:1, Cilt:4, İlkbahar 2013, s.7-8.

¹⁰⁰ Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt: VII, s.158.

¹⁰¹ 1871 Nizamnamesi ve özellikleri için ayrıca bkz. İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara 2007, s.430; Erkan Tural, "Bir Belge 1864 ve 1871 Vilayet Nizamnameleri ve 1876 İdare-i Umumiyye-i Vilayat Talimatnamesi", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, Sayı:1, Cilt:14, (Ocak 2005), s.71-83; Mehmet Seyitdanlıoğlu, "1871 Vilayet Nizamnamesi ve Getirdikleri", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, Sayı:5, Cilt:5, (Eylül 1996), s.89.

¹⁰² Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt: VII, s.158.

Aynı aileden emir atanması, neredeyse 19. yüzyılın başına kadar uygulanmaya devam etti. Berkat ve oğlu Numey bir dönem ortaklaşa emirlik yapmışlardır ve bu gelenek daha sonraki dönemlerde de zaman zaman uygulanmıştır. İlk iki emirden sonra Mekke’de 18. yüzyıl başına kadar görev yapan şerifler şunlardır: Hasan bin Numey Muhammed, Ebu Talip bin Hasan, İdris bin Hasan, Fuheyd bin Hasan, Muhsin bin Hüseyin, Ahmed bin Abdülmuttalip. Mesud bin idris, Abdullah bin Hasan, Muhammed bin Abdullah ve Zeyd bin Muhsin (ortak emirlik), Nami ve Abdülaziz (ortak emirlik), Zeyd bin Muhsin, Sa’d bin Zeyd ve Ahmed bin Zeyd (ortak emirlik), Berekat bin Muhammed, Said bin Berekat, Ahmed bin Galip, Muhsin bin Hüseyin bin Zeyd, Said bin Sa’d, Abdullah bin Haşim bin Muhammed, Abdülkerim bin Muhammed bin Yala, Abdullah bin Said.¹⁰³

Mekke Emirlikleri önemli olmakla birlikte 19. yüzyıla kadar hemen hemen sorun olmadan atamalar yapıldı. Mekke Emirlikleri’yle ilgili sorunlar Vahhabi ayaklanması ve Mehmet Ali Paşa’nın Hicaz’a müdahale etmesinden sonra ortaya çıktı. Bu nedenle de 19. yüzyılda Mekke Emriliği için mücadele eden, entrika çeviren rakip aileler etkin olarak mücadele etmeye başladılar. Özellikle 1876 yılında Yemen İmamı ve Asir bölgesinin yöneticisi İdris’in bir isyan hazırlığında olduğu, Osmanlı yönetimi ile arası iyi olmayan Mekke Emiri Abdullah’ın da bu isyanı teşvik ettiği ortaya çıktı. Bunun üzerine Abdullah görevden alınarak yerine kardeşi Hüseyin Mekke Emiri olarak atandı.¹⁰⁴ Ancak 1880’de Hüseyin Cidde’de bir suikaste uğradı ve buradaki İngiliz Konsolosluğu’nda hayatını kaybetti. Sultan II. Abdülhamit’in İngiltere ile sıkıntılı ilişkilerinin olduğu bir dönemde Şerif Hüseyin’in İngiliz Konsolosluğu’nda hayatını kaybetmesi, Avn ailesinin İngiltere ile ilişkilerini de gündeme getirdi. Bu sefer Sultan II. Abdülhamit, emirliği Avn ailesinden alarak Zeyd ailesine verdi. Emir olarak da Abdülmuttalib’i atadı. Bunun üzerine 27 yaşına gelmiş olan Hüseyin, kuzeni Ali (Emir Abdullah’ın oğlu) ve amcası Abdullah ile birlikte İstanbul’a gitti. Başkentte kısa sürede şüphe çektiler. Padişahın adamları bunları yakından takip ediyordu. Onların başta İngiltere olmak üzere yabancı temsilcilikleri ziyaret ettikleri rapor edilmişti. Bunun üzerine Sultan II. Abdülhamit bir irade yayınladı ve buna göre “eğer şerifler Abdullah, Ali ve Hüseyin benimle iyi

¹⁰³ Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerrreme Emirleri*, s.72-97.

¹⁰⁴ Baker, *King Husain and Kingdom of Hejaz*, s.6-7; *Hicaz Vilayeti Salnamesi*, (H.1303-M.1886), s.127.

ilişkiler içinde olmak istiyorlarsa daha temiz sulara avlanmalıdırlar” demişti. Sonrasında Hüseyin Mekke’ye döndü.¹⁰⁵

1881 tarihinde Mithat Paşa Sultan Abdülaziz’in öldürülmesi iddiasıyla ölüm cezasına çarptırıldı ve sonrasında Hicaz’a sürgün edildi. Burada görevde olan Emir Abdülmuttalib, Paşanın yakın bir arkadaşıydı. Mithat Paşa emirin yanına yerleşti. Bu birliktelik padişahı rahatsız etti. Padişah emire yazdığı mektupta “Mekke Emirliği’nin kendisinde ve ailesinde kalabileceğini ama bunun için Mithat Paşa’dan kurtulması gerektiğini” bildirdi. Emir böyle bir komploya dâhil olmak istemezken Hüseyin, İstanbul’a sürekli olarak emir aleyhine bilgiler veriyordu. Emir İngiltere ile işbirliği içinde olduğuna dair pek çok iddia ortaya atıldı. Hüseyin’in katkısı olsun ya da olmasın Sultan II. Abdülhamit, Hicaz Valisi Osman Paşa’ya gerekli talimatı verdi. Emir yazlık sarayının bulunduğu Taif’te kuşatıldı ve istifaya zorlanıp tutuklanarak görevinden alındı.¹⁰⁶

Abdülmuttalip’ten sonra emir olarak kardeşi Abdullah atandı. Bunda Osman Paşa’nın katkısı vardı. Abdullah ve yeğeni Hüseyin ile iyi ilişkiler içindeydi. Ancak padişah durumdan hoşnut değildi ve kısa süre sonra Abdullah’ı görevden alarak yerine ağabeyi Avnürrefik’i atadı. Yeni emir 1905’teki ölümüne kadar güçlü bir şekilde görev yaptı. Ancak Hüseyin amcasının otoritesini sarsmak için sürekli bir çaba içinde oldu. Bunun için bedevileri kışkırttı ve Hicaz’dan İstanbul’a sürekli şikâyetler gitmesini sağladı. Avnürrefik’in hacılara yönelik saldırıları engellemek için bazı önlemler alması bu işlerden çıkar sağlayan bazı aileleri rahatsız etmişti. Bu nedenle, Hüseyin’in kendine yandaş bulması zor olmadı. Emir hakkındaki iddiaları araştırmak için Hicaz’a Ahmet Ratıb Paşa gönderildi. Paşa olayı soruşturduktan sonra Avnürrefik aleyhine olan iddiaların gerçek olmadığına dair bir rapor hazırladı. Bunun üzerine emir aklanırken Hüseyin’e Hicaz’ı terk etmesi ve padişahın “konuğu” olarak İstanbul’a gitmesi söylendi. Dokuz yıl süren saray diplomasisi ve amcasına karşı komplolardan sonra Hüseyin 1893’te kendini yine İstanbul’da buldu. Abdülhamit’e sunulan raporlardan birinde Hüseyin, “bağımsızlık düşüncesi için tehlikeli boyutlarda kapasitesi olan” biri olarak tanımlanıyordu.¹⁰⁷

¹⁰⁵ Baker, *King Husain and Kingdom of Hejaz*, s.7.

¹⁰⁶ Baker, *King Husain and Kingdom of Hejaz*, s.8.

¹⁰⁷ Baker, *King Husain and Kingdom of Hejaz*, s.9-10.

İstanbul'daki bu dönemi büyük oranda sakin geçti. Kendisi çok saygı duyulan ve görüşlerine başvurulmuş birisi haline geldi. İstanbul'a eşiyile birlikte gelmişti. Eşi Şerife Abdiye amcası Abdullah'ın kızıydı. Bu evlilikten Ali, Abdullah ve Faysal isiminde üç oğlu vardı. İstanbul'a geldikten sonra eşi vefat etti ve Adile Hanım isimli bir kadın ile evlendi. Bu evlilikten de Zaid isiminde bir oğlu oldu.¹⁰⁸

İstanbul'daki sakin hayatına rağmen Hüseyin emirlik iddiasından hiç vazgeçmedi. Amcası Avnürrefik'in 1905'teki ölümü üzerine bir umut ışığı doğdu. Hicaz Valisi Ahmet Ratıb Paşa'nın olaya müdahale etmesiyle amcası Abdullah'ın oğlu Ali, Mekke Emiri oldu. Bu durum Hüseyin için bir yıkımdı. Emir Ali, gençti ve artık 52 yaşına gelmiş olan Hüseyin'in bir daha emir olma şansı neredeyse ortadan kalkmış oluyordu. Ancak 1908'de yaşananlar her şeyi değiştirdi. İstanbul'daki ani değişimle birlikte Ratıb Paşa ve Emir Ali ayrıcalıklarını kaybetmek yönünde büyük bir korkuya kapıldılar. Ratıb Paşa, yönetimdeki dostlarını kaybettiği için bu korkusunda haklıydı. Bu nedenle güçlerini korumak isteyen Ratıb Paşa ve Emir Ali, Abdülhamit'in 1876'da olduğu gibi anayasayı yeniden yürürlükten kaldıracabileceği düşüncesiyle 7. Ordu'yu isyana teşvik ettiler. Ancak bu girişimlerinde kendilerini yalnız buldular. Ayrıca, Hicaz Demiryolu büyük ölçüde tamamlanmıştı ve Türk kuvvetleri hızlı bir şekilde Medine'ye kadar ulaşabildi. Daha isyan başlamadan duruma müdahale edildi. Ratıb Paşa tutuklanırken Emir Ali ise Mısır'a kaçtı.¹⁰⁹

Bir kez daha yeni emir seçmek üzere ferman hazırlandı. Bu kişi Şerif Hüseyin'in hayatta kalan son amcası Abdullah'tı. Kendisi o sırada İstanbul'da yaşamaktaydı ve ileri yaşıydı. Emir atandıktan sonra İstanbul'u terk edmeden evinde vefat etti. Ailedeki yaşlılar ölünce yeni emirin kim olacağına dair değerlendirmeler başladı. Ali Haydar ve Hüseyin ön plana çıkan isimlerdi. Ali Haydar, eski emirlerden Abdulmuttalip'in torunuydu ve 7 yaşındayken dedesinin emir olması üzerine "konuk" olarak İstanbul'a getirilmişti.¹¹⁰

Saray çevresi kendi adaylarını ve İttihatçılar ise kendi adaylarını emir ilan etmek istiyorlardı. Kral Abdullah'ın anılarında belirttiğine göre İttihatçılar, liberal ve ilerlemeci fikirlere sahip olduğu düşünülen ve Padişahın yönetim şekline

¹⁰⁸ Taha Öztürk, "Şerif Hüseyin'in Mekke Emirliği'ne Atanma Sürecinde Ailesiyle İstanbul'da Geçirdiği Yıllar", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı:1, Cilt:2, Mart 2017, s.153-154. ; Baker, *King Husain and Kingdom of Hejaz*, s.10; Köse, *Şerif Hüseyin*, s.36.

¹⁰⁹ Baker, *King Husain and Kingdom of Hejaz*, s.11-14.

¹¹⁰ Baker, *King Husain and Kingdom of Hejaz*, s.11-15.

memnuniyetsizliğini dile getiren Ali Haydar'ı destekliyorlardı. Sadrazam Kamil Paşa'nın liderliğindeki bazı bürokratlar İttihatçıların devlet üzerindeki etkisinden rahatsızlık duyuyorlardı. Bu grubun etkisi ile daha muhafazakâr olduğu ve saraya bağlı kalacağı düşünülen Hüseyin'in ismi ön plana çıkarıldı.¹¹¹ 1908'de emir ataması hala padişahın elinde olan yetkilerden birisiydi ve Hüseyin İstanbul'daki dostlarının, özellikle de Sait Halim Paşa'nın da yardımı ile emirlik makamını elde etti. Ali Haydar, Hüseyin'in seçilmesine şaşırıyor ve kızdı. Bu durum İttihatçılar açısından da bir oldubitti olmuştu. Ali Haydar günlüklerinde bu konuyla ilgili konuşmak üzere Kamil Paşa'nın konağına gitmesini ve aralarında geçen konuşmayı nakleder. Buna göre, neden kendisinin değil de Hüseyin'in atandığını sorduğunda, Kamil Paşa önce Hüseyin'in ondan büyük olduğu şeklinde cevap vermişti. Ali Haydar kendisinin de ailesinin büyüğü olduğunu söylemesi üzerine Kamil Paşa'nın "politikada böyle meseleler dikkate alınmaz" şeklinde cevap verdi. Kral Abdullah'ın anılarında Şerif Hüseyin'in atanmasını "eski rejimin" bir savunma hareketi olarak değerlendirdiği dikkate alınırsa Kamil Paşa'nın "politikada" kelimesiyle yaptığı vurgu önem kazanır. Açıkçası padişahın deneyimleriyle Hüseyin'e güvenmek ve onu desteklemek için pek nedeni yoktu. Ancak iki adayın ortada olduğu ve birisinin İttihat ve Terakki tarafından desteklendiği düşünülürse padişahın tercihi anlaşılabilir.¹¹²

Yapılan bütün reformlara, Arap halkını Osmanlı Devleti'ne bağlama girişimlerine ve merkezdeki yönetime bağlı olabilecek bir arayış içerisinde yapılan emir atamalarına rağmen Şerif Hüseyin'in desteklenmesiyle Hicaz bölgesinde bağımsızlık hareketleri başladı. Birinci Dünya Savaşı sırasında İngilizlerin de kışkırtmalarıyla 1916 yılında büyük bir isyan çıktı ve Mekke Emiri Şerif Hüseyin bağımsızlığını ilan etti. 1919 tarihinde de Medine müdafaasının başarısızlıkla sonuçlanmasıyla Osmanlı Devleti Hicaz'daki hâkimiyetini resmen kaybetti.¹¹³

1.5. HİCAZ'DA EĞİTİM, EKONOMİ, DİN VE NÜFUS

Hicaz bölgesi İslamiyet öncesinde daha çok bedevi Arapların yaşadığı bir coğrafya idi. Mekke ve Medine (Yesrib) gibi küçük şehirler Hicaz'da bulunuyordu ama nüfusun büyük bir bölümü şehirlerin dışında yaşıyordu. Bu nedenle Hicaz ile

¹¹¹ Kral Abdullah, *Biz Osmanlı'ya Neden İsyandır Ettik?*, Klasik Yayını, İstanbul 2006, s.12-14.

¹¹² Hüseyin'in Emir atanma sürecindeki olaylar için bkz. Baker, *King Husain and Kingdom of Hejaz*, s.15-16; Hüseyin'in Emirliğe atanmasıyla ilgili farklı iddiaların değerlendirilmesi için bkz. Köse, *Şerif Hüseyin*, s.53-58.

¹¹³ Mustafa Bostancı, "Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Hicaz'da Hâkimiyet Mücadelesi", *Akademik Bakış*, Sayı:14, Cilt:7, (Yaz 2014), s.117.

düzenli bilgi alınabilecek veriler elde etmek zorlaşmaktadır. Daha çok devlet görevlilerinin isimlerinin yayınlandığı salnameler kısmen bazı bilgiler vermektedir. Ancak bölgenin coğrafi yapısından dolayı üretim, ticaret, nüfus veya eğitim ile ilgili veriler detaylı olarak ortaya konamamıştır.

Osmanlı Devleti, Hicaz hakkında bilgiler veren beş adet salname yayınlamıştır. Bunlar Hicri 1301, 1303, 1305, 1306 ve 1309 tarihlidir.¹¹⁴ Hicaz ile ilgili ilk sorun nüfusun tespiti konusunda yaşanmaktadır. Gerek Hicaz Vilayet Salnameleri'nde ve gerekse Devlet Salnameleri'nde nüfus bilgileri yeterli şekilde detaylandırılmamıştır. Bu nedenle “Dini ve Siyasi Yönden Osmanlı İdaresinde Hicaz” başlıklı bir tez hazırlayan Hasan Barlak'ın H. 1309/1891-1892 yılı Hicaz Vilayeti Salnamesi'ne göre şehir merkezlerini gösterir detaylı nüfus verilerinde bazı hatalar bulunmaktadır.¹¹⁵ Hicaz'ın nüfus durumu Kemal Karpat'ın hazırladığı “Ottoman Population” adlı eserden takip edilebilmektedir ve bu sayılar sadece genel verilerdir. Karpat'ın verdiği bilgiler esas alındığında Hicaz bölgesinin nüfus sayımlarının düzenli yapılmadığı da görülmektedir. 1844-1856 yılları arasındaki kayıtlara göre Mekke, Medine ve Etiyopya nüfusu toplamda 900 bin kişi olarak gösterilmektedir.¹¹⁶ 1872-1874 yılları arasında Hicaz ve Yemen nüfusu 1.134.275 kişi şeklinde belirtilmektedir.¹¹⁷ Hicri 1306/1888-1889 yılına ait nüfus verilerinde ise Hicaz'ın toplam nüfusu 2.500.000 olarak gösterilmektedir.¹¹⁸

1893 yılında ise nüfus sayımına katılmayan vilayetler arasında Hicaz'ın da bulunduğu kayda geçmekle birlikte tahmini nüfusunun 3.500.000 kişi olduğuna dair bilgi verilmektedir.¹¹⁹ İstatistiklerden anlaşıldığı kadarıyla Arap Yarımadası içinde bulunan vilayet ve sancaklar düzenli nüfus sayımına dâhil edilmemişlerdir. Bu nedenle kaç kişinin şehir merkezinde yaşadığı veya kaç kişinin bedevi yaşantıyı benimsediğini belirlemek neredeyse imkânsızdır. Ayrıca İngiliz kayıtları esas alınacak olursa 1878 yılında Hicaz ve Yemen'de toplam 1.134.305 kişinin

¹¹⁴ *Hicaz Vilayeti Salnamesi*, (H.1303-M.1886), (Hazırlayanlar: Süleyman Soydemir vd), Çamlıca Yayınları, İstanbul 2008, s.XII.

¹¹⁵ Barlak, *Dini ve Siyasi Yönden Osmanlı Devleti İdaresinde Hicaz*, s.32.

¹¹⁶ Kemal H. Karpat, *Ottoman Population 1830-1914: Demographic and Social Characteristics*, University of Wisconsin Press, Wisconsin 1995, s.115.

¹¹⁷ Karpat, *Ottoman Population*, s.116.

¹¹⁸ *Salname-i Hicaz*, H.1306/ 1888-1889, Dersaadet (Tarihsiz), s.90.

¹¹⁹ Karpat, *Ottoman Population*, s.150.

yaşadığı¹²⁰, yine başka bir raporda da Mekke ve Medine'nin nüfusunun 720.000 kişi olduğu tespit edilmektedir.¹²¹ Daha sonraki dönemlerde tutulan kayıtlarda bölgenin nüfusuyla ilgili bir bilgi verilmek yerine bedevi yaşantının hâkim durumda olduğu ifade edilmektedir.¹²² Yine aynı kayıtlarda Hicaz'ın kaderini Huveyt, Billi, Nasırı, Harb, Atiye, Moab, Ateybe, Eşraf, Hudeyil, Faham, Mehdi, Sa'd, Tevfik, Malik kabilelerinin belirlediği detaylarıyla anlatılmaktadır.¹²³

1883 tarihli Hicaz Salnamesi'nden, Mekke kadısının Mustafa Münib Efendi, Hanefi mezhebi müftüsünün Abdurrahman Sarrac Efendi, defterdarın Raşid Efendi, mektupçunun Atıf Bey olduğu öğrenilmektedir.¹²⁴ İsimleri belirtilen görevlilerin salnamede “heyet-i erkân-ı eyalet” başlığı altında sınıflandırılması konum olarak üst düzey görevliler olarak kabul edildiklerini göstermektedir. Daha aşağı derecede bulunan devlet memurları da konumlarına göre sınıflandırılarak listelenmektedir. Hicaz'da bulunan alay komutanlığının münhal olduğu belirtilmektedir. Bu yılda, Vilayet Valisi Nuri Paşa, Mekke-i Mükerrime Şerifi Avnü'r-refik Paşa, Harem-i Şerif Müdürü Abdurrahman Nazif Efendi, Posta ve Telgraf Başmüdürü Ali Rıza Bey, Yaver-i Harb Ali Şamil Bey ve Ali Nail Efendi, Nizamiye Emir Çavuşları Mustafa Çavuş ve Mehmet Çavuştur.¹²⁵

1883 yılı salnamesinde vilayet meclisiyle ilgili bilgiler de verilmektedir. Buna göre meclisin doğal ve seçilmiş olmak üzere iki grup üyesi olduğu tespit edilmektedir. Doğal üyeler, kadı, Hanefi mezhebi müftüsü, defterdar, mektupçu, harem-i şerif müdürü, başkâtip Mustafa Reşid Efendi'dir. Seçilmiş üyeler ise, Şerif Hüseyin Efendi, Naib'ül-harem Osman Efendi, Aburrahman Şeybi Efendi ve Seyyid Mahzar Efendi'dir.¹²⁶ İsimleri verilen bu görevlilerin 1303/1886 salnamesinde de aynı görevlerde buldukları görülmektedir.¹²⁷

¹²⁰ *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print, The Near and the Middle East, 1856-1914*, (Editor: David Gillard), Volume: 5, University Publication of America 1984, s.352.

¹²¹ *British Documents*, Vol. 5, s.393

¹²² QDL, Reference No: IOR/L/PS/20/E81; “Handbook of Hejaz. Prepared by the Arab Bureau, Cairo”, s. 8-12.

¹²³ QDL, Reference No: IOR/L/PS/20/E81; “Handbook of Hejaz. Prepared by the Arab Bureau, Cairo”, s. 33-48.

¹²⁴ *Salname-i Hicaz*, H.1301/1883-1884, Dersaadet (Tarihsiz), s.82-83.

¹²⁵ *Salname-i Hicaz*, (H.1301), s.82-83.

¹²⁶ *Salname-i Hicaz*, (H.1301), s.85.

¹²⁷ *Hicaz Vilayeti Salnamesi (H.1303-M.1886)*, s.46-50.

Merkezi yönetime bağılılıkları açısından vali veya kadı gibi görevlilerin konumu üst düzey olsa da Hicaz bölgesinin en önemli figürü Mekke Emiri idi. Hz. Muhammedin soyundan gelen şerif ailesinden seçilen emirler ayrıcalıklı bir konumda bulunuyorlardı. Kendilerine ait küçük bir askeri birliği, köleleri, maaşa bağlanmış özgür hizmetlileri vardı. Mekke’de meydana gelen olaylarda ve özellikle Hacılarla bedevilerin hukuki durumlarıyla ilgili hüküm verme yetkileri vardı. Bütün masrafları için Osmanlı yönetimi tarafından ödenek gönderilirdi. Mekke yakınlarında Taif bölgesindeki Fatima Vadisi’nde kendilerine ait arazileri vardı. Bu topraklarda kendi ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde tarım yapılırdı. Emirlerin Taif, Mekke ve İstanbul’da ikametgâhları bulunurdu. Emirler o kadar önemli bir konuma sahipti ki insanlar saygılarını göstermek için atlarından inerek, yaya olarak ikametgâhlarının önünden geçerdiler. Özel hizmetlerinde sekreterler, askeri danışmanlar, haberciler ve kâhyaları bulunurdu.¹²⁸ Mekke Emirleri’ne Yavuz Sultan Selim zamanından beri ödenen 25.000 kuruşluk ödeneğe atıye-i hümayun denirdi. Emirler için ayrıca yıllık olarak surre-i hümayun ile 5 bin kuruş gönderilirdi. Bu tahsisatlara ek olarak da çeşitli emtia üzerinden ödemeler yapılırdı. Örneğin 5.000 altın karşılığı pirinç tahsis edilirdi. Ayrıca Cidde gümrük gelirinin yarısı Mekke emirlerine aktarılırdı.¹²⁹

1.5.1. Hicaz’da Eğitim

Hicaz Vilayeti’nde eğitim kurumlarının sayılarını ve durumlarını salnamelerden takip etmek mümkündür. H.1301/1883 yılı Hicaz Salnamesi’ndeki kayıtlara göre Hicaz Vilayeti’nin Mekke sancağında toplam 33 sıbyan okulu ve yaklaşık 1.150 kadar öğrenci bulunmaktadır. Ayrıca daha üst düzey eğitim veren Süleymaniye, Davudiye, Şehid Mehmed Paşa ve Mahmudiye medreselerinin bulunduğu da belirtilmektedir.¹³⁰ Vilayet içerisinde diğer sancaklardaki okul sayılarının verilmemesi, varsa bile kayda geçemedikleri sonucunu ortaya çıkarmaktadır.

Hicri 1326/1908-1909 yılına ait salnamede Hicaz Vilayeti’nin iki sancağı Mekke ve Medine’de bulunan okul sayıları verilmektedir. Verilen bilgiye göre okul sayıları şu şekildedir:

¹²⁸ William Ochsenwald, *Religion, Society and The State in Arabia: The Hijaz under Ottoman Control, 1840-1908*, Ohio State University Press, Columbus 1984, s.23; Emirlerin konumlarıyla ilgili ayrıca bkz. Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerrime Emirleri*, s.30.

¹²⁹ Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerrime Emirleri*, s.4-8.

¹³⁰ *Salname-i Hicaz, (H. 1301)*, s.63.

Mekke’de erkekler için 26, kızlar için 6, karma eğitim veren 14 özel iptidai mektep bulunmaktadır. Devlet okulu yoktur. Erkekler için 1 resmi 2 tane özel olmak üzere 3 ve 1 adet karma eğitim veren özel ortaokul açılmıştır. Lise düzeyinde okul yoktur.¹³¹

Medine’de ise 3 erkek 1 kız resmi, 31 erkek, 8 kız özel iptidai mektep vardır. Erkekler için 2 resmi, 1 özel olmak üzere toplam 3 ortaokul ve 1 adet erkekler için resmi lise bulunmaktadır.¹³²

Salnamedeki verilere göre Medine’deki eğitim lisenin açılmasıyla daha üst seviyelere taşınmış görünmektedir. Aynı salnamede şehirlerde bulunan kütüphanelerin kuruluş tarihleri ve kaç kitap bulunduğu ile ilgili bilgiler verilmektedir. Ancak hemen hemen bütün vilayetlere ait kütüphane bilgisi mevcutken Hicaz Vilayeti’nde bulunan herhangi bir kütüphane ismi salnamede yer almamaktadır. Diğer taraftan Hicaz’ın eğitim kurumları diğer şehirlerle kıyaslandığı zaman ortalama 3 milyonluk bir nüfusa oranla yeterli sayıda okulun bulunmadığı görülmektedir. Bu durum halkın büyük oranda şehir dışında göçebe bir hayat yaşamasıyla ilgili olabileceği gibi şehirde oturan halkın da yeni tarz eğitim veren okullara uzak durmasıyla da açıklanabilir. Nitekim Şerif Hüseyin isyan ettiğinde 27 Haziran 1916 tarihinde yayınladığı bir bildiriye açılan okullarda yapılan eğitimi eleştirerek, bunların İslam dışı olduğunu bildirmişti.¹³³ Çocukların ve özellikle kızların eğitimine yönelik bu tarz yaklaşımlar halkın açılan okullara rağbet etmediğini de göstermesi açısından önemlidir.

1.5.2. Hicaz Ekonomisi

Hicaz’ın doğal coğrafı yapısı tarıma elverişli olmadığı için toprağa bağlı bir toplumsal ve ekonomik yapının ortaya çıkması mümkün olmamıştır. Bu nedenle de Hicaz, dışarıdan getirilen ürünlere bağlı kalmıştır. Gerek kuzeydeki Suriye’nin gelişmiş şehirlerinden develerle ve gerekse Cidde Limanı’na gelen gemilerle çeşitli malların Hicaz’a getirilmesi mümkün olmuştur. Mekke ve Medine’ye gelen hacılardan elde edilen gelirler Hicaz’ın en önemli maddi kaynağını oluşturmaktadır. Hayber, Tayme, el-Ula, Yanbu’da bulunan vahalarda narenciye ve çeşitli tahıllar

¹³¹ *Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye 64. Def’a - 1326 Sene-i Hicriyesine Mahsus (1908)*, s.360-361.

¹³² *Salname-i Devlet-i Aliye*, (1326), s.360-361.

¹³³ Bildirinin İngilizce tam metin için bkz. C. Snouck Hurgronje, *The Revolt in Arabia*, New York 1917, s.43-50; ayrıca bkz. Stanley Maude, *The King of Hedjaz and Arab Independence*, London 1917, s.6-11.

yetiştirilmekle birlikte Hicaz'ın en önemli ürünü hurmadır. Hayvan yetiştiriciliği ise bedeviler tarafından yapılmaktadır ve en fazla değer biçilen hayvan ise Arap atlarıdır. Osmanlı Devleti'nde hem sarayda hem de askeri amaçlı kullanılan bu atlar aynı zamanda diğer ülkelere satıldığı için iyi bir gelir kaynağı durumundaydı.¹³⁴

Cidde Limanı'na Hicaz'ın dış dünyaya açılan kapısıydı ve özellikle Batılı tüccarlar burayı kullanıyorlardı. Hicaz'da endüstrinin gelişmemesi Fransız ve İngiliz tüccarların Cidde'de bazı yatırımlar yapmasına imkân vermişti.¹³⁵ Dışa açık yapısı Mekke ve Medine'den farklı ekonomik ve sosyo-kültürel yapıya bürünmesine yol açmıştı. 19. yüzyılda Cidde'de 40 tane kahvehane, 47 tane fırın, 900 tane de dükkân bulunuyordu.¹³⁶ 1855 yılında Cidde Limanı'na gelen ürünlerin 702.000 lirası ithal, 442.000 lirası ise ihraçtı. İthal ürünlerin zamanla çok fazla artış gösterirken ihraç ürünlerin de yok denecek kadar azaldığı da tespit edilmektedir. 1890-1908 arasında ithal ürünlerin tutarı yıllık 2.000.000 liraya ulaşırken, ihraç ürünlerin yıllık geliri 50.000 liranın altında kalmıştır.¹³⁷

Hicaz'ın özellikle deve kervanı ticaretine bağlı ekonomik hayatı kabile yaşantısını da şekillendirmişti. Geçiş güzergâhlarından bulunan bedevilerin kazançları kervanlardan aldıkları haraç oluyordu. Çöl ortamı aynı zamanda bir yağma ekonomisi de ortaya çıkarmıştı. Kabileler değerli olan hayvan ve ürünleri elde etmek için birbirleriyle savaşıyorlar ve her savaş bir kabilenin diğer kabilede ölmesiyle devam ediyordu.¹³⁸ Bu yağma ekonomisinin bir parçasını da hacılar oluşturuyordu. Zaman zaman yaşanan saldırılar hacıların mallarını veya hayatlarını kaybetmesiyle sonuçlanıyordu. Bedevi saldırılarını engellemek için Osmanlı yönetimi Şam gibi önemli şehirlere Hac Emiri atayarak her hac zamanında olağanüstü önlemler almaya gayret ediyordu. Güvenliğin sağlanması için de hac güzergâhını Mısır ve Şam olarak sınırlıyor, Basra üzerinden yapılacak seyahatleri yasaklıyordu.¹³⁹

¹³⁴ Ochsenswald, *Religion, Society and The State in Arabia*, s.18-19.

¹³⁵ Ochsenswald, *Religion, Society and The State in Arabia*, s.20-21.

¹³⁶ Ochsenswald, *Religion, Society and The State in Arabia*, s.28.

¹³⁷ Ochsenswald, *Religion, Society and The State in Arabia*, s.94.

¹³⁸ Müslüman kılığına girerek Hicaz topraklarında gezen Richard Francis Burton gezisini anlattığı eserinde bedeviler arasında yaşanan bu kanlı yağma çatışmalarını detaylarıyla anlatmaktadır. Bkz. Richard Francis Burton, *Personal Narrative of a Pilgrimage to el-Medinah and Maccah*, Shepard, Clark & Brown Publishing, Boston 1858, s.324-325.

¹³⁹ Hacıların gidiş yolları için çıkarılan 08.03.1565 tarihli irade için bkz. *Belgelerle Osmanlı Devrinde Hicaz*, I, s.25.

Mekke başta olmak üzere Hicaz'ın diğer şehirleri hacılar tarafında yapılan ziyaretlerle canlanıyordu. Kara veya deniz yolu üzerinden gelen hacılar Medine ve Mekke'yi ziyaret ediyorlardı. Hacıların sayıları Batılı kaynaklarda tahmini olarak belirtilmektedir. Bu da özellikle İngiliz oryantalistlerin Müslüman kılığında kutsal topraklarda ziyaret etmeleriyle mümkün olmuştur. Ochsenwald'ın Batılı kaynakları esas alarak verdiği sayılar 1853 yılından sonra hacı sayısının düzenli olarak arttığını göstermektedir. Bu verilere göre 1853'te 50.000, 1858'de 160.000, 1893'te 199.000 ve 1907 yılında 250.000 hacı, kara ve deniz yolunu kullanarak Hicaz'a giriş yapmıştır.¹⁴⁰ Bu istatistiki veriler Hicaz'ın önemli bir gelir kaynağının hacılardan elde edilen gelirler olduğunu ortaya koymaktadır.

1.5.3. Hicaz'da Dini Yapı

Hicaz'ın Müslümanlar için kutsal mekânları içermesi nedeniyle özellikle Mekke ve Medine başta olmak üzere diğer yerleşim yerleri de dini atmosferden etkileniyordu. Hanefi, Şafi, Hanbeli ve Malikilik gerek şehirlerde ve gerekse bedeviler arasında kabul görmüş mezheplerdi. Osmanlı Devleti'nin yöneticileri ağırlıklı olarak Hanefi iken Hicaz'daki Haşimiler ve bedevi kabilelerinin çoğunluğu Şafi mezhebine tabi idiler. Büyük bedevi kabilelerinden Harb, Hanefi mezhebine bağlıydı. Malikilik Medine'de yaygın olmasına rağmen Osmanlı yönetimi Malikiler için müftü atamıyordu. Aynı şekilde Hanbeli mezhebine bağlı olanların da resmi olarak atanmış dini temsilcileri bulunmuyordu. Hanefileri ve Şafilere temsil için Mekke'de müftüler bulunuyordu. Bu nedenle iki mezhep diğerlerine göre Hicaz'da daha önemli bir konuma yükselmiş oluyordu.¹⁴¹

Şafi ve Hanefi mezheplerinin Hicaz'daki ağırlığı Vahhabiliğin yayılmayısıyla sarsılmaya başlamıştır. Vahhabilik, Hanbeli mezhebinin bir kolu olarak gelişmiş ve İbn-i Teymiyye'nin görüşlerinden etkilenmişti. Vahhabiliğin Suudi ailesiyle Deriyye Anlaşması'nı imzalayarak siyasi bir yapıya kavuşması mezhepler arasında uzun sürecek bir mücadeleyi başlatmıştı. Suudların başlattığı ihvan hareketi bedeviler arasında yayılarak, diğer mezhepleri büyük oranda etkisiz hale getirmiştir.¹⁴²

Hicaz Vahhabiliğin etkisi altına girene kadar daha çok Şafi ve Hanefi mezhepleriyle varlığını devam ettirdi. Bu doğrultuda Mekke, Medine ve Cidde'de

¹⁴⁰ Ochsenwald, *Religion, Society and The State in Arabia*, s.61.

¹⁴¹ Ochsenwald, *Religion, Society and The State in Arabia*, s.41-42.

¹⁴² Vahhabiliğin Hanbeli mezhebi ile bağlantısı için bkz. Büyükkara, *Suudi Arabistan ve Vehhabilik*, s.24-25.

yer alan tarikatlar halkın kontrol edilmesinde önemli rol oynamışlardır. Kadiri, Halveti, Nakşibendi, Raşidi, İsvi, Ahmedî, Burhanî, Ticani, Rıfai, Kalanderi, Senusi ve Sıddiki tarikatları üç şehirde de varlıklarını devam ettirmişlerdir. Sultan II. Abdülhamit'in de Nakşibendi olması nedeniyle Nakşibendilik devletin yönetim merkeziyle irtibat kuran en önemli tarikat olmuştur. İstanbul'da okul müdürülüğü de yapan Nakşibendi Şeyhi İbrahim Ethem, Sultan II. Abdülhamit tarafından Mekke'ye gönderilmiştir. Nakşiler, hac işlerinden sorumlu olmuşlardır.¹⁴³

Osmanlı hükümeti yönetici olarak Mekke'ye emir atarken Medine'ye de şeyh atamıştır. Medine Şeyhleri de Müslümanların karşılaştıkları sorunları çözmek için görevlendirilmişlerdir. Özellikle hac zamanında işlerin düzenli yürümesini sağlamaya çalışmışlardır. 1839 yılından itibaren Medine Şeyhlerinin görevlendirildikleri görülmektedir. İlk şeyh Osman Efendi, 1841 yılında atanan ikinci şeyh Hacı Ali Efendi olmak üzere 1908 yılına kadar 25 şeyh görev yapmıştır.¹⁴⁴

Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı sonuna kadar Hicaz bölgesinin toplumsal ve dini yapısını muhafaza etmesine önem göstermiştir. Ancak Batılı devletlerin kışkırtmalarıyla hareket eden Hicaz bölgesi Arapları çoğunlukla yapılan ıslahatlar nedeniyle hükümeti dini inançların dışına çıkmakla suçlamışlardır. Bunun sonucu olarak 1916 yılında Osmanlı Devleti'ne karşı isyan başlamış ve bağımsızlık kazanıldıktan sonra da Vahhabi Suudlar 1926 yılında Hicaz'ı işgal ederek Şerif Hüseyin'i tutsak almışlar, İngiltere'nin araya girmesiyle de Kıbrıs'a sürmüşlerdir. Şerif Hüseyin her ne kadar Osmanlı Devleti'ne isyan etmiş olsa da 1908 yılında II. Meşrutiyet'in ilanından sonra açılan Meclis-i Mebusan'da iki oğlu milletvekili olarak görev yaparak, Hicaz'ı Meclis'te temsil etmişlerdir.¹⁴⁵

¹⁴³ Ochsenswald, *Religion, Society and The State in Arabia*, s.43-45.

¹⁴⁴ Ochsenswald, *Religion, Society and The State in Arabia*, s.51.

¹⁴⁵ Kral Abdullah, *Biz Osmanlı'ya Neden İsyân Ettik?*, s.144-154.

İKİNCİ BÖLÜM

MECLİS-İ MEBUSAN'DA BULUNAN HİCAZ MİLLETVEKİLLERİ

1876 yılında ilan edilen Kanun-ı Esasi ile Meclis-i Mebusan ve seçim sistemleri Türk demokrasi hayatında yer almaya başladı. Kanun-ı Esasi ve Meclis-i Mebusan, 1839 yılında başlayan yönetimin yeniden yapılanması sürecinin Osmanlı Devleti döneminde geldiği yeni bir noktaydı. Kanun-ı Esasi'nin ilanı içte ve dışta yaşanan sorunlar nedeniyle gerçekleşmişti. 1875 yılında Hersek'in Nevesin kazasında vergileri gerekçe gösteren köylüler isyan etmişlerdi.¹⁴⁶ İsyancıların koruyucusu olarak hareket eden Avusturya, olaylara müdahale ederek Dışişleri Bakanı Andrassy Osmanlı Devleti'ne sorunun çözülmesi için nota vermişti.¹⁴⁷ Daha sonra 1876 yılı başlarında Bulgaristan'da ortaya çıkan ayaklanma, diğer Batılı devletlerin Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale etmesinin yolunu açmıştı.¹⁴⁸ Karmaşa ortamında Sırbistan daha fazla toprak elde etmek ve tam bağımsız olmak amacıyla Osmanlı Devleti'ne karşı isyan etmiş, Karadağ da bu savaşa katılmıştı. Sırbistan'ın 1876 yılı Ekiminde yenilgiye uğraması üzerine Rusya, Osmanlı Devleti'ne bir ültimatom vererek 48 saat içinde anlaşma imzalanmazsa diplomatik ilişkileri keseceğini bildirmişti.¹⁴⁹

Rusya'nın sert uyarısı üzerine Osmanlı yönetimi iki ay süreyle mütareke yapılacağını bildirmek zorunda kaldı. Rusya'nın müdahalesi İngiltere'yi harekete geçirdi. İngiltere, 1856 Paris Anlaşması'nı imzalayan devletlere, 4 Kasım 1876 tarihinde Balkanlar'da ıslahat konusunu görüşmek üzere İstanbul'da bir konferans toplanması kararını kabul ettirdi. Rusya, Osmanlı Devleti'nin bu konferansa katılmasını istemese de İngiltere'nin ısrarı üzerine katılması kabul edildi. Avrupa devletlerinin temsilcileri 2 Aralık 1876 tarihinde İstanbul'da Rus elçisi İgnatief'in

¹⁴⁶ İsyân 24 Temmuz 1875 tarihinde başlamıştı. İsyân detayları için bkz. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi: Islahat Fermanı Devri (1861-1876)*, Cilt: VII, TTK, Ankara 2003, s.72-82; Zafer Çakmak, *1875 İsyanı ve Bosna-Hersek'in Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Tarafından İşgali*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), Elazığ 1996, s.71.

¹⁴⁷ Avusturya'nın müdahalesi için bkz. Ahmet Cevdet Paşa, *Maruzat*, (Hazırlayan: Yusuf Halaçoğlu), Çağrı Yayınları, İstanbul 1980, s.69-71; Andrassy notası için bkz. Mithat Aydın, *Osmanlı-İngiliz İlişkilerinde Balkanların Yeri (Bosna-Hersek ve Bulgaristan'daki Ayaklanmalar 1875-1876)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Doktora Tezi), Ankara 2002, s.57-60; Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt: VII, s.81-82, Fahir Armaoğlu, 19. *Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, TTK, Ankara 1997, s.498-499.

¹⁴⁸ Bulgar isyanı ve sonuçları için bkz. Taha Niyazi Karaca, *Büyük Oyun: İngiltere Başbakanı Gladstone'un Osmanlı'yı Yıkma Planı*, Timaş Yayınevi, İstanbul 2011, s.143-196.

¹⁴⁹ Sırbistan ve Karadağ ile yapılan savaşın gelişimi ve Rusya'nın müdahalesi için bkz. Aramaoğlu, 19. *Yüzyıl Siyasi Tarihi*, s.504-510.

evinde toplandılar. 23 Aralık 1876 tarihinde ise Osmanlı temsilcisi Hariciye Nazırı Saffet Paşa'nın katıldığı genel oturum Haliç Tersanesi'ndeki Bahriye Nezareti'nde başladı. Saffet Paşa toplantı başladıktan bir süre sonra duyulan top seslerinin nedenini devletlerin temsilcilerine “meşrutiyetin ilanı” olarak açıkladı. Meşrutiyet ile Kanun-ı Esasi kabul edilmişti.¹⁵⁰

23 Aralık 1876 tarihinde Kanun-ı Esasi'nin kabulü ile anayasa gereğince ikili meclis sistemi oluşturuldu. Bu iki meclisten birini Meclis-i Mebusan diğerini ise Meclis-i Ayan oluşturuyordu ve iki meclis Meclis-i Milli olarak anılıyordu.¹⁵¹ Meclis-i Mebusan üyeleri ile alakalı kanunlar Kanun-ı Esasi'nin 65-80. maddeleriyle belirlenmişti.¹⁵² Meclis'e girecek milletvekilleri için yapılacak seçimin nasıl olacağıyla ilgili bir kanun çıkarılmamıştı. Bu nedenle 1876 yılında yapılan seçimler 7 maddelik geçici bir talimatname ile yapıldı. Toplanan meclisin ilk işlerinden biri “1293 İntihab-ı Mebusan Kanunu'nu” hazırlamak oldu. Böylece seçim sistemindeki siyasi boşluğun giderilmesi hedeflendi. Kanunun hazırlanmasından hemen sonra meclis dağıldı. Bu olayın ardından gerçekleşen 1877 yılındaki seçimlerde de geçici talimatname kullanıldı.¹⁵³ Mebusan ve Ayandan'dan oluşan Meclis-i Milli'de 141 üye bulunuyordu. Meclis-i Mebusan'da 115 mebus vardı. Bunların; 69'u Müslüman, 46'sı ise Gayrimüslimlerden oluşuyordu. Meclis-i Ayan'da ise 26 üye bulunuyordu. 1877 yılında açılan bu meclis Osmanlı ve Rusya arasında gerçekleşen 93 Harbi ileri sürülerek 1878 yılında kapatıldı.¹⁵⁴

2.1. 1908 MECLİS-İ MEBUSAN SEÇİMLERİ VE MECLİSİN TEKRAR AÇILMASI

Otuz üç senelik aranın ardından 1908 yılında II. Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle birlikte meclis yeniden açıldı. II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte Meclis'in kısa sürede açılması planlandıysa da uygun seçim ortamının hazırlanması için Kasım

¹⁵⁰ Tersane Konferansı ve meşrutiyetin ilanı ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, s.507-516; Konferans kararları için ayrıca bkz. İ. Hakkı Uzunçarşılı, “Tersane Konferansının Mukarreratı Hakkında Şura Mazbatası”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, VI/9 (Mart 1954), s. 123-137; Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, s.507-516.

¹⁵¹ Taha Niyazi Karaca, *Son Osmanlı Meclis-i Mebusan Seçimleri*, TTK, Ankara 2004, s.1.

¹⁵² Kanun-ı Esasi'nin 65-80. Maddelerinde Mebusan Meclisi'nin nasıl oluşturulacağı belirlenmişti. Kanun-ı Esasi'nin ilgili maddeleri için bkz. Kemal Gözler, *Türk Anayasa Hukuku, Ekin Kitapevi*, Bursa 2000, s.29-30; ayrıca bkz. Suna Kili-A.Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1985, s.38-41; İlk anayasanın özellikleri için ayrıca bkz. Müzehher Yamaç, “İlk Anayasa (1876 Kanun-ı Esasi)”, *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 5, Cilt:3, 2014, s.65.

¹⁵³ Karaca, *Son Osmanlı Meclis-i Mebusan Seçimleri*, s.1.

¹⁵⁴ Müzehher Yamaç, “İlk Anayasa (1876 Kanun-ı Esasi)”, *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 5, Cilt:3, (2014), s.65.

ayına kadar beklenmesi gerekti.¹⁵⁵ Özellikle Avusturya'nın 5 Ekim'de Bosna-Hersek'i işgali¹⁵⁶ ve aynı gün Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesi¹⁵⁷, 6 Ekim'de Girit'in Yunanistan'a katılması¹⁵⁸ II. Meşrutiyet seçimlerinin yapılmasına olumsuz etki yaptı. Kasım ayı başında başlayan seçimler 17 Kasım'da sona erdi.¹⁵⁹

1908 seçimlerinde, İntihab-ı Mebusan Kanunu ve bunun yanında yürürlüğe konulan “İntihab-ı Mebusan Kanunnamesi'nin Suver-i İcraiyesine Dair Talimat” kullanıldı. Yapılan seçimler iki dereceli olarak yapıldı. 1908 yılında açılan meclisin hemen hepsi İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin üyelerinden oluşuyordu. İttihat ve Terakki Cemiyeti, daha sonra bir siyasi partiye dönüştüğü için partinin meclisteki hâkimiyeti 1912 ve 1914 yılı seçimlerinde de devam etti.¹⁶⁰ 1908 seçimi Osmanlı Devleti'nde seçim kanunu uygulanarak yapılan ilk seçim oldu. Yine bu seçim aynı zamanda seçime katılan gruplar için tam olarak bir parti denemese de çok partili hayatın ilk seçimidir. Seçime iki parti katılmıştır. Bunlardan ilki İttihat ve Terakki Cemiyeti ve ikincisi ise 14 Eylül 1908 yılında kurulan Osmanlı Ahrar Fırkası oldu.

161

Hristiyanların daha fazla sayıda Meclis'e girmesi gerektiğini düşünen Ermeni ve Rumlar seçimleri protesto ettiler.¹⁶² Yahudiler ise hükümet ile iyi ilişkiler kurmaya çalışıyorlardı. Hahambaşı Nahum Efendi'nin İttihat ve Terakki ile iyi ilişkiler içinde olması nedeniyle Yahudiler seçimlerde İttihat ve Terakki'yi desteklediler.¹⁶³

Seçim sonuçlandığında Ahrar Fırkası'nın beklediği başarıyı sağlayamadığı görüldü. 272 kişilik mecliste 160 Türk ve Arap milletvekili ile İttihat ve Terakki

¹⁵⁵ II. Meşrutiyet sonrasında seçim hazırlıkları için bkz. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi: İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)*, Cilt: IX, TTK, Ankara 1999, s.59-64.

¹⁵⁶ Necdet Hayta, “Bosna ve Hersek'in Avusturya-Macaristan Tarafından İlhakı (5 Ekim 1908)”, *Askeri Tarih Bülteni*, Sayı:47, (Ağustos 1999), s.61-67.

¹⁵⁷ Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt: IX, s.228-229.

¹⁵⁸ Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt: IX, s.231-232.

¹⁵⁹ Edward F. Knight, *1908 İhtilali'nin Hikâyesi Jön Türkler ve II. Abdülhamit*, Kariyer Yayınları, İstanbul 2010, s.199-200. ; Ömer Savaşkan, *1908 Seçimleri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1993, s.13-20. ;

¹⁶⁰ Aykut Kansu, *İttihatçıların Rejim ve İktidar Mücadelesi (1908-1913)*, (Çeviren: Selda Somoncuoğlu), İletişim Yayınları, İstanbul 2016, s.11-13. ; Karaca, *Son Osmanlı Meclis-i Mebusan Seçimleri*, s.1-2.

¹⁶¹ Savaşkan, *1908 Seçimleri*, s.31-32; Ahrar Fırkası'nın kuruluş belgeleri için bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt: I, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, s.155-170.

¹⁶² Recep Karacakaya, “Meclis-i Mebusan Seçimleri ve Ermeniler (1908-1914)”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 2013, s.129-130.

¹⁶³ Kenan Olgun, “Demokrasi Tarihimizdeki İlk Çok Partili Seçimlere Genel Bir Bakış”, *Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı:7, (2014), s.108.

Fırkası çoğunluğu sağlamıştı. Seçim sonuçları, kazanan mebusların isimleri ve fotoğrafları gazetede yayımlandı. 142 kişi Türk, 60 kişi ise Arap kökenliydi. Ayrıca Meclis'te 25 Arnavut, 23 Rum, 5 Yahudi, 8 Slav kökenli mebus bulunuyordu. Ahrar Fırkası'ndan 1 mebus meclise girmişti. Sadrazam Kamil Paşa da seçimlerde Ahrar Fırkası'ndan aday olmuş ancak kazanamamıştı.¹⁶⁴

Meclis-i Mebusan, padişahın yapmış olduğu konuşma ile 17 Aralık 1908'de açıldı. Meclis Başkanlığı'na da İttihat ve Terakki mensubu Ahmet Rıza Bey getirildi.¹⁶⁵

1908 seçimlerinin ardından 1912 yılında, 1914 yılında ve 1919 yılında üç tane genel seçim yapıldı. 1911 yılında İstanbul'da Kasım ayında ise görevi bırakmış mebuslar için bir ara seçim gerçekleştirildi.¹⁶⁶ 1908'de açılan meclis Ocak 1912 yılında dağıldı. İkinci Meclis, Mayıs 1912 yılında toplandı ve yine aynı yıl Ağustos ayında dağıldı. Balkan Savaşları yüzünden ertelenen seçimler 1914 yılında yapıldı. Üçüncü Meclis ise Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'nda yenilgiye uğraması ile 1918 yılında dağıldı.¹⁶⁷ Son Osmanlı Mebusan Meclisi ise İstanbul'un 16 Mart 1920'de İngilizler tarafından işgal edilmesinden sonra 11 Nisan 1920 tarihinde padişah tarafından feshedilmesiyle tamamen kapandı.¹⁶⁸

2. 2. HİCAZ VİLAYETİ MİLLETVEKİLLERİ

Mebusan Meclisi seçimlerinde Arapların yoğun yaşadığı vilayetlerden ve özellikle Hicaz bölgesinden gelen Mebusların Meclis'teki faaliyetleri, yaşadıkları yerlere yönelik istekleri büyük bir önem taşıyordu. Yüzyıllık süre içinde devletin Hristiyan tebaası bağımsızlıklarını kazanmış veya bağımsızlık arayışıyla devlete karşı ayaklanmışlardı. Özellikle Balkanlar'da Bulgar ve Anadolu'da da Ermeni ayaklanmaları yıkıcı etki yapmıştı. Vahhabiliğin etki yaptığı ve 18. yüzyıldan beri zaman zaman da ayaklanmaların yaşandığı Hicaz Vilayeti'nin devlete olan bağlılığı

¹⁶⁴ Servet Armağan , “Türkiye’de Parlamento Seçimleri”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Sayı:3-4, Cilt:33, Ocak 1967, s.59; Karacakaya, “Meclis-i Mebusan Seçimleri ve Ermeniler (1908-1914)” s.131; II. Meşrutiyet Meclis-i Mebusan’ında yer alan milletvekillerinin etnik kökenleri için bkz. Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, (1908-1914)*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, (Doktora Tezi), İzmir 1994, s.219.

¹⁶⁵ Mehmet Durak Durdu , “Osmanlı Devleti’nde Jön Türk Hareketlerinin Başlaması ve Etkileri”, *OTAM*, Sayı:14, 2015, s.304; *Meclis-i Mebusan ve Ayan Reisi Ahmed Rıza Beyin Anıları*, Arba Yayını, İstanbul 1988, s.26-27.

¹⁶⁶ Durdu , “Jön Türk Hareketlerinin Başlaması ve Etkileri”, s.310.

¹⁶⁷ Feroz Ahmad, Dankwart A. Rustow, “İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler: 1908-1918”, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 2012, s.245.

¹⁶⁸ *İlk Meclis*, (Editör: Ömer Ekşi), TBMM Basımevi, Ankara 2005, s.9.

daha büyük bir önem kazanıyordu. Müslümanlar için kutsal şehirler olan Mekke ve Medine'nin kaybedilmesi diğer bölgelerdeki Müslümanların da devlete olan bağlılıklarını sorgulamaları anlamına gelecekti. Bu nedenle Hicaz Vilayeti'nde yer alan Mekke, Medine ve Cidde'den gelen mebusların Meclis'e taşıdıkları istekler ve sorunlar hassasiyetle karşılanmıştır. Üçüncü bölümden itibaren Hicaz Vilayeti'yle ilgili Meclis'te yapılan tartışmalar ortaya konarak, değerlendirilecektir. Meclis-i Mebusan'da görev alan Hicaz Vilayeti mebusları Medine Mebusları Seyyid Abdülkadir Haşimi, Seyyid Ahmet Senafi Efendi, Memun Bedri, Ahmet Safi Efendiler, Cidde Mebusu Kasım Zeynel Efendi, Mekke Mebusu Hasan Şeybi Efendi, Mekke Mebusu Şerif Abdullah, Cidde Mebusu Emir Faysal idi.

2.2.1. Seyyid Abdülkadir Haşimi Efendi

Abdülkadir Haşimi Efendi Medine-i Münevvere'de 1846 tarihinde doğdu.¹⁶⁹ Öğrenim süresi dört yıl olan ve çok az sayıdaki öğrenciye verilen ve yükseköğretim anlamına gelen ulûm-ı aliyye¹⁷⁰ eğitimi aldı. Daha sonrasında Şeriyeye Mahkemesi Başkâtibi olarak göreve başladı. Bu görevi yürütürken görevinden ayrılarak 30 Ekim 1908 tarihinde Mebusan Meclisi'nin birinci dönem seçimlerinde 10 oy alarak Medine-i Münevvere'den mebus olarak seçildi.¹⁷¹ Abdülkadir Haşimi Efendi'nin seçim mazbatasını Meclis-i Mebusan'a ulaşmadığı için¹⁷² Dâhiliye Nezareti, Medine-i Münevvere Muhafızlığına yazarak mazbatanın biran önce gönderilmesini istemiştir.¹⁷³ Abdülkadir Haşimi Efendi görev yaptığı süre içinde Medine ile ilgili konuları hükümete ve Meclis'e taşıyarak taleplerde bulunmuştur. Bu taleplerden biri de adli görevlilerden vergi alınmaması yönündeydi ve bu istek uygun bulunarak, kadı, başkâtip gibi görevliler vergiden muaf tutuldular.¹⁷⁴ Arap asıllı olan Abdülkadir Haşimi Efendi, Meclis'e müstakil olarak herhangi bir partiye mensup olmadan

¹⁶⁹ İhsan Güneş, *Türk Parlamento Tarihi: Meşrutiyete Geçiş Süreci I. ve II. Meşrutiyet II. Cilt*, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, Ankara 1997, s.669.

¹⁷⁰ Ekmeleddin İhsanoğlu, "Darülfünun", *DİA*, Cilt:8, İstanbul 1998, s.524.

¹⁷¹ Güneş, *Türk Parlamento Tarihi*, s.669

¹⁷² Daha önce yapılan yazışmanın ulaşmadığına dair Dahiliye Nezareti'ne gönderilen telgraf sureti için bkz. Başbakanlık Omsanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Siyasi (DH.SYS), Dosya (D): 49, Gömlek (G): 39, Leff:2/1 (30 Kanun-ı Sani 1326/12 Şubat 1911 tarihli telgraf)

¹⁷³ BOA, DH.SYS, D: 49, G: 39, Leff:1/1 (30 Mart 1327/12 Nisan 1911 tarihli yazı)

¹⁷⁴ BOA, Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO), D: 3683, G: 276199, Leff:2/1 (17 Kanun-ı Evvel 1325/30 Aralık 1909 tarihli Sadaret'ten Meclis-i Mebusan Başkanlığına yazı)

bulundu.¹⁷⁵ Mecliste vekillik görevini sürdürürken Hicaz Demiryolu Komisyonu'nun reisliğini de üstlendi.¹⁷⁶

2.2.2. Kasım Zeynel Efendi

Kasım Zeynel Efendi, Cidde'de 1877 yılında doğdu. Okul hayatına normal bir rüştiye okuluna giderek aldığı eğitimle başladı. Daha sonraki varlıklı kişilerin bir araya gelerek Müslüman çocuklar için açtıkları hususi bir mektepte¹⁷⁷ okul hayatına devam etti. Kasım Zeynel Efendi eğitimini tamamladıktan sonra ticaret işleri ile meşgul oldu. Birinci dönem meclisinde 16 Kasım 1908 tarihinde yapılan ikinci seçimde 8 oy alarak Cidde'den mebus seçildi.¹⁷⁸ Hükümetin uluslararası kongrelere gönderdiği isimlerden biri olan Zeynel Kasım Efendi Mebusan Meclisi temsilcisi olarak 1910 yılında Brüksel'e gönderilen heyet içinde yer almıştı.¹⁷⁹ Osmanlı idaresinin Cidde'de kuvvetlenmesi için 1910 yılında Sadarete sunduğu dilekçesinde adli teşkilatın yeniden şekillendirilmesine dair isteklerde bulunmuştur.¹⁸⁰ Bunlardan bArap asıllı olan Zeynel Efendi, mecliste İttihat ve Terakki'ye muhalefet eden tarafta gelenekçi liberal kısımda yer aldı.¹⁸¹

2.2.3.Hasan Şeybi Efendi

Hasan Şeybi Efendi, 1878 yılında Sana'da doğdu. Babası Osmanlı'da Şeyhülislamlık görevinde bulunmuş Abdülkadir Şeybi Efendi idi. Babasının görevinden dolayı olsa gerek 1858 yılına ait bir kayıta adı geçmekte ve Yanya'ya yapacağı seyahat güzergâhında yardımcı olunması için Sultan adına bir kendisine bir "yol mektubu" hazırlanmıştır.¹⁸² Hasan Şeybi Efendi 26 Şubat 1909 tarihinde 100 oy alarak Mekke-i Mükerre mebusu seçildi. Bu görevine meclisin ikinci ve üçüncü dönemlerinde de devam etti.¹⁸³ Mekke mebusu olması nedeniyle zaman zaman Mekke Emiri tarafından İstanbul'da yerine getirilmesi için kendisine özel görevler

¹⁷⁵ Ahmad, Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler", s.282.

¹⁷⁶ Güneş, *Türk Parlamento Tarihi*, s.669.

¹⁷⁷ Hususi mektep ile alakalı daha fazla bilgi için bkz; Ayhan Doğan, Sadık Çetin, "İstanbul'da Bir Hususi Mektep Girişimi: Aşiyen Mektepleri", *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, Sayı:3, Cilt:16, (Ocak 2017), s.827-828.

¹⁷⁸ Güneş, *Türk Parlamento Tarihi*, s.367.

¹⁷⁹ BOA, BEO, D: 3782, G: 283586, Leff:2 (3 Temmuz 1326/16 Temmuz 1910 tarihli Meclis-i Mebusan'dan Sadarete yazı)

¹⁸⁰ BOA, Dahiliye Muhaberat-ı Umumiye Dairesi (DH.MUI), D: 126, G: 27, Leff:2/1 (25 Temmuz 1326/7 Ağustos 1910 tarihli Kasım Zeynel Efendi'nin dilekçesi)

¹⁸¹ Ahmad, Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler", s.281; Kasım Zeynel Efendi'nin Meclis-i Mebusan koleksiyonunda bulunan fotoğrafı için bkz. EK:2.

¹⁸² BOA, Sadaret Divan Kalemi Evrakı (A. DVN), D: 133, G: 18, Leff: 1/1, 1/2, 2/1 (19 Zilhicce 1274/31 Temmuz 1858 tarihli Hasan Şeybi imzalı dilekçe ve yol mektubu sureti)

¹⁸³ Güneş, *Türk Parlamento Tarihi*, s368.

verildiği Mekke Emirinin 27 Aralık 1914 tarihiyle Sadaret makamına yazdığı “Hasan Şeybi Efendi’ye azami hürmet ve kolaylığın sağlanması ibareli yazıdan anlaşılmaktadır.¹⁸⁴ Arap asıllı olan Hasan Şeybi Efendi, mecliste İttihat ve Terakki kanadına muhalefet olan tarafta gelenekçi liberal kısımda yer aldı.¹⁸⁵

2.2.4. Şerif Abdullah Bey

Şerif Abdullah Bey, Mekke’de 1882 yılında dünyaya geldi. Babası Hicaz isyanını çıkartan Mekke Emiri Şerif Hüseyin olup çocukluk yıllarında ailesi ile birlikte İstanbul’a yerleşti.¹⁸⁶ Babası Şerif Hüseyin, Mekke Emiri olmadan önce Şura-yı Devlet üyeliğine atandığı için oğulları Abdullah ve Faysal da Osmanlı yönetimi tarafından devlete bağlılıklarından dolayı ilk kez 1906 yılında “rütbe-i ula” ikinci sınıf nişanıyla taltif edildiler.¹⁸⁷ Daha sonra da 1908 yılında Şerif Abdullah Bey’in “rütbe-i ula” rütbesi birinci sınıfa yükseltilerek taltif edildi.¹⁸⁸ II. Meşrutiyetin ilan edilmesinden sonra gerçekleşen Mekke mebus seçimleri tertipli bir şekilde gerçekleşmeyerek Hindistan kökenli Müftü Abdullah Saraç Mekke mebusu olarak seçildi. Seçimin ardından Mekke’ye gelmek için yola çıkan Saraç Bey durumun kendisi için sıkıntılı olacağını görerek istifa etti. Bu durumda Şerif Hüseyin mebus seçimini yeniledi.¹⁸⁹ 26 Şubat 1909’da 148 oy alarak Abdullah Bey Mekke-i Mükerrer mebusu seçildi.¹⁹⁰ Birinci Dünya Savaşı’nda gelişen olaylar üzerine babası Hicaz Emiri Hüseyin’in başlattığı isyanda babası Şerif Hüseyin ile İngiltere arasında aracılık yaparak önemli bir rol oynadı. Arap isyanı destekçisi olan Reşid Rıza Bey’in Kahire’de kurduğu Arap Birliği Cemiyeti’nin üyesi oldu. 1916 yılında başlayan ayaklanmaya katılarak babasının yanında Osmanlı Devleti’ne karşı savaştı.¹⁹¹ Ayaklanmanın başlamasıyla mecliste ikinci ve üçüncü dönemlerde de yürüttüğü vekillik görevini bırakarak İstanbul’dan ayrıldı ve bir daha geri dönmedi.¹⁹² 8 Mart 1920 yılında Şam’da düzenlenen Irak Kongresi’nde kendisinin Irak’ta, kardeşi Faysal’ın ise Suriye’de kral olmasına karar verildi. Fakat Fransa’nın

¹⁸⁴ BOA, Ali Fuat Türkgeldi Evrakı (HSD. AFT), D: 6, G: 3, Leff: 1 (14 Kanun-ı evvel 1330/ 27 Aralık 1914 tarihli yazışma)

¹⁸⁵ Ahmad, Rustow, “İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler”, s.281-282; Hasan Şeybi Efendi’nin Meclis-i Mebusan koleksiyonunda bulunan fotoğrafı için bkz. EK: 3.

¹⁸⁶ Mustafa L. Bilge, “Abdullah b. Hüseyin”, *DİA*, Cilt:1, İstanbul 1998, s.108.

¹⁸⁷ BOA, İrade Taltifat (İ.TAL), D: 368, G: 19, Leff: 1 (6 Haziran 1321/19 Haziran 1906 tarihli yazışma)

¹⁸⁸ BOA), İ.TAL, D: 457, G: 26, Leff: 1 (3 Teşrin-i Sani 1324/16 Kasım 1908 tarihli yazışma)

¹⁸⁹ Mustafa Sabri Küçükaşçı, “Mekke”, *DİA*, Cilt:28, İstanbul 1998, s.565.

¹⁹⁰ Güneş, *Türk Parlamento Tarihi*, s.369.

¹⁹¹ Bilge, “Abdullah b. Hüseyin”, s.108.

¹⁹² Güneş, *Türk Parlamento Tarihi*, s.369.

Faysal'ı Şam'dan çıkarmasıyla Irak Krallığı'na Faysal getirildi. Şerif Abdullah ise İngiliz mandası olan Ürdün bölgesinde kurulacak krallığın başına 22 Mayıs 1921 yılında getirildi. 20 Temmuz 1951 tarihinde de Kudüs'te bulunan Mescid-i Aksa'da öldürüldü.¹⁹³

2.2.5. Şerif Faysal Bey

Şerif Faysal, Taif'te 20 Mayıs 1885 tarihinde dünyaya geldi. Babası Mekke Emirliği yapan Şerif Hüseyin'dir. Okul yıllarının ilk dönemleri Hicaz'da geçti. Daha sonra ailesi ile birlikte İstanbul'a yerleşti. Kendisine 1906 yılında önce ikinci sınıf "rütbe-i ula" ve daha sonra da 1908 yılında birinci sınıf "rütbe-i ula" nişanı verilerek taltif edildi.¹⁹⁴ İstanbul'da 18 yıl ikamet ettikten sonra Hicaz'a döndü. Hicaz ve çevresinde meydana gelen karışıklıklarda Osmanlı Devleti lehine askeri harekâta yer aldı.¹⁹⁵ 1912 ile 1913 yılları arasında Asir bölgesinde huzursuzluk çıkartan İdrisi'ye karşı düzenlenen askeri harekâta katıldı.¹⁹⁶ Harekâtın ardından 1913 yılında yapılan ara seçimde Cidde adına mebus seçilerek Meclis-i Mebusan'a girdi. İsyân taraftarı cemiyetlerin yeminli üyesiydi. Birinci Dünya Savaşı'nda babasının isyanına katıldı. İsyân başladığında önemli görevler üstlenen Şerif Faysal, isyanda bedevilerden oluşan askerlerin komutanlığını yaptı. Dahiliye Nazırı Talat Paşa, Şerif Faysal'ın vatana ihanet ettiği gerekçesiyle milletvekilliğinin düşürülmesini Meclis-i Mebusan'dan talep etti.¹⁹⁷ İsyânın sona ermesinden sonra 23 Ağustos 1921 tarihinde yeni kurulan Irak Devleti'nin kralı ilan edildi. 8 Eylül 1933 tarihinde İsviçre'de kalp krizi geçirerek hayatını kaybetti.¹⁹⁸

¹⁹³ Bilge, "Abdullah b. Hüseyin", s.108; Şerif Abdullah Efendi'nin Meclis-i Mebusan koleksiyonunda bulunan fotoğrafı için bkz. EK:4.

¹⁹⁴ 1906 taltifi için bkz. BOA, İ.TAL, D: 368, G: 19, Leff: 1 (6 Haziran 1321/19 Haziran 1906 tarihli yazışma) ve 1908 taltifi için bkz. BOA, İ.TAL, D: 457, G: 26, Leff: 1 (3 Teşrin-i Sani 1324/16 Kasım 1908 tarihli yazışma)

¹⁹⁵ Faysal'ın Kudüs tarafındaki asiler üzerine hareket etmesiyle ilgili yazışma için bkz. BOA, BEO, D: 4043, G: 303192, Leff:1/1 (12 Mayıs 1328/25 Mayıs 1912 tarihli Dahiliye Nezareti'nden Harbiye Nezareti'ne yazı)

¹⁹⁶ Faysal Bey'in harekâttan sonra hükümete sunduğu rapor için bkz. BOA, BEO, D: 4174, G: 313035, Leff:3/1, 5/1-3 (7 Temmuz 1329/20 Temmuz 1913 tarihli Umum-ı Erkan-ı Harbiye Dairesi'nden gönderilen yazı sureti ve rapor)

¹⁹⁷ BOA, Dahiliye İdare-i Umumiye (DH.İ.UM), D:12, G:4, Leff:1/1 (15 Şubat 1332/28 Şubat 1917 tarihli Talat Paşa'dan Meclis-i Mebusan Başkanlığına gönderilen yazı)

¹⁹⁸ Mustafa L. Bilge, "Faysal I", *DİA*, Cilt:12, İstanbul 1995, s.264-265; İsmail Şahin, Cemile Şahin, Samet Yüce, "Birinci Dünya Savaşı Sonrası İngiltere'nin Irak'ta Devlet Kurma Çabaları", *Gazi Akademik Bakış*, Sayı:15, Cilt:8, Kış 2014, s.126; Faysal bin Hüseyin'in hayatıyla ilgili detaylı çalışma için ayrıca bkz. Ali A. Allawi, *Irak Kralı I. Faysal*, (Çevirmen: Hakan Abacı), Türkiye İş Bankası Kültür Yayını, İstanbul 2016; Şerif Faysal'ın Meclis-i Mebusan koleksiyonunda bulunan fotoğrafı için bkz. EK: 5.

2.2.6. Seyyid Ahmet Senafi Efendi

Ahmed Senafi Efendi, Medine'de 1863 tarihinde dünyaya geldi. Bir süre Belediye Başkanlığı yaptıktan sonra 1916 yılında yapılan ara seçimde 90 oy alarak üçüncü dönem mecliste Medine mebusu olarak görev yaptı.¹⁹⁹ Arap asıllı olan Seyyid Ahmet Senafi Efendi, mecliste İttihat ve Terakki kanadına muhalefet olan tarafta gelenekçi liberal kısımda yer aldı.²⁰⁰

2.2.7. Me'mun Bedri Efendi

Me'mun Bedri Efendi, 1856'da Medine'de dünyaya geldi. Müftülük mesleğini icra eden Me'mun Bedri Efendi üçüncü dönem Medine mebusu olarak seçildi. Ancak üçüncü dönemi tamamlamadan 13 Aralık 1915 tarihinde istifa etti.²⁰¹ Me'mun Bedri Efendi mecliste görev aldığı sürede İttihat ve Terakki kanadına muhalefet olan tarafta gelenekçi liberal kısımda yer aldı.²⁰²

2.2.8. Şeyh Ahmed Safi Efendi

Me'mun Bedri Efendi'nin vekillikten ayrılması üzerine Şeyh Ahmed Safi Efendi boşalan Medine Mebusuluğuna üçüncü dönem milletvekili olarak seçildi.²⁰³

¹⁹⁹ Güneş, *Türk Parlamento Tarihi*, s.672.

²⁰⁰ Ahmad, Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler", s.282.

²⁰¹ Güneş, *Türk Parlamento Tarihi*, s.670.

²⁰² Ahmad, Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler", s.282.

²⁰³ Güneş, *Türk Parlamento Tarihi*, s.671.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1908-1914 ARASI OTURUMLARDA HİCAZ DEMİRYOLU KONUSU

Hicaz Demiryolu'nun yapımı hakkındaki ilk düşünceler yabancı ülke tabiyetindeki mühendisler tarafından sunulan tekliflerle 19. yüzyılın ikinci yarısında görülmeye başlandı. Bu konu hakkındaki ilk teklifi Alman kökenli Amerikalı bir mühendis olan Charles F. Zimpel 1864 yılında yaptı. Sunduğu teklifte Kızıldeniz ve Şam'ı birleştirecek bir demiryolu projesi bulunuyordu. Fakat bu teklif yapılan araştırmalar sonucunda bölgedeki Arap kabilelerinin tepkisi ve demiryolu maliyetinin çok yüksek olacağı gerekçesiyle reddedilmişti.²⁰⁴ Bu tekliften sonra da Avrupalı devletler, bölgenin coğrafi ve ekonomik avantajlarından yararlanmak amacıyla kendi çıkarlarına uygun sonuçlar ortaya çıkarmak için ulaşımı geliştirmeleri gerektiğinin farkındaydılar ve bu doğrultuda projeler sunmaya başladılar.²⁰⁵

Diğer bütün Avrupalı devletlerden farklı olarak İngiltere Hindistan'ın güvenlik şeridi olarak düşündüğü toprakları kontrol altına almak istiyor ve demiryolu yapımının kendi kontrolünde olması için çaba sarfediyordu. Demiryollarının yapımı açısından erken denilebilecek 1835 yılında hazırlanan bir proje İngiltere'nin Orta Doğu'yu kontrol etme çabasını göstermektedir. Albay Francis Rawdon Chesney tarafından hazırlanarak Osmanlı hükümetine sunulan bu projeye göre İskenderiye'den başlatılacak bir demiryolu hattı önce Basra Körfezi'ne ve oradan da Bağdat'a uzanacaktı. Ancak bu proje teklifi kabul edilmemişti.²⁰⁶

İngiltere'nin girişimleri bu projeye sınırlı kalmamış, Anadolu üzerinde de projeler üretmişti. Tanzimat döneminin iki ülkeyi yakınlaştıran siyasi atmosferinden faydalanan İngilizler 1856 yılında İzmir-Aydın arasındaki demiryolu hattının

²⁰⁴ Ufuk Gülsoy, *Hicaz Demiryolu*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Doktora Tezi), İstanbul 1994,s.14; Ufuk Gülsoy, William Ochsenwald, "Hicaz Demiryolu" *DİA*, Cilt:17, İstanbul 1998, s.441.

²⁰⁵ Emrah Çetin, "Türk Basınına Göre Hicaz Demiryolu (1900-1918)", *Ortadoğu Özel Sayısı, History Studies*, 2010, s.100.

²⁰⁶ A.D. Novıçev, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi*, Onur Yayınları, Ankara 1979, s.14-15; Ali Akyıldız, "Demiryolları ve Değişme (Batı Anadolu Örneği)", *Yeni Toplum*, Sayı 1, (Mayıs-Haziran 1992), s.115; Gülçin Uzuntepe, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Demiryolu: İzmir-Aydın-Kasaba (Turgutlu) (1856-1897)*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi) Eskişehir, Eylül 2000, s.2.

yapımını üstlenmiş ve bu hat 1866 yılında işletmeye açılmıştı²⁰⁷. Aynı yıllarda Fransa'nın kontrolünde Süveyş Kanalı'nın açılması için başlayan çalışmalar İngiliz Parlamentosu'nun en önemli konularından biri haline gelmişti. Süveyş'in açılmasıyla Fransa, İngiltere'nin Hindistan yolunu kapatmış olacaktı. Süveyş Kanalı'na karşı en kuvvetli saldırı Liverpool-Manchester arasındaki ilk uzun mesafeli yolda taşımacılık yapan George Stephenson'ın oğlu Robert Stephenson'dan gelmişti. Robert, milletvekili olarak katıldığı Parlamento'da Süveyş Kanalı'nın İngiltere'ye vereceği zararlar konusunda uzun bir konuşma yaparak Mısır ve İskenderiye'den başlatılacak demiryolu hattının Basra Körfezi'ne uzanmasının ne denli önemli olduğunu anlattı. Tabii ki bu hat İngiltere'nin kontrolünde olacaktı.²⁰⁸ İngiltere, Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla ortaya çıkacak tehlikeyi görse de Robert Stephenson'un demiryolu teklifinin hayata geçmesi mümkün olmadı. Bunun yerine İngiltere önce 1875'te Mısır Hidivi'nin ağır borçları karşılığında sattığı Süveyş Kanalı hisse senetlerini alarak Süveyş'i kontrol etmeye ve bu şekilde Fransız tehdidini bertaraf etmeye çalıştı. 1878 yılında İngiliz Elphinstone Darliple, Arap topraklarında yapılacak bir başka demiryolu projesi teklifinde bulduysa da bu teklif de kabul edilmedi.²⁰⁹

3.1. OSMANLI DEVLETİ'DE HİCAZ DEMİRYOLU PROJELERİ VE DEMİRYOLUNUN YAPIMI

Demiryolunun dünyada önem kazanması Osmanlı Devleti'ni de etkilemişti. 1865 yılında Ethem Paşa'nın yönetiminde Nafia Nezareti kurulmuştu. Nezaret, yabancı ülke yatırımcılarından gelen teklifleri değerlendirmekle birlikte, atadığı uzmanlarla yeni projelerinin de hazırlanmasını sağlıyordu. Demiryolu konusundaki en önemli adım 1872 yılında Türkiye'ye davet edilen Avusturyalı mühendis Wilhelm Pressel'in teknik sorumluluğunda Haydarpaşa-İzmit Demiryolu'nun yapılmasıyla gerçekleşti²¹⁰. Ayrıca Pressel, Avusturya-Macaristan sınırından Basra Körfezi'ne kadar uzanacak geniş bir demiryolu projesi hazırlayarak hükümete sunmuştu. Ama diğer büyük projeler gibi bunun da gerçekleştirilmesi mümkün olmadı²¹¹.

Sultan II. Abdülhamit'in tahta çıkmasından sonra Osmanlı Devleti'nin demiryolu politikasını belirlemek isteyen İngiltere, İstanbul'daki büyükelçisi Henry

²⁰⁷ İzmir-Aydın demiryolu hakkında detaylı bilgi için bkz. Ali Akyıldız, *İzmir-Aydın Demiryolu*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1987, s.76.

²⁰⁸ J.C. Jaefferson, *The Life of Robert Stephenson*, II, London 1866, s. 148-150.

²⁰⁹ Gülsoy, Hicaz Demiryolu, s.1-15.

²¹⁰ Edward Mead Earle, *Bağdat Demiryolu Savaşı*, İstanbul 1972, s.31-32; Novıçev, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi*, s.22-23.

²¹¹ Earle, *Bağdat Demiryolu Savaşı*, s.31-32.

Layard aracılığıyla isteklerini Sultan'a iletmisti. Layard, hazırladığı raporda; Basra ve Kızıldeniz'e uzanan demiryollarının önemine değinerek, bu projelerin İngiltere'nin desteğiyle gerçekleştirilebileceğinin altını çiziyordu.²¹² Rusya ile yaşanan 93 Harbi'nden sonra tamamen değışen İngiliz dış politikasının da etkisiyle bu istekler olumlu karşılanmadı. Sultan II. Abdülhamit döneminde tartışmasız olarak Almanlar demiryolu yatırımlarında ilk sırayı aldılar. Birinci Dünya Savaşı sonuna kadar yapılan yatırımların %49'u Almanlar, %39,6'sı Fransızlar ve ancak %11,4'ü İngilizler tarafından gerçekleştirildi²¹³.

Osmanlı Devleti'ndeki Alman nüfuzu İngiltere'yi rahatsız ediyordu. İzmit'ten Konya'ya ulaşan hattın yapımını elde etmeleri demiryolları yatırımlarındaki Alman üstünlüğünün başlangıcı olmuştu. Mauser firmasının tüfeklerinin satışı için İstanbul'da bulunan Wüttenbergische Vereinsbank yöneticilerinden Alfred von Kaulla demiryolunun karlı bir iş olacağını düşünerek İzmit-Ankara arasındaki hatların döşenmesine talip olmuştu. Kaulla, yatırımdaki sermaye sorununu çözmek için Deutsche Bank Müdürü Georg von Siemens ile irtibat kurmuştu. Her iki yatırımcı Alman hükümetinden aldıkları izinden sonra 1889 yılında Osmanlı Devleti ile anlaşma imzalayarak demiryolunun yapımı için Anadolu Demiryolu Şirketi'ni kurdular²¹⁴. 1892 yılında İzmit-Ankara hattını bitiren şirket, aldığı yeni imtiyazla 1896 yılında Eskişehir-Konya hattını da bitirmeyi başardı.²¹⁵

Osmanlı devlet adamlarının Arabistan bölgesine uzanan demiryolu yapılması için özellikle 1880 yılından sonra yoğun çabaları gözlenmektedir. Sultan II. Abdülhamit'e sunulan proje ve layihalardaki detaylı şekilde ortaya konan haklı gerekçeler, bölgeye yatırım yapılması için Sultan'ın düşüncelerini şekillendirmiş olmalı.²¹⁶ İlk olarak Hasan Fehmi Paşa'nın 5 Haziran 1880'de sadarete sunmuş olduğu lahiyanın ikinci bölümünde Hicaz Demiryolu hattını çizmiş olduğu görülmektedir. Halep'ten Humus'a, buradan Lübnan dağlarına paralel olarak Şam'a daha sonra Havran ve Yordan vadisini takip eden demiryolu Hicaz'a ulaşıyordu.

²¹² Layard'ın raporu için bkz. Münir Aktepe, "Osmanlı İmparatorluğunun Islahı Hakkında İngiltere Elçisi Layard'ın II. Abdülhamit'e Verdiği Rapor", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi (BTDD)*, Sayı:22 (Temmuz 1969), s.13-18.

²¹³ Novıçev, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi*, s.14.

²¹⁴ Bu anlaşma Bismarck'ın onayından sonra gerçekleşmişti. Bkz. Earle, *Bağdat Demiryolu Savaşı*, s.53-54.

²¹⁵ Ayla Efe, *Eskişehir Demiryolu*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir 1998, s.55-57; Earle, *Bağdat Demiryolu Savaşı*, s.48-49.

²¹⁶ Murat Özyüksel, *Hicaz Demiryolu*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s.65.

Paşa, bu güzergah takip edilirse yol üzerinde herhangi bir zorlukla karşılaşmayacağını, maliyetinin ise 3.278.260 lira olacağını ileri sürüyordu.²¹⁷ Bundan başka Hicaz valisi Osman Nuri Paşa, “İstikbalde Ceziretü’l-Arap ve Hicaz ve Yemen Islahatı” adlı lahiyasını 1884’te padişaha sunmuş burada Hicaz ve Yemen coğrafyasında demiryolu yapımının bölgeyi dışarıdan gelecek tehlikelere karşı kontrol altında tutmayı sağlayacağından bahsetmiştir.²¹⁸ Kaymakam Şakir ise 1890’da kendisine verilen görev ile Adana’dan hacıları taşıyan vapurla birlikte Cidde’ye gitmiş, yol boyunca notlar alarak, tanık olduğu sağlık sorunları ve bölge coğrafyası hakkında geniş raporlar yazmıştır. Özellikle sağlık sorunları ile ilgilenilmesi gerektiğini bu sorunun Osmanlı aleyhinde kullanılabileceğini, çözüm olarak da Cidde ve Arafat bölgeleri arasında bir demiryolu inşasının yapılması gerektiğini bildiriyordu.²¹⁹

Hicaz Demiryolu ile ilgili bir diğer teklif 1892’de Hicaz Fırka-i Askeriye kumandanı Hacı Osman Nuri Paşa tarafından yapıldı. Aynı sene başka bir demiryolu önerisi Osmanlı’da subay olan ve babasıyla hacca giderken yolda tutmuş olduğu detaylı notları bir araya getirerek padişah II. Abdülhamit’e sunan, Süleyman Şefik Bey’den geldi. Kaleme aldığı seyahatnamede Arabistan bölgesinin siyasi durumu hakkında da bilgiler verip Avrupalı devletlerin bölge üzerindeki emellerini hatırlatarak çıkacak olan herhangi bir savaş durumunda Süveyş Kanalı kapatılırsa Hicaz ve Yemen’e yardım gönderilemeyeceği, bunun için de demiryolu inşasının şart olduğundan bahsediyordu. Hicaz Demiryolu’nun inşası ile alakalı en kapsamlı öneri 1892’de o tarihte Cidde Evkaf Müdürlüğü’nü yürüten Ahmet İzzet Paşa’dan geldi. Lahiyasında, Hicaz bölgesinde hac dönemleri dışında hiçbir zaman emniyetin sağlanamadığını, Hicaz’ın merkeze uzaklığı sebebiyle Osmanlı’nın burada yeteri kadar asker barındıramadığı ve yabancı devletlerin buralarda yayılmacı politikalar izleyip buradaki hakimiyeti tehlike altına soktuğundan bahsediyordu. Ona göre Süveyş Kanalı’nın yapılmasıyla dikkatler Arap coğrafyasına çevrilmişti. Fakat savaş durumunda da Osmanlı denizden müdahale ile bölgeyi koruyamazdı. Bunun için demiryolunun inşası mutlaka gerekli idi. Demiryolu sayesinde devletin bölgede askeri ve siyasi bakımından gücü artacaktı. Aynı zamanda hacılar için sağlanacak yolculuk kolaylığıyla hac ibadetini yapmak için gelenlerin sayısı artacak ekonomik

²¹⁷ Gülsoy, *Hicaz Demiryolu*, s.14.

²¹⁸ Gülsoy, Ochsenswald, “Hicaz Demiryolu”, s.441.

²¹⁹ Gülsoy, *Hicaz Demiryolu*, s.17.

olarak da bölgeye katkı sağlayacaktı.²²⁰ Mehmet Şakir Paşa, II. Abdülhamit'in kendisine göndermiş olduğu bu lahiyayı inceleyerek, lahiya hakkındaki görüşlerini bir rapor hazırlayarak padişaha ilettiler. Raporunda bir de demiryolu güzergahı için harita bulunuyordu. Şakir Paşa'ya göre Şam'dan başlayan demiryolu Medine'ye kadar uzanmalıydı. Bu güzergah takip edildiğinde yol yapımı konusunda zorluklarla karşılaşılmayacaktı. Paşa, aynı zamanda yol yapım maliyetlerini de hesaplamış, buna göre yolun dar hatlı olması halinde maliyet 3.088.000 geniş hatlı olması halinde ise 3.696.000 Osmalı lirası olacaktı. Bu Şam ve Medine hattı için geçerli olan maliyetti.²²¹

Hicaz Demiryolu'nun inşasıyla ilgili önemli bir hareket 1897 yılında Mısır Fevkalade Komiseri Ahmet Muhtar Paşa'dan geldi. II. Abdülhamit'e sunduğu raporda İngilizlerin bölgede etkin faaliyet gösterdiklerini, bunun Müslümanlar için kutsal olan toprakları tehlikeye soktuğunu bildırıyordu. Hicaz Demiryolu'nun inşasına başlanması gerektiği fakat İngilizlerin bu durumdan hiç memnun olmayacaklarını, hattın yapımını engellemeye çalışacaklarını söylüyordu. Ahmet Muhtar Paşa'nın bu raporu 26 Ocak 1898'de Meclis-i Vükela'da görüşüldü. Görüşme sonucunda demiryolunun inşasının gerekli olduğuna fakat daha sonra bunun ayrıca görüşülmesi gerektiğine karar verildi.²²²

Sultan II. Abdülhamit'in Hicaz Demiryolu'nun yapımı hakkındaki görüşlerine gelince; Sultan ülke toprakları üzerindeki demiryolu yapım faaliyetlerine kendisinden önceki dönemlerden daha fazla önem vermiştir. Yapılan demiryolları sayesinde herhangi bir savaş halinde gerekli müdahalelerin hızlı ve kolay bir şekilde yapılabileceği görülmüyordu.²²³ II. Abdülhamid, kendisi tahta çıkmadan önce başlayan Bosna-Hersek, Sırp ve Karadağ isyanları sırasında demiryolunun ne denli büyük bir ihtiyaç olduğunu görmüştü.²²⁴ Ardından II. Abdülhamid, tahta çıktığı ilk zamanlarda karşı karşıya kaldığı 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı esnasında asker sevkıyatı için kullanılan İstanbul-Filibe Demiryolu'nun sağladığı kolaylığa şahit olmuştu.²²⁵

²²⁰ Mustafa Aksay, *İstanbul'dan Medine'ye Bir Tarih Belgeseli Hicaz Demiryolu Fotoğraf Albümü*, Albaraka Türk Yayınları, İstanbul 1999, s.10.

²²¹ Gülsoy, *Hicaz Demiryolu*, s.18.

²²² Özyüksel, *Hicaz Demiryolu*, s.45.

²²³ Çetin, *Türk Basınına Göre Hicaz Demiryolu*, s.23.

²²⁴ Gülsoy, *Hicaz Demiryolu*, s.24.

²²⁵ Gülsoy, *Hicaz Demiryolu*, s.24; Orhan Koloğlu, "Hicaz Demiryolu (1908-1918) Amacı, Finansmanı, Sonucu", (Editör: Ekmeleddin İhsanoğlu- M. Kaçar), *Çağını Yakalayan Osmanlı*, İstanbul 1995, s.289.

Yaşanan bu olaylar padişahı, demiryolu yapımında kararlı bir siyasete yöneltmişti. Hicaz Demiryolu projesi de bu siyasetin bir parçası olarak ortaya çıktı.²²⁶ Bağdat Demiryolu'nun yapımı için verilen proje önerilerinde olduğu gibi bölge için sağladığı iktisadi ve siyasi faydalar büyük önem arz ediyordu. Bu sebeple bölgede demiryolu ağının genişletilmesi düşüncesi ortaya çıkmıştı.²²⁷ Hicaz bölgesi Arap Yarımadası'nda çok önemli bir coğrafyada bulunuyordu. Üzerinde bulundurduğu kutsal şehirler ve mekanlar II. Abdülhamit için ayrı bir önem arz ediyordu. Tahtta bulunduğu dönemde Arabistan bölgesinde yabancı devletlerin nüfuz mücadelesi giderek güçleniyordu. Birçok Avrupalı devlet bölgeyi kontrol altına almak için çeşitli faaliyetler yürütüyordu. Bölgenin yapısının karışık olması, çok çeşitli aşiretlerin bulunması da Avrupa devletlerinin işlerini kolaylaştırıyordu. İç ve dış etkenlerle birlikte bunların hepsi bölgede Osmanlı varlığını tehdit edebilecek tehlikeler oluşturuyordu. Bu sebeple de Hicaz Demiryolu projesinin yapılmasının bir zaruret olduğu görülüyordu.²²⁸

Buna göre Hicaz Demiryolu'nun yapımını dini, iktisadi ve askeri olmak üzere 3 ana nedene bağlamak mümkündür.²²⁹ Hac yollarında meydana gelen zorluklar Hicaz Demiryolu'nun yapımına etki eden dini sebep olarak kendini göstermektedir. Hac ibadetini yapmak için yola çıkan hacılar çok uzun ve meşakkatli bir yolculuk yapıyorlardı. Bazı mahallerde güvenlik için beklemek zorunda kalmaları yolculuğun daha uzamasına yol açıyordu. Bununla birlikte kimi zaman bedevi saldırılarına maruz kalan hacıların, hac masrafları da artıyordu. Ayrıca yolculuk esnasında çeşitli bulaşıcı hastalıklar görülüyor, sık sık kolera salgınları ortaya çıkıyordu. Bu tarz hastalıkların ortaya çıkmasında su sıkıntısının da etkisi oluyordu. Hacıların yolda bulup içtikleri temiz olmayan su kuyuları tifüs, kolera gibi hastalıklara yol açıyordu. Bu sıkıntıların giderilmesi için Hicaz Demiryolu projesi gerekli bir çözümdü ve bu demiryolu sayesinde zor şartlarda yapılan yolculuk ortadan kalkmış olacaktı. Şam ve Mekke arasında yapılan yolculukta gidiş-dönüş süresi 8 güne inebilecekti. Böylece daha az masrafla daha kısa zamanda ve daha güvenli bir şekilde dünyanın her yerinden gelen Müslümanlar hac ibadetlerini

²²⁶ Metin Hülagü, "Sultan II. Abdülhamit Dönemi Demiryolu Politikası(1876-1909)", *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamit*, Cilt:3, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2011, s. 142.

²²⁷ Gülsoy, *Hicaz Demiryolu*, s.24.

²²⁸ Murat Özyüksel, "Hicaz Demiryolu", *Türkler*, Cilt:14, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.467.

²²⁹ Gülsoy, Ochsenswald, *Hicaz Demiryolu*, s.441.

rahatlıkla yerine getirebileceklerdi.²³⁰ Bu durum aynı zamanda Sultan II. Abūhamit'in Müslümanlar üzerindeki otoritesi ve prestijini artıracaktı. Ayrıca Osmanlı tebaası olan veya olmayan Müslümanlar arasında dostluk bağlarının kuvvetlenmesi de sağlanacaktı. Bu durum yıpranmış olan devleti toparlamak isteyen II. Abdülhamit için büyük önem arz ediyordu. Devletin kurtuluşu için II. Abdülhamit hilafeti, İngiltere ve Rusya başta olmak üzere Müslüman topraklarını sömürge olarak kullanan devletlere karşı güç unsuru olarak kulanabileceği bir siyaset yolu seçmişti. Hilafetin gücünü ve etkinliğini göstermek için dünya üzerindeki bütün Müslüman halkla ilişki kurmak ve kurduğu ilişkileri geliştirmek istiyordu. Bu isteği karşılayabilecek en uygun araç ise Hristiyanlardaki papalık makamı gibi halifelik makamını kullanmak idi. İslam unsuru öne çıkartılarak, Müslüman sömürge topraklarına Kuran-ı Kerim ile dini kitaplar göndermek, Osmanlı topraklarının sınırları dışındaki Müslüman topraklarında meydana gelen idareci sorunlarında arabuluculuk görevini üstlenmek bu siyasetin bir parçası olmuştu. II. Abdülhamit Hicaz Demiryolu'nu da bu siyasetin bir aracı olarak kullanmak düşüncesindeydi.²³¹ Hicaz Demiryolu II. Abdülhamit'in Hicaz'daki otoritesini kontrol altında tutabileceği bir araç olacak ve böylece kutsal yerlere hizmet ettiğini göstererek halife olarak tüm Müslümanların sözcüsü ve savunucusu olduğunu haklı gösteren en büyük kanıt olacaktır.²³²

Projenin iktisadi sebeplerine göre; Demiryolu'nun ekonomik fayda sağlanabilecek hatlar üzerinden yürütülerek iktisadi anlamda bölgeye ve devlete katkı sağlaması hedefleniyordu. Güney Suriye üzerinden geçecek hatta Müzeyrib ve Maan yolu üzerinden yürütülerek buraya yakın olan Havran ve Kerek Sancakları'nın ekonomisine katkıda bulunacaktı. Buna ek olarak, demiryolu için gerekli inşaat malzemeleri Beyrut Limanı değil Hayfa Limanı üzerinden temin edilerek Hayfa ve Şam arasında ticaretin geliştirilmesi sağlanacaktı. Aynı zamanda hac için gelenlerin sayısının artmasıyla yapılan alışveriş ve harcamalar artacaktı. Süveyş Kanalı'ndan yapılan askeri taşımaların da Hicaz Demiryolu vasıtasıyla yapılması halinde yapılan sevkiyatlardan tasarruf edilerek devlet hazinesine katkı sağlanması mümkün olacaktır. Demiryolu taşımacılığı sayesinde bölgede üretilen tarım ürünleri vb.'nin diğer

²³⁰Özyüksel, *Hicaz Demiryolu*, s.65.

²³¹ Cezmi Eraslan, "II. Abdülhamit ve Osmanlı Devleti'nin İslam Birliği Siyaseti", *Osmanlı*, Cilt:2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 274-275.

²³² Namık Sinan Turan, "II. Abdülhamid'in İttihad-ı İslam Siyasetinde Propaganda Ögesi Olarak Hicaz Demiryolu", *CIEPO 6. Ara Dönem Sempozyumu Bildirileri*, Uşak, 14-16 Nisan 2011, s.1217.

bölgelere ulaşımı da kolaylaşacaktı. Böylece demiryolu iktisadi yönden bölgenin kalkınmasına katkı sağlayacaktı.²³³

Hicaz Demiryolu inşasının en önemli sebebi askeri nedenler olarak görülüyordu. Arabistan bölgesi, Osmanlı Devleti için 19. yüzyılda devletin içerisinde bulunduğu durum nedeniyle büyük bir önem arz ediyordu. İngiltere başta olmak üzere yabancı devletler, yürütmüş oldukları sömürgecilik faaliyetlerinin neticesinde Arabistan coğrafyasında hakimiyet kurma çabası içerisindeydi. Arapların yaşadıkları bölgenin bu devletler için uygun sömürge alanları olması, coğrafi konum olarak ticaret yolları için önemli noktada bulunması ve Hristiyanlığın bu coğrafyada yayılması gibi dini, ekonomik, siyasi etkenler üzerine bu bölgeye ilgi duymuşlardı. İngiltere bu coğrafyada nüfuzunu arttırmak için halkla ve yerel yöneticilerle temas geçiyordu. Burada aşiret liderleriyle irtibata geçerek onlara çok sayıda pahalı hediyeler takdim ediyorlar, kendilerinden destek istiyorlardı.²³⁴ Yerel yöneticilerin çocuklarını kendi ülkelerine davet ediyor ve orada eğitim görmelerini sağlıyorlardı. Yerel halk için de Arabistan coğrafyasına misyonerler gönderiliyordu. Misyonerlik faaliyetleri aracılığıyla yabancı devletler bu topraklar üzerindeki siyasi ve emperyal amaçlarını gerçekleştirebilecek fırsatı buluyordu. Bu sebeple de bu coğrafyada çok yoğun çalışmalar gerçekleştiriliyordu. Misyonerler açmış oldukları okulları kendi yararları ve gayeleri için bir araç olarak kullanmışlar ve açılan bu okullar, misyonerlik faaliyetlerinin en önemli organı durumuna gelmiştir.²³⁵ Gayrimüslim çocuklardan başka Müslümanların da bu okullarda eğitimi söz konusu olmuştur. Okullar aracılığıyla Gayrimüslim tebaa isyana teşvik edilmiş ve verilen eğitimler, yapılan propagandalar, toplantılar, halka sağlanan sağlık hizmetleri, basın ve yayın araçları aracılığıyla halkı devletten koparmak amaçlanmıştır.²³⁶

Eğitim yoluyla oluşturulan milliyetçi duygular halk içerisinde körüklenmiş, bunlarla birlikte aşiretlere silah sevkiyatı da yapılarak, toplumsal çatışmaların yaşanmasına ve Osmanlı Devleti'nin zor duruma düşürülmesine çaba

²³³ Hicaz demiryolunun bölgeye etkileri için bkz. F. R. Maunsell, "The Hejaz Railway", *The Geographical Journal*, Vol. 32, No. 6 (December 1908), s.570-585.

²³⁴ Çağatay Okutan, "Arap Milliyetçiliği", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt: 56, Sayı:2, (Bahar 2001), s.161-162.

²³⁵ Bayram Soy, "Arap Milliyetçiliği: Ortaya Çıkışından 1918'e kadar", *Bilig*, Sayı:30, (Yaz 2004), s.174.

²³⁶ Ramazan Işık, "1820-1950 Yılları Arasında Suriye ve Lübnan'da Protestan Misyonerlerin Kadınlara Yönelik Faaliyetleri", *F.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt:15, Sayı:2, (2010), s.172-174.

gösterilmiştir.²³⁷ II. Abdülhamit için Hicaz bölgesi büyük önem taşıyordu. Avrupalı devletlerin bu politikalarına karşı yürütmüş olduğu Panislamizm siyaseti, Hicaz bölgesini çok önemli ve korunması gereken bir alan haline getiriyordu.²³⁸ Hicaz bölgesinin tehlike içine girmesi bu politikanın çökmesi demektir. Bu sebeple bölgede herhangi bir karışıklık durumunda hemen müdahale edebilmek amacıyla bir demiryolu yapımına başlanması gerekiyordu.²³⁹ Osmanlı Devleti Hicaz'a asker, silah ve çeşitli malzeme transferini Süveyş Kanalı üzerinden gerçekleştiriyordu. Herhangi bir karışıklık ya da savaş durumunda İngiltere'nin Süveyş Kanalı'nı Osmanlı Devleti'ne kapatması halinde Hicaz'a herhangi bir yardımda bulunmak Osmanlı yönetimi için neredeyse imkansız hale gelecekti. Bu sebeple bölgeye yapılacak Hicaz Demiryolu askeri bölüklerin ve malzemelerinin taşınması sorununun ortadan kalkmasını sağlayacaktı. Osmanlı Devleti'nin bölge üzerindeki hakimiyeti ve otoritesi güçlenecekti. Yapılan yatırımla Osmanlı Devleti'nin bölge üzerindeki hakimiyeti ve otoritesi güçlenecekti.²⁴⁰

3.1.1.Hicaz Demiryolu'nun Yapılmasına Karar Verilmesi ve Finansmanının Sağlanması

Hicaz Demiryolu, aslında ilk başta Bağdat Demiryolu projesinin bir parçası olarak hayata geçirilmesi düşünülmüştü. Uluslararası ilişkilerde İngiltere ile yaşanan problemler nedeniyle Sultan II. Abdülhamit, Almanya'ya yaklaşmıştı. Konya'dan başlayan yeni bir hattın Bağdat'a kadar uzatılmasını istiyordu ve 1899 yılında II. Wilhelm'in Osmanlı Devleti'ni ziyaret etmesinden hemen sonra Bağdat Demiryolu'nun yapımına dair imtiyazı Almanya'ya verdi.²⁴¹ Bağdat Demiryolu projesinin batı kolu Adana'dan başlayarak Halep, Humus (Homs/Hims), Şam, Amman, Maan, Tebuk hattı üzerinden Medine'ye ulaşacaktı. Bu hat Hicaz Demiryolu olarak adlandırılıyordu. Hicaz Demiryolu'nun yapımına 2 Mayıs 1900 yılında yayınlanan Sultan II. Abdülhamit'in iradesiyle karar verildi. 1 Eylül 1900'de Demiryolu'nun yapımına başlandı. Önce İtalyanlara verilen demiryolunun

²³⁷ Soy, "Ortaya Çıkışından 1918'e kadar", s.177.

²³⁸ Orhan Koloğlu, "Belgeler: Muktesid Musa'ya Göre Hicaz Demiryolu'nun Amacı", *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, Sayı:10, (Temmuz 1997), s.135.

²³⁹ Donald Quataert, "19. Yüzyıl'da Osmanlı İmparatorluğunda Demir Yolları", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1986, s.1631.

²⁴⁰ Hülagü, "Sultan II. Abdülhamit Dönemi Demiryolu Politikası", s.141-142.

²⁴¹ Earle, *Bağdat Demiryolu Savaşı*, s.68-70; Bağdat Demiryolu'nun Almanya'nın Orta Doğu'daki yayılcılığına katkısı için ayrıca bkz. Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, s.109-140.

mühendislik işi beklenen şekilde gitmediği için daha sonra Alman mühendis Heinrich August Meissner'e devredildi.²⁴²

Hicaz Demiryolu'nun yapımına karar verildiğinde ortada bu proje için ayrılmış ya da biriktirilmiş bir sermaye bulunmuyordu. Devlet bu dönemde zaten büyük bir ekonomik bunalım içerisindeydi ve proje için hazineye yardım alınması mümkün görünmüyordu. Bu yüzden proje onaylanır onaylanmaz devlet hazinesi dışında gelir kaynakları bulmak için harekete geçildi.²⁴³

Demiryolu inşaatı için ilk olarak inşaat malzemelerini taşıyacak araçların temin edilmesi gerekiyordu. Bu yüzden lokomotif, vagon gibi araçların alımı için Ziraat Bankası'ndan 1900 ve 1901 senelerinde 100.000 liralık kredi alındı. Bu kredi ikiye bölünerek yarısı ilk sene, kalan kısmının da diğer sene içerisinde ödenmesi kararlaştırıldı. Daha sonraki dönemlerde de Ziraat Bankası'ndan kredi alımı devam etti. 1908 yılında kredi alımının miktarı 50.000 liraya düştü. Toplamda, demiryolu için Ziraat Bankası'nın vermiş olduğu kredi 480.000 liraya ulaştı.²⁴⁴ Demiryolunun toplam maliyeti 4.000.000 liranın üzerindeydi. Bu miktar 1901 yılı devlet bütçesindeki harcamaların %18'i ve 1909 yılı Osmanlı bütçesinde öngörülen harcama miktarının %15'i kadardı. Böylesi bir miktarı elde etmek zordu çünkü Osmanlı finansal kaynakları zaten diğer projeler için ayrılmıştı.²⁴⁵ Bağdat Demiryolu için borçlanma, önceki borçların geri ödemesi ve askeri harcamalar devleti her yıl neredeyse iflas noktasına getiriyordu. Bürokratlar ve askerler, maaşlarını düzensiz aldığı zaman yeni ve geniş kapsamlı bir mali yükümlülük bu durumda imkansız görülüyordu.²⁴⁶ Demiryolu gelirlerinin 3'te 1'i bağışlar yoluyla geri kalan kısım ise diğer yollarla sağlandı.²⁴⁷ Bağışlar için yapılan kampanya eşsizdi. Bu kampanya demiryolunun doğasına ve İmparatorluk için önemine güçlü bir şekilde bağlandı. Hicaz Demiryolu Osmanlı halkına dini bir hayır olarak sunuldu. Haccın geliştirilmesine ve İslam'ın kutsal şehirlerinin himayesine ve ekonomik iyileşmesine katkı sunacağı propagandası yapıldı.²⁴⁸ Demiryolu'nun dini özelliği, yabancı bir şirket tarafından değil devlet tarafından inşası ve işletilmesi için bir argüman olarak

²⁴² Owain Raw-Rees, "The Ottoman Empire Hejaz Railway Medal", *The Medal Collector*, Vol:49, No:1, s.31.

²⁴³ Hülâgü, "Dünden Bugüne Bir İmparatorluk Projesi Olarak Hicaz Demiryolu", s. 162.

²⁴⁴ Gülsoy, *Hicaz Demiryolu*, s.42.

²⁴⁵ Aksay, *Hicaz Demiryolu Fotoğraf Albümü*, s.12.

²⁴⁶ William Ochsenwald, *The Hijaz Railroad*, University Press of Virginia, Charlottesville 1980, s.59.

²⁴⁷ Ochsenwald, *The Hijaz Railroad*, s.59.

²⁴⁸ Hülâgü, "Dünden Bugüne Bir İmparatorluk Projesi Olarak Hicaz Demiryolu", s.158.

kullanıldı. Sadece Müslümanlar Mekke ve Medine'ye bir demiryolu inşa etmeliydi. Eğer proje tamamen Müslüman ise o zaman finansmanı da Müslümanların kaynaklarından sağlanmalıydı.²⁴⁹

Maddi kaynak sağlayan üç grup Müslüman vardı: Demiryolu için kaynak sağlamaya zorlanan Osmanlılar; gönüllü olarak bağış yapan Osmanlılar ve İmparatorluk sınırları dışında yaşayan Müslümanlar. Dini dayanışma temelinde bu gruplara çağrı yapanlar kaynak sağlayıcılar, İslamcı gazeteler ve Osmanlı diplomatlarıydı. Hediyeler 1900'den itibaren toplanmaya başlandı.²⁵⁰

Hicaz Demiryolu yapımında en büyük ekonomik katkılardan biri yapılan bağış ve yardımlardı. Hicaz Demiryolu bütün Müslümanların yararına olan ve herkesi kaynaştıracak, kardeşlik bağlarını kuvvetlendirecek bir proje olarak duyuruluyordu. Bu yüzden her tarafından Müslümanların bu projeye katkı sağlaması çağrıları yapılıyordu.²⁵¹ Yapılacak bağışlarla alakadar olması için Maliye Nazırı'nın başkanlığında İstanbul'da bir İane Komisyonu oluşturuldu. Bu komisyon yurt içinden ve dışından gelen bağışları topluyor, gönderilen bağışlar kayıt altına alınıyordu. Verilen bağışlar karşılığında da iane biletleri yapılan bağış miktarının değerine göre çıkartılıp, gerekli yerlere gönderiliyordu. Bu komisyon toplanan paraları isteğine göre harcayamıyordu. Gerekli olduğunda demiryoluna harcanacak para için Komisyon-ı Âli'nin onayı ve buna ek olarak padişahın iradesi gerekiyordu. Zaman içerisinde de demir yolunun mali işlerinin çoğalmasıyla bu komisyon yeterli gelmemeye başlamış bu sebeple de yerine 1 Temmuz 1903 tarihinde "Hamidiye Hicaz Demiryolu İdare-i Maliyesi" kurulmuştur. Bu kurum Nafia Nazırı'nın sorumluluğu altındaydı.²⁵²

Hicaz Demiryolu için ilk bağış padişah tarafından yapıldı. II.Abdülhamit, Hicaz Demiryolu projesine 50.000 lira bağışta bulunarak yardım kampanyasını başlattı.²⁵³ Padişahın bağışının miktarı, hazineден yapılan aylık ödeneğine eşitti. Bu diğer yüksek rütbeli devlet adamları için de örnek oldu. II. Abdülhamit'i diğer devlet erkanına mensup olan devlet adamları izledi. Dönemin Sadrazamı Halil Rıfat Paşa

²⁴⁹ Ochsenswald, *The Hijaz Railroad*, s.60; Hicaz demiryolunun güzergâhı, çalışmalar ve toplanan paralarla ilgili detaylı bilgi için ayrıca bkz. R. Turret, *Hedjaz Railway*, Turret Publishing, Abingdon 1989, s.11-28.

²⁵⁰ Ochsenswald, *The Hijaz Railroad*, s.60.

²⁵¹ Emrah Çetin, *Türk Basınına Göre Hicaz Demiryolu (1900-1918)*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), Kayseri 2009, s.25.

²⁵² Gülsoy, *Hicaz Demiryolu*, s.43.

²⁵³ Z.H. Zaidi, "Hidjaz Railway", *Encyclopaedia of Islam* (New Edition), Vol:3, 1971, s.364.

aylık gelirinin tamamı olan 810 lirayı bağışladı , Şeyhülislam Cemaleddin Efendi, Ticaret ve Nafia Nazırı Zihni Paşa ve diğer nazırlar birer aylık maaşlarını projeye bağışladılar. Bahriye Nazırı ve demiryolunun Merkez Komitesi reisi olan Hasan Paşa 1.500 lira bağış yaparken Nafia Vekili Zihni Paşa ve İzzet Abid Paşa gibi isimler de hatırı sayılır miktarda yardım yaptı.²⁵⁴

Bakanları taklit etmek zorunluluğu hisseden bütün kamu birimleri katkı sözü verdi. Hazine çalışanları 1.580 lira, Tütün Rejisi'nin Müslüman çalışanları ve Tersane-yi Amire'nin İngiliz çalışanları bir aylık maaşlarını bağışlamayı vadetti. Benzer bir taahhüt Osmanlı vapur işletmesi idarecilerinden geldi. Temmuz 1902-Haziran 1903 tarihleri arasında Osmanlı Ordusu 8.532 lira katkı yaptı. Bazı bağışlar aynı olarak yapıldı. Ereğli kömür madenleri 458 ton kömür bağışladı. Menteşe halkı tarafından 7.000 demiryolu traversi gönderildi.²⁵⁵ Taşra bürokratları da bağışta bulundu. Beyrut Valisi 100; Vali Yardımcısı ve Vilayet Defterdarı 25'er lira verdi.²⁵⁶ Beyrut belediye meclisi üyelerinden ve diğer kaza meclisi liderlerinden de yardımlar geldi. Şehir meclisinde görev yapan çok sayıda önde gelenler yardımda bulundu. Ayrıca müftüler ve vakıf müdürleri gibi din adamları da bağış kampanyasına katıldı.²⁵⁷

Yayınlanan bir iradeye göre hükümetin bütün sivil memurlarının bağış yapması gerekiyordu. Bütün yıllık maaşlardan bir aylık miktar demiryoluna hediye olarak kesilecekti. Ancak bu miktar bir seferde değil aylık olarak ufak miktarlarda tahsil edilecekti. Bu bağış adı altında bir vergiydi ve Hıristiyan memurlara da uygulandı. Ancak Hıristiyanlara uygulanan vergi 1902'de sona erdi. Memurlardan %8.5 oranında yapılan kesinti kısmen 1903'te bitti. Yılda 5.000 liradan fazla kazanan memurlar aylık gelirlerinin %10'unu ödemek zorundaydı. Bazı valiler tarafından daha bağışlar toplanmaya başlamadan vaatlerde bulunuldu. Beyrut, Halep ve Suriye Vilayetleri'nin valileri 40.000'er lira, Bursa 75.000 lira, Hicaz ise 200.000 lira toplamayı vaat etti. 1902-1903 arasında Bursa 16.245; Aydın 13.000 lira sağlarken Suriye, Beyrut ve Hicaz'ın toplam katkısı 6.000 lira oldu.²⁵⁸

²⁵⁴ Ochsenswald, *The Hijaz Railroad*, s.63.

²⁵⁵ Ochsenswald, *The Hijaz Railroad*, s.63.

²⁵⁶ Ochsenswald, *The Hijaz Railroad*, s.63.

²⁵⁷ Ochsenswald, *The Hijaz Railroad*, s.64.

²⁵⁸ Aksay, *Hicaz Demiryolu Fotoğraf Albümü*, s.13.

Bağış kampanyaları Osmanlı diplomatik temsilciliklerinin olduğu yerlerde de yapılmaktaydı. Osmanlı diplomatları bağışlar için hem bir aracı hem de Hindistan'da olduğu gibi aktif görevliler oldu. Geniş kapsamlı katkıların diğer sebepleri arasında bir bölgede Osmanlı tebaasından olanların genellikle de tüccarların varlığı; Panislamcı gazetelerin kampanyaları; dini grupların özellikle Nakşibendilerin faaliyetleri etkili oluyordu.²⁵⁹ Hicaz Demiryolu'na yapılan bağışlar Osmanlı Devleti dışında yaşayan diğer Müslüman halkların Panislamcı duyguya olan kapsamın büyüklüğünü gösterir vaziyetteydi.²⁶⁰ Demiryolu'nun dünya çapında Müslümanlar için önemini ve anlamını bağış istenirken kullanılan argümanlar ve bağışların kapsamının yüksek sayıda olması bu durumu kanıtlar nitelikteydi. Müslümanların bağışlara vermiş olduğu tepki bu iken yabancı bağışlar toplam bağışların ancak %8'ini oluşturuyordu.²⁶¹

En fazla yardım komitesi Hindistan'daydı. Hintliler, Haziran 1908'de olduğu gibi, demiryolu acil paraya ihtiyaç duyduğunda hızla cevap verdi.²⁶² Temmuz 1900'den başlayarak Müslümanlar Hicaz Demiryolu için katkı sağlamaya başladı. Bu bağış toplama işlerini organize etmede 3 önemli isim vardı. Bunlar; Bağdatlı Seyyid Abdülhak el-Ezheri, Haydarabatlı Abdülkayyum ve Muhammed İnşallah**Hata! Yer işareti tanımlanmamış.**'tır.²⁶³

Abdülhak, Bombay Manarat Camii imamıydı. Sultanın katkı için çağrısını duyduğunda bu çağrıyı Urdu diline çevirdi. Çağrı Haydarabat'taki tüccarlara, önde gelenlere ve din adamlarına gönderildi. Bombay'daki Osmanlı konsolosu ile görüştüktan sonra Osmanlıca ve Urduca sertifikalar aldı. Abdülhak'ın bağış için argümanları İslam'a bir çağrı ve grup bağlılığı temelindeydi. Abdülhamit'in inananların komutanı ve bütün Müslümanların imamı olduğunu iddia etti. Padişahın Mekke'ye ulaşacak bir demiryolu inşa etmesi dünyanın her tarafındaki Müslümanlara bir hizmet, din ve ümmet için bir faydaydı. Bu projeye destek vermenin Allah'a ve Peygamberine olan sevginin göstergesi olduğunu ve Hicaz'ı Hıristiyan tehdidinden kurtarmanın bir yolu olduğunu vaaz ediyordu.²⁶⁴

²⁵⁹ Ochsenswald, *The Hijaz Railroad*, s.69.

²⁶⁰ William Ochsenswald, "The Financing of The Hijaz Railroad", *Religion Economy and State in Ottoman-Arap History*, The Isis Press, İstanbul 1998, s.163.

²⁶¹ Ochsenswald, *The Hijaz Railroad*, s.69.

²⁶² Ochsenswald, *The Hijaz Railroad*, s.69.

²⁶³ Çetin, *Türk Basınına Göre Hicaz Demiryolu*, s.106. , Ochsenswald, *The Hijaz Railroad*, s.69.

²⁶⁴ Ochsenswald, *The Hijaz Railroad*, s.70.

Muhammed İnşallah, Hicaz Demiryolu fikrinin mucidi ve Hindistan'da en fazla yardım toplayan kişisi olduğu iddiasındaydı. *El-Vekil* ve *el-Vatan* isimli gazetelerin editörüydü. Bu gazeteler güçlü bir şekilde Panislamcı düşüncelere sahipti. Bu gazetelerde demiryolu için yardım çağrıları yapıldı. 1910 yılına kadar Muhammed İnşallah 6.500 lira civarında bir miktarı İstanbul'a göndermişti.²⁶⁵ Hindistan'da çok sayıda yardım derneği kuruldu ve bağışlar sağlandı. Bireysel olarak da yardımlar yapıldı. Kalküta'dan Mirza Ali 5.000 lira yardımda bulundu. Hindistan'dan gelen toplam yardım muhtemelen 17.000 ile 40.000 lira arasında bir rakamdı.²⁶⁶

Geniş kapsamlı yardım kampanyalarının düzenlendiği ikinci bölge Mısır'dı. Hidiv Abbas malzeme sağlayarak katkı vermeye başladı. Mısır'da bağışlar için merkezi bir komite kuruldu. Hüseyin Kamil Paşa bunun başına getirildi. Garb Vilayeti'nin faaliyeti özellikle büyüktü.²⁶⁷ Burada kurulan bölgesel komitenin başında Ahmed Manşavi Paşa bulunuyordu ki kendisi daha sonra Mısır'ın tamamını kapsayan komiteyi idare etti. Kendi payına 2.500 liradan fazla para verdi. Bazı Mısır gazeteleri yardım kampanyalarını destekledi. Ahmed Abdullah Hüseyin'in editörü olduğu *el-Siba*; milliyetçi Mustafa Kamil'in editörlüğünü yaptığı *el-Muayyed* ve *el-Liva* gibi gazeteler vardı. Muayyed 1.000 lira yardım topladı. Liva çalışmaları ile Abdülhamit'in takdirini kazandı. Nisan 1904'te 3.000 liradan fazla yardım toplamıştı. Kardeşi Ali Kamil Bey de 1908'de 2.000 lira topladı. Raşit Rıza *el-Menar*'da ve Beşir Takla *el-Ahram*'da Hicaz Demiryolu lehine yazdı. Müslümanların yaşadığı ülkelerden elde edilen yardımlarla Hicaz Demiryolu yatırımı güçlü bir şekilde başlatıldı.²⁶⁸

3.1.2. Hicaz Demiryolu İnşaatı ve Demiryolu'nun Durumu

2 Mayıs 1900'de sultanın yayınladığı bir irade ile resmi adı Hamidiye Hicaz Demiryolu olarak belirlenen demiryolunun inşa edileceği duyuruldu. Sultan bu iradesinde dünyadaki bütün Müslümanları destek vermeye çağırdı. Hamidiye Hicaz Demiryolu'nun inşası Abdülhamit'in tahta çıkışının 21. yıl dönümü olan 1 Eylül 1900'de başladı.²⁶⁹ Birkaç istisna dışında paranın düzenli olarak sağlanması, inşaatın sorunsuz devam etmesini sağladı. Sultanın projenin hızlı bitmesi konusundaki isteği

²⁶⁵ Ochsenswald, *The Hijaz Railroad*, s.71; Gülsoy, *Hicaz Demiryolu*, s.23.

²⁶⁶ Ochsenswald, *The Hijaz Railroad*, s.72-73.

²⁶⁷ Ochsenswald, *The Hijaz Railroad*, s.74.

²⁶⁸ Ochsenswald, *The Hijaz Railroad*, s.75.

²⁶⁹ Zaidi, *Hidjaz Railway*, , s.364.

yavaş hareket eden yetkilileri hızlandırıyordu. Proje için çeşitli komisyonlar oluşturulmuştu. İnşaa sürecinin kontrolü Şam Merkez Komisyonu adıyla oluşturulan birime ve baş mühendis olarak görev yapan Alman Meissner Paşa'ya verilmişti. Meissner Paşa, Dresden ve Viyana'da eğitim almış Alman demiryolu mühendisiydi ve Osmanlı Devleti'nde yabancı şirketler tarafından inşa edilen bazı projelerde görev almıştı. Almancadan başka Türkçe, İngilizce ve İtalyanca biliyordu. Teknik ve dil becerilerinden daha önemlisi Osmanlı idarecileri ve teknisyenleri ile gerçekçi ve arkadaşça bir ilişki kurmuştu. Meissner emrindeki Türk görevlilere sorumluluk verme konusunda istekliydi. Hicaz Demiryolu'nun İstanbul Merkez Komisyonu sadece bağış toplanması, yurt dışından malzeme satın alınması ve finansal hesaplarla ilgileniyordu. Diğer bütün meseleler Şam organizasyonunun ya da padişahın ve İzzet Paşa'nın elindeydi.²⁷⁰ Hicaz Demiryolu'nun inşaatı ile alakalı meselelerin hepsi İstanbul'da bulunan 2 Mayıs 1900 yılında kurulan Komisyon-ı Âlî tarafından yürütülüyordu. Fakat bu komisyon hiçbir şekilde demiryolu için oluşturulan sermaye birikimine müdahil olmuyordu. Para mevzusu dışındaki inşaat işleri ile ilgili konularla alakadar olmuyordu. İnşaat malzemelerinin temini, yapılması gereken sözleşmeler, inşaatın yapımı sırasında ortaya çıkan sorunlar ve bunların çözümü için yapılabilecekler, yapılan işlerin kalite kontrolü ve hazırlanan raporları incelemek bu kurumun işiydi.²⁷¹

Şam Komisyonu ise yapılan demiryolu inşaatının yerinde teftiş edilebilmesi için kurulmuştu. Başkanlığında, Suriye Valisi Nazım Paşa bulunmaktaydı. Şam Merkez Komisyonu küçük bir ekipten oluşuyordu ve üyeleri bizzat padişah tarafından atanmıştı. Edib Nazmi, Şam Şehir Meclisi'nin sekreteri ve resmi vilayet gazetesi Suriye'nin editörü, Komisyon'un sekreteriydi. Suriye hac heyetinin başındaki Abdurrahman Paşa Komisyon'da yer alıyordu ve onun kuvvetli desteği bölgede olası muhalefetin ortaya çıkmasını engelliyordu. Bölgenin önde gelen ailelerinden gelen Fevzi Paşa şehrin önde gelenlerini temsil ediyordu. Kendisi aynı zamanda Suriye Vilayet Meclisi üyesiydi. Hicaz Demiryolu İnşaat Nezareti, Şam Komisyonu'na bağlı olarak oluşturulmuştu. Bu Nezaret demiryolunun yapımını yürütmekteydi. Bu kurumun başkanlığını ise Müşir Kazım Paşa yapmaktaydı. Komisyon-ı Âlî ve Şam Komisyonu dışında birde Beyrut ve Hayfa Komisyonları kurulmuştu. Beyrut Komisyonu, inşaat için kullanılacak malzemeleri Şam'a

²⁷⁰ Ochsenswald, *The Hijaz Railroad*, s.26-27.

²⁷¹ Gülsoy, *Hicaz Demiryolu*, s.91-92.

ulaştırmak maksadıyla 30 Ocak 1901 yılında kuruldu. şam Komisyonu'nun kurulmasının ardından Hicaz Demiryolu'na bağlanacak Hayfa hattının işleriyle ilgilenmesi için Hayfa İnşaat Komisyonu oluşturuldu.²⁷²

Osmanlı Devleti'nin Hicaz Demiryolu inşasının başarisını gösterecek en önemli kriterler inşa hızı, yapılan işin kalitesi ve hattın maliyetiydi.²⁷³ Başlangıçta inşa işi çok yavaştı. Organizasyonda, yabancı üreticilerden malzeme sağlanmasında, müteahhitlerle anlaşılmasında, para bulmakta, işçileri verimli şekilde çalışmakta yaşanan sorunlar inşaat hızını düşürüyordu.²⁷⁴ Sultan projeyi mümkün olan her yolla destekledi. Kendisinin kişisel desteği inşaatın başarisının gerekliliği konusunda bütün yetkilileri etkiledi. 1902'den itibaren para sorun olmaktan ıktı. Ekipman Beyrut'a aktı ve Hayfa hattının tamamlanmasından sonra malzemelerin ana hatta taşınması hızlandı. Meissner daha fazla işçi ve asker elde etti. Hatta alışan kişiler demiryolu inşa tekniklerine aşına hale geldi. Teknik ve çevresel problemler Meissner'in kontrolü ele alması ile açıldı. 1903-1904 yıllarından itibaren müteahhitler daha verimli çalışmaya başladıysa da 1904 -1905 yıllarında inşaat hızında azalma görüldü.²⁷⁵ Eylül 1902 ve Eylül 1906 yılları arasında yıllık döşenen hat uzunluğu ortalama 186 kilometreydi. 1907 ve 1908 yıllarında inşaatla muazzam bir hızlanma yaşandı. Tebük-Medine arasındaki 610 kilometre Ağustos 1908'de tamamlandı ve açılış merasimi 1 Eylül 1908'de Medine'de yapıldı. Hattın açık olduğu söylenmesine karşın demiryolunun çoğu kısmı tamamlanmamıştı. Açılıştan hemen sonra istasyonların, manevra garlarının, tamirhanelerin, ticari dükkanların ve kalıcı köprülerin yapım çalışmaları başladı. Yapılan işin kalitesi iyiydi. Bunun belki en iyi kanıtı hattın 1908'den günümüze büyük bir tamirat gerekmeden çalışmasıdır. 1950'lerde tamirat için hattı inceleyen bir Amerikan firması şöyle demişti: "mevcut hattın mühendislik dizaynı o zamanlar kullanılan metotlar dikkate alındığında iyi planlanmış ve uygulanmıştır."²⁷⁶

Hicaz Demiryolu'nun inşaası, kaliteden taviz vermeden, Osmanlı Devleti'nde daha önce özel şirketlerin yaptıkları demiryollarından daha hızlı şekilde yapılmıştı. Farklı coğrafi ve finansal etkenler doğrudan bir karşılaştırma yapmayı

²⁷² Gülsoy, *Hicaz Demiryolu*, s. 91-94.

²⁷³ Ochsenswald, *The Hijaz Railroad*, s.49.

²⁷⁴ Ochsenswald, *The Hijaz Railroad*, s.50.

²⁷⁵ Ochsenswald, *The Hijaz Railroad*, s.51.

²⁷⁶ Ochsenswald, *The Hijaz Railroad*, s.52.

zorlaştırsa da Eylül 1900'den Eylül 1908'e kadar yılda inşa edilen 183 kilometre İmparatorlukta inşa edilen diğer hatlardan 3'te 1 oranında daha fazlaydı.²⁷⁷

Demiryolu'nun maliyeti Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerinde yapılan benzer inşaatlara göre daha düşüktü. İzzet Paşa'nın 1900 yılındaki hesaplamalarına göre inşaatın kilometre başına maliyeti 2.000 lira olacaktır ki bu rakam özel firmaların bu inşaatı üstlenmesi durumunda belirleyecekleri rakamın yarısıydı. 1904 yılında inşaat için km başına yapılan harcama 1.500-2.000 liraydı. Hicaz Demiryolu bütün demiryolları içinde en ucuz demiryollarından birisidir.²⁷⁸

Hattın toplam maliyeti 1327 (Mart 1912) mali yılı itibarıyla 3.250.000 liradır. Kilometre başına da 2.120 lira düşmektedir. Eğer demiryolu araçları (lokomotifler ve vagonlar) da eklenirse maliyet 4.283.000 liraya ve kilometre başına 2.800 liraya çıkmaktadır. Bu maliyet Anadolu Demiryolu için kilometrede 7.440 lira; Hayfa-Kudüs Demiryolu için 4.780 liraydı. Osmanlı yönetimi tarafından Hicaz Demiryolu için yapılan yatırımın miktarı özel mülkiyetli Osmanlı demiryollarına yapılan toplam yatırımın yüzde 11'i kadardı. Bu demiryolu Mısır hariç tutulduğunda İmparatorluk dahilinde inşa edilen demiryollarının %28'ine tekabül etmektedir.²⁷⁹

Hız, inşaatın verimliliği ve düşük maliyet büyük oranda Osmanlı ordusundan sağlanan zorunlu çalışmaya tabi tutulmuş askerlerden sağlanmıştı. Başarı aynı zamanda Meissner'a ve çoğunlukla Avrupalı ekibine verilen özgür çalışma ortamından kaynaklanıyordu. Başlangıçta personel ve ekipman açısından Osmanlı kaynaklarının kullanılması çabaları olsa da daha sonra malzeme ve ekip için Avrupa'dan yardım alındı. Yabancı usta ve mühendisler demiryolu yapımında kullanıldı.²⁸⁰ Son kontrol Osmanlı yöneticilerinde olsa da çoğu idari kararlar Avrupalılar tarafından alındı. Hicaz Demiryolu'nun inşası Osmanlı kamu yatırımlarının Avrupa'dan sadece teknik ve organizasyonel rehberlik alınarak yapılabileceğini gösterdi.²⁸¹

Demiryolu'nun inşaatında ilk zamanlar sivil işçi ve ustalardan yararlanıldı. Çalışanların neredeyse hepsi Osmanlı vatandaşıydı. Fakat bazı ileri derecede

²⁷⁷ Ochsenwald, *The Hijaz Railroad*, s.52.

²⁷⁸ Ochsenwald, *The Hijaz Railroad*, s.52.

²⁷⁹ Ochsenwald, *The Hijaz Railroad*, s.53.

²⁸⁰ Hacı Sarı, *Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı İstihdamı: Anadolu- Bağdat ve Hicaz Demiryolları Örneği (1888-1918)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2011, s.8.

²⁸¹ Ochsenwald, *The Hijaz Railroad*, s.53.

uzmanlık gerektiren makine işleri, tünellerin yapımı, rayların yerleştirileceği zeminin hazırlanması ve rayların yerleştirilmesi gibi işlerde Osmanlı'nın elinde bu konularla alakalı olarak yetiştirilmiş insan gücü olmadığından, Yunan, Rus, İtalyan, Arnavut ustalardan yardım alındı. Bu ustaların ve işçilerin sayısı ise 600'e kadar çıkmıştı. Bu çalışanlar, Hicaz'ın özel durumundan dolayı Hicaz'ın çevresinde değil geri kalan kısımda görevlendirilmiştir. Hicaz bölgesinde Müslüman olan mühendis, usta ve askerler görevlendirilmiştir.²⁸²

Hicaz Demiryolu inşaatında müteahhitlerden de yararlanılmıştır. Müteahhitler de köprülerin, istasyonların yapımında görev almıştır. İnşaat müteahhitlerinin yanında; su ve yiyecek ihtiyacının karşılanması için gerekli hayvanların teminini sağlayan hayvan müteahhidleri de kullanılmıştır. Hicaz Demiryolu'nun Hayfa ve Ürdün hattı bölümünün büyük bir kısmı Alman, Avusturyalı, Şamlı ve İtalyan müteahhitlere verilmişti. Osmanlı müteahhatlerine ise daha çok ana hattın taş işleri verilmişti.²⁸³

Hicaz Demiryolu'nun inşaat malzemeleri olan raylar, lokomotifler, yolcu ve eşya vagonları, çelik levhalar, ve şimendifer makası gibi malzemeler Avrupa ve Amerika'dan ithal ediliyordu. Malzemelerin büyük çoğunluğu Almanya ve Belçika'dan alınıyordu.²⁸⁴ 1906 yılında Hicaz hattı için temin edilen 18 lokomotifin büyük bir kısmı Münih'te bulunan Krauss lokomotif fabrikasından; geriye kalanlar da Belçika'dan alındı. 1906'da ise 23 tane üçüncü sınıf yolcu vagonu Frankfurt'ta bulunan Kelterbach fabrikasından, aynı yıl 120 tane yük vagonu da Belçika'dan temin edildi. Bununla birlikte birinci sınıf yolcu vagonlarından bazıları, demiryolu arabaları ve Cami vagonu Tersane-i Amire'de yapıldı. 1914'e gelindiğinde Hicaz Demiryolu imalathanelerinde bu ithal edilen parçaların yapımına başlandı.²⁸⁵

İnşaat esnasında karşı karşıya kalınan en önemli güçlüklerden birisi hava sıcaklığının çok yüksek olmasıydı. Hava sıcaklığı yazın 55 dereceye kadar çıkıyordu. Bunun yanında su sıkıntısı problemi de işi oldukça zorlaştırıyordu.²⁸⁶

Hicaz Demiryolu'nun dar hatlı olarak yapılması planlanmıştı. Bu durum engebeli olan arazide ilerlemeyi kolaylaştırıyordu. Demiryolu yapımında halk tarafından da bir sorun çıkarılmamış, devlet kimsenin toprağına el koymak zorunda

²⁸² Gülsoy, *Hicaz Demiryolu*, s.100-102.

²⁸³ Gülsoy, *Hicaz Demiryolu*, s.102-104.

²⁸⁴ Zaidi, *Hidjaz Railway*, s.364.

²⁸⁵ Gülsoy, *Hicaz Demiryolu*, s.108-109.

²⁸⁶ Gülsoy, Ochsenswald, "Hicaz Demiryolu", s.444.

kalmamıştı. Bazı toprağından demiryolu geçen kimseler ise inşaatın hac ibadeti için sağladığı faydalardan ötürü tazminat talep etmemiştir.²⁸⁷

1 Eylül 1901’de Hicaz Demiryolu’nun bitirilen ilk bölümü 11 kilometrelik mesafede olan Müzeyrib-Der’a arasıydı. Ardından bir sene sonra 1 Eylül 1902’de 79 kilometrelik Der’a-Zarka hattı ve 19 Kasım 1902’de 20 kilometrelik Zerka- Amman arası tamamlandı. Şam - Dera hattı ise gecikmeli olarak 1903 yılında açıldı. 1 Eylül 1904’te Hicaz Demiryolu 460 kilometrelik mesafe ile Maan’a kadar ilerledi. Bu ilerleme nedeniyle devlet adamları ve halkın da katılımıyla bir açılış töreni yapıldı. Artık demiryolu sadece işçi ve bir kısım hacı topluluklarını değil, yolcu ve eşya taşımalarını da yapıyordu. 1906 yılında rayın uzunluğu 750 kilometreye ulaşmıştı.²⁸⁸

Hicaz Demiryolu’nun yapımındaki en büyük zorluk el-Ula ve Medine arasındaki bölgede ortaya çıktı. Raylar Medine’ye doğru uzandıkça çevrede yaşayan bedeviler ekonomik çıkarlarını kaybedecekleri düşüncesiyle beraber bölgedeki güçlerinin ve nüfuzlarının yok olacağı endişesiyle, demiryolu hatlarına saldırmaya başladılar.²⁸⁹ Bedevi kabileleri yapılacak ray hatlarına büyük taşlar bırakıyor, demiryolu hattı için gerekli malzemeleri çalıyor ve yapılan rayları söküp, telgraf direklerini ya kesiyor yada ateşe veriyorlardı. Hac için gelenlerle, bedevilerin bozmuş olduğu hatları onarmak için gönderilen tamirciler de bedevilerin saldırılarına uğruyordu. 1909’da bu saldırılarda hacdan dönen iki yüz elli kişi Medine yolunda soyulmuştu. Bu olayların artmasıyla 1909 yılında demiryolu yapımına ara verildi. Bu durum nedeniyle Osmanlı hükümeti hemen bölgeye asker sevkıyatı gerçekleştirdi ve bedevi kabilelerle anlaşması için bölgede önemli bir güce sahip olan Mekke Emiri Şerif Hüseyin ve Medine Muhafızı Bahri Paşa ile görüştü. Şerif Hüseyin oğulları Nasır ve Abdullah’ı bedevi kabileleriyle anlaşma yapmaya gönderdi. Yapılan anlaşmalarla bedevilerin eski düzenlerini koruması tahaddütü verilerek iki aylık ateşkes ilan edildi.²⁹⁰

Demiryolu’nun açılmasıyla Şam ve Hayfa arasında hergün sefer yapımına başlandı. Şam ve Medine hattı ise haftada üç gün çalışmaktaydı. Hac zamanında Şam-Medine arasında yine haftada üç defa, pazartesi, çarşamba ve cumartesi günleri sabah 7 ve 10’da, öğleden sonra da 1’de seferler yapılmaktaydı. Bilet alamayacak

²⁸⁷ Gülsoy, *Hicaz Demiryolu*, s.114.

²⁸⁸ Hülagü, “Dünden Bugüne Bir İmparatorluk Projesi”, s.172-173.

²⁸⁹ Gülsoy, Ochsenswald, “Hicaz Demiryolu”, s.444.

²⁹⁰ Gülsoy, *Hicaz Demiryolu*, s.120-124.

durumdakilere ise ücretsiz ulaşım sağlanıyordu. Artık Şam- Medine arası yolculuk 72 saat sürüyordu.²⁹¹

II. Meşrutiyet'ten sonra 1909'a kadar resmi adı Hamidiye Hicaz Demiryolu olan hattın adı Hicaz Demiryolu olarak kullanılmaya başlandı. II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesinden sonra da Hicaz Demiryolu çalışmaları devam etti.²⁹² 1911 yılında 4 kilometrelik daha hat ilerletilerek Kadem-i Şerif- Şam hattı oluşturuldu. Kudüs hattı 17 kilometre ilerletilerek Afule-Cenin Demiryolu hattı da tamamlandı. Daha sonra 1912'de eski Şam 33, Hayfa-Akka'da 17 kilometre ilerletilerek buradaki demiryolu hatları tamamlandı. 1913-1914 yıllarında Kudüs bölgesinde şube açma çalışmaları devam etti.²⁹³ Birinci Dünya Savaşı çıktığında da yol yapım çalışmaları sürdürüldü. Asker sevkiyatlarının yapılması amacıyla yeni hatlar açıldı. Bu hatları masrafları tamamen devletin sağladığı imkanlarla karşılandı. 1918 yılına gelindiğinde Hicaz Demiryolu hattının toplam uzunluğu 1.900 kilometreyi geçmiştir.²⁹⁴ Yapımı gerçekleştirilmek istenen Medine-Mekke ve Mekke-Cidde hatları ekonomik sebepler, bedevileri saldırıları ve baskıları, II. Meşrutiyetin ilanından sonra ortaya çıkan personel eksikliği ve bölgede önemli otoritesi olan Mekke Emiri Avnurrefik'in kendi çıkarları zedeleneceği düşüncesiyle yapmış olduğu itirazlar neticesinde 27 Mayıs 1914'te yapılan resmi bir duyuruyla bu projelerden vazgeçildiği açıklanmış ve böylece Hicaz Demiryolu'nun gerçekleştirilemeyen projeleri olarak kalmıştır. Bu projelere ek olarak Hicaz Demiryolu'nun Yemen, Süveyş, Necid ve Irak'a kadar uzanması için de düşünceler ortaya çıkmıştır. Fakat Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla bu düşünceler de hayata geçirilememiştir.²⁹⁵

Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı başladığında savaşa girmeden önce 2 Ağustos 1914'te Hicaz Demiryolu'nu diğer demiryollarıyla birlikte Harbiye Nezareti'ne geçici olarak bağladı. 7 Ekim 1916 yılında ise tamamiyle Harbiye Nezareti'ne bırakıldı. Hac seferleri kaldırılarak, Demiryolu sivillerin ulaşımına kapatıldı. Bu Hicaz'da ticaretin zarara uğramasına ve ekonomide sıkıntılar yaşanmasına sebep oldu. Hat sadece askeri maksatla çok yoğun bir şekilde

²⁹¹ Aksay, *Hicaz Demiryolu Fotoğraf Albümü*, s.14; Hicaz Demiryolu'nda kullanılan lokomotifler için bkz. EK: 6.

²⁹² Gülsoy, Ochsenwald, "Hicaz Demiryolu", s.444-445.

²⁹³ Gülsoy, *Hicaz Demiryolu*, s.130-131; Hicaz Demiryolu hattını gösterir harita ve tren istasyon isimleri için bkz. EK: 7.

²⁹⁴ Çetin, *Türk Basınına Göre Hicaz Demiryolu*, s.100.

²⁹⁵ Özyüksel, *Hicaz Demiryolu*, s.194-196.

çalışıyordu. Bu da ortaya yeni sorunların çıkmasına neden oluyordu. Lokomotiflerin yakıt ihtiyacı 1916 yılına gelindiğinde artık karşılanamıyordu.²⁹⁶

İngilizlerden aldığı destekle Mekke Emiri Şerif Hüseyin'in başlatmış olduğu isyanla birlikte de demiryolunun bütünüyle korunmasının mümkün olmadığı anlaşılmıştı.²⁹⁷ İngiltere bölgede Lawrence ve iki subay görevlendirmişti. Bunlar demiryolunu kullanıma kapatmak, köprüleri uçurmak, rayları tahrip etmekle görevlendirilmişti ve işlerinde de başarılı olmuşlardı.²⁹⁸ İttifak Devletleri'nin savaşta mağlubiyete uğramasıyla birlikte Osmanlı Devleti 30 Ekim 1918 yılında Mondros Mütarekesi'ni imzaladı.²⁹⁹ 16. Maddeye göre Hicaz, Asir, Yemen, Suriye ve Irak'ta bulunan bütün Osmanlı askerleri en yakın İtilaf Devletleri'ne teslim olacaktı. Yapılan mütarekeyle Hicaz ve Osmanlı arasındaki Hicaz Demiryolu irtibatı da koparılıyordu.³⁰⁰ Fahrettin Paşa'nın Medine şehrini 7 Ocak 1918'de teslimi ile Hicaz Demiryolu Osmanlı Devleti'nin elinden tamamen çıkmıştır. Osmanlı Devleti için bu kadar önemli olan Hicaz Demiryolu'nun yapım süreci, güvenliği ve idaresiyle ilgili konular Meclis-i Mebusan'ın önemli gündem konuları arasında yer almıştır.³⁰¹

3.2. MECLİS-İ MEBUSAN OTURUMLARINDA HİCAZ DEMİRYOLU İLE İLGİLİ GÖRÜŞMELER (1908–1914)

Osmanlı Devleti'nde Sultan II. Abdülhamit'in saltanatı boyunca çok büyük önem verilen Hicaz Demiryolu'nun yapımı ve açılması Meclis-i Mebusan'ın açıldığı 1908 yılından itibaren gündeme gelen ilk konulardan biri oldu. Mecliste, 1908 senesi tarihinden itibaren Hicaz ile alakalı görüşmelere yer verildi. Bu görüşmeler istizahlar, takrirler, tezkireler, telgraflar, mazbatalar, arzuhaller olmak üzere tasnif edilmektedir. Kayda geçen belgelerin bu şekilde tasnif edildiği için kullanılan terimlerin kısa açıklamalarının yapılması görüşmelerin hangi çerçevede gerçekleştiğini anlamayı kolaylaştıracaktır.

²⁹⁶ Gülsoy, *Hicaz Demiryolu*, s.138-147.

²⁹⁷ Fahir Armaoğlu, *20.Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1992, s.99-100.

²⁹⁸ Gülsoy, *Hicaz Demiryolu*, s.152.

²⁹⁹ Zekeriya Türkmen, "30 Ekim 1918 Tarihli Mondros Ateşkes Antlaşmasına Göre Türk Ordusunun Kuruluş ve Kadrosuna Bir Bakış", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, (OTAM), Sayı: 11, Ankara 2001, s. 615.

³⁰⁰ Nihat Erim, *Devletler Arası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri (Osmanlı İmparatorluğu Antlaşmaları)*, Cilt:1, TTK, Ankara 1953, s.522.

³⁰¹ Mustafa Bostancı, "Hicaz'da Hâkimiyet Mücadelesi"s.117.

Arzuhal (Arz-ı haller): Bir kişinin kendi durumunun görüşülmesi için verdiği dilekçedir.³⁰²

İstizah: Gensoru, açıklama istemek için Meclis Başkanlığı'na verilen yazılı belgedir. İstizah tavrı şeklinde de kullanılmaktadır. Bir konuda Meclis'ten bilgi istenmesi için verilen yazılı soru önergesidir.³⁰³

Mazbata: Komisyon raporu veya kararname için kullanılmaktadır. Mazbata muharriri tabiri de komisyonda raporu yazıya geçiren milletvekili için kullanılmaktadır.³⁰⁴

Takrir: Meclis'te bulunan belirli bir grup tarafından Meclis Başkanlığı'na sunulan önergeye verilen isimdir. Takrir-i mahus şeklinde kullanımı da bulunmaktadır. Bu tarz takrirler de kişinin özel olarak Başkanlığa verdiği önerge'dir.³⁰⁵

Tezkire: Komisyon başkanlıklarının ve milletvekillerinin Meclis'ten yetki istemek, Meclis'in onay veya bilgisine sunmak için gönderdikleri ve genel kurulda okunarak doğrudan görüşmeye açılan yazılı belgelerdir. Meclis'ten bir iş için izin verildiğine dair hazırlanan belgeye de tezkire denmektedir.³⁰⁶ Bu anlamlarının dışında aynı şehirde bulunan resmi dairelerin birbirlerine gönderdikleri yazılar da tezkire olarak anılmaktadır. Eğer yazışma şehirler arasında gerçekleşirse buna da tahrir denmektedir.³⁰⁷

3.2.1. İstizahlar ve Cevapları

Meclis-i Mebusan'ın oturumlarında Hicaz Demiryolu'nun yapımıyla ilgili daha çok Arap Vilayetleri'nden gelen milletvekillerinin Meclise verdiği soru önergeleri ve bunlara yönelik cevaplar zabıt ceridelerinde yer almaktadır.

I. Birinci dönem, 31 Kanun-ı evvel 1324/13 Ocak 1909 tarihinde on birinci oturumda gerçekleşen "İstizah ve Cevaplarında" Suriye milletvekillerinden Aclâni

³⁰² *Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan Tutanak Terimleri Sözlüğü*, (Hazırlayanlar: Hasan Ferhat Aydın, Özlem Çakır), TBMM Tutanak Hizmetleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2015, s.11; ayrıca bkz. Oğuz Çetinoğlu, *Tarih Sözlüğü*, Bilgeoğuz Yayını, İstanbul 2009, s.47.

³⁰³ *Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan Tutanak Terimleri Sözlüğü*, s.93; Oğuzoğlu, *Tarih Sözlüğü*, s.206.

³⁰⁴ *Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan Tutanak Terimleri Sözlüğü*, s.131;

³⁰⁵ *Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan Tutanak Terimleri Sözlüğü*, s.219.

³⁰⁶ *Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan Tutanak Terimleri Sözlüğü*, s.241; Oğuzoğlu, *Tarih Sözlüğü*, s.404.

³⁰⁷ Tezkire kelimesinin klasik dönemde kullanımı ve çeşitleri için bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt: III, MEB Yayını, İstanbul 1993, s.491-492.

Mehmet ve Süleyman el-Banini Efendiler Hicaz Demiryolu'nun tamamlanması ile ilgili ne gibi önlemler alındığına dair Nafia Nazırı'na yönelik soru takriri vermişlerdir. Bu takrir okunduktan sonra tartışmalar başlamıştır. Tartışmalara Yanya milletvekili Müfit Bey, İstanbul milletvekili Kozmide Efendi, Kırkkilise milletvekili Mustafa Arif Bey, Kastamonu Milletvekili Şükrü Efendi, Ankara milletvekili Talat Bey, Gümilcine milletvekili İsmail Bey, Tokat milletvekili İsmail Paşa, İstanbul milletvekili Asım Bey, Serfice milletvekili Boşo Efendi, Edirne milletvekili Rıza Tevfik Bey, Karesi milletvekili Mecdi Efendi, Sinop milletvekili Yusuf Kemal Bey ve Menteşe milletvekili Halil Bey katılmışlardır.

Sunulan soru takriri üzerinde görüşme başlamadan önce meclis Reisi sunulan takririn okunması ya da ruznameye ilave edilip edilmemesi hakkında milletvekillere sözlü olarak soru yönelttikten sonra milletvekilleri okunmasını istediklerini söylemişlerdir. Bu kararın ardından Reis takririn içeriğini salonda bulunan milletvekillere hatırlatmıştır. Okunan takrirden Hicaz Demiryolu'nun yapımının yavaş ve istendiği gibi gitmediği ifade edilmiştir. Üzerinde durulan temel konular şu şekildedir:

Siyasi ve dini bakımdan öneme sahip olan Hicaz Demiryolu'nun yönetiminin gerektiği gibi sürdürülmediği, demiryolu hattının kontrolünde meydana gelen suiistimaller ve sorunlara verilen yetersiz tepkiler ile İslam âleminin bulunduğu zor durumda ve hükümetin ıslah edilmesi gerektiği bir zamanda milletin fedakârca yaptığı yardımlar ve İslam dünyasından toplanan hayırlarla inşa edilen, herkesin memnuniyet ve takdirini kazanan böyle bir projenin bu şekilde kötü olaylarla adının anılması, bölgede iş yapan ya da hac için yolculuk edenlere yapılan kötü muameleler, keyfi olarak alınan ücretler için bir denetleme gerektiği, hacıların gerektiği gibi muamele görebilmesi için gereken nizam ve intizamın sağlanması hakkında Nafia Nezareti'nden açık bir açıklama yapılması istenmiş ve Nizamname-i Dâhili'nin 29. Maddesi gereğince de takrir meclise takdim edilmiştir.

Reis, bu takriri hatırlattıktan sonra tartışmaya alınıp alınmaması hakkındaki fikirlerini milletvekillere sormuştur. Milletvekilllerinden birisi bu takririn henüz Nafia Nezareti'ne iletilmediğini, Hicaz Demiryolu maddesinin ait olduğu makamdan sorulacağını söyledikten sonra Gümülcine milletvekili İsmail Bey, bunun ruznameye dâhil olmadığını, ruznameye dâhil olan şeylerin tartışmasının sonlandırılması

gerektiğini yarınki ruzname düzenlenirken bunun da müzakere edilebileceğini belirtmiştir.

Bu isteğin ardından Reis, Nizamname'nin 27. Maddesi'ni hatırlatarak tartışmanın yapılıp yapılmayacağına milletvekillerinin oyları sonucunda karar verileceğini dile getirip tekrar konuyu oylamaya sunmuştur. Bunun ardından İstanbul milletvekili Kozmidi Efendi, sözü alarak bu kanun maddesi ve teklif arasında bir ilişkinin bulunmadığını fakat hangi Mecliste hangi Meclisin ruznamesinde eklenmiş ise o Mecliste kanunun görüşüleceğini ve bugünkü Meclisin ruznamesinde böyle bir şeyin olmadığını belirtmiştir. Ardından Ankara milletvekili Talat Bey, İstanbul milletvekili Kozmidi Efendi ve Kırkkilise milletvekili konunun müzakereye alınıp alınmaması hakkında fikirlerini dile getirdikten sonra Reis, taktirin ruznameye girmesi için milletvekillerinden hangi günü istediklerini sorduğunda milletvekilleri Salı günü derken, Tokat milletvekili Çarşamba günü olmasını isteyince oylama yapılarak Salı günü görüşme yapılmasına karar verilmiştir. Ardından İstanbul milletvekili Asım Bey, müzakerenin mi yoksa istizahın mı ruznameye konulduğu ile alakalı bir soru yöneltmiştir. Reis, bu soruya istizah olarak yanıt verdikten sonra Serfice milletvekili Boşo Efendi, hangi makamdan istizah edileceğini sormuştur. Reis, Hamidiye Hicaz Demiryolu İdare-i Maliyesi'nden cevabını verince Boşo Efendi, böyle bir nezaret olmadığını hatırlatmıştır. Reis, bunun ardından yetkili merci neresi ise oradan sorulacağı cevabını vermiştir. Edirne milletvekili Rıza Tevfik Bey, söz alarak ruznameye girmesi gerektiği yönünde fikir beyan etmiştir. Ardından Gümilcine milletvekili İsmail Bey, istizaha karar verilemeyeceğini 29. madde ile sadece gün tayin olunacağını belirtmiştir. Karesi milletvekili Mecdi Efendi, sözü alarak istizaha karar verildiğini artık bunun hakkında söz söylenmemesini istemiştir. Reis, sözü alarak nereden istizah olunacağını sormuştur. Sinop milletvekili Yusuf Kemal Bey, Hamidiye Hicaz Demiryolu'nun, Nafia Nezareti'ne bağlı olduğunu, dolayısıyla oradan istizah olacağını kendilerinin de isteğinin bu olduğunu belirtmiştir.

Menteşe milletvekili Halil Bey, son olarak sözü alarak ilk önce müzakere edilmesini ardından istizah meselesinin çözülmesi gerektiğini bunun yarınki

ruznameye dâhil olduğunu, müzakereden sonra istizaha karar verilirse istizah olunacağını belirterek görüşmeyi sonlandırmıştır.³⁰⁸

II. Birinci dönem 5 Kanun-ı sani 1324/18 Ocak 1909 tarihi on dördüncü oturumda gerçekleşen görüşmede Suriye milletvekillerinden Aclâni Mehmet ve Süleyman el-Banini Efendiler Hicaz Demiryolu'nun tamamlanması ile ilgili ne gibi önlemler alındığına dair Nafia Nezareti'ne istizah tavriri vermişlerdir. Reis, Suriye milletvekilleri Aclâni Mehmet ve Süleyman el-Banini Efendiler'in vermiş olduğu tavriri açıkladıktan sonra verilen tavririn istizahına karar verildiğini ve Nafia Nazırı'na bir tezkere hazırlandığını hatırlatmıştır. Bunun ardından şimdi aldığı cevapta bu işin yarınki Salı gününe ertelenmesi talep edilmektedir deyip tezkereyi okumuştur. Tezkere okunduktan sonra Reis, milletvekillerine uygun buluyorlarsa direkt olarak Sadarete yazılmasını ya da Hicaz Demiryolu Nazırı'nın çağırılmasını isteyip istemediklerini sormuştur. Bir Mebus, Ticaret ve Nafia Nazırı'nın Hicaz Demiryolu Nazırı olmadığını Hicaz Demiryolu Nazırı'nın da bu konu ile alakalı mesul olmadığını söyleyerek Sadaret'e yazılmasını istemiştir.

Reis, bunu oylamaya sunup, çoğunlukla kabul oyunu alıp, görüşmeyi sonlandırmıştır.³⁰⁹

III. Birinci dönem 8 Kanun-ı sani 1324//21 Ocak 1909 tarihi on altıncı oturumda gerçekleşen görüşmede Suriye milletvekillerinden Aclâni Mehmet ve Süleyman el-Banini Efendiler Hicaz Demiryolu'nun tamamlanması ile ilgili ne gibi önlemler alındığına dair Nafia Nezareti'ne istizah tavriri vermişlerdir. Tartışmalara, Hicaz Demiryolu Nazırı Zihni Paşa, Şam milletvekili Süleyman Efendi, Hudeyde milletvekili Tahir Recep Efendi, Edirne milletvekili Dr. Rıza Tevfik Bey, Serfice milletvekili Boşo Efendi, Ankara milletvekili Talat Bey, Kırkkilise milletvekili Emrullah Efendi, Bursa milletvekili Ömer Fevzi Efendi, İstanbul milletvekili Kozmidi milletvekili, İstanbul milletvekili Hüseyin Cahit Bey, Bitlis milletvekili Arif Efendi, İpek milletvekili Bedri Bey, Van milletvekili Tevfik Bey, Bağdat milletvekili İsmail Hakkı Bey, Konya milletvekili Salim Efendi, Üsküp milletvekili Sait Efendi, Sinop milletvekili Hasan Fehmi Efendi, İstanbul milletvekili Zehrap Efendi,

³⁰⁸ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC)* (1324-1908), Devre: I, Cilt: I, İçtima Sene: I, Onbirinci İnikad, 31 Kanun-ı evvel 1324/13 Ocak 1909, s.157-158.

³⁰⁹ *MMZC* (1324-1908), Devre: I, Cilt: I, İçtima Senesi: I, Ondördüncü İnikad, 5 Kanun-ı sani 1324/18 Ocak 1909, s.241.

Karahisarî Şarki milletvekili Ömer Fevzi Efendi, Amasya milletvekili Arif Fazıl Efendi, Halep milletvekili Nafi Paşa katılmışlardır.

Reis, evrakın okunacağını fakat Hicaz Demiryolu Nazırı'nın mecliste hazır bulunduğunu istenirse ilk önce onun dinlenmesinin istenip istenilmediğini sorduktan sonra milletvekilleri Nazırı'nın dinlenmesini istediklerini belirtmiştir. Reis, sözü Hicaz Demiryolu Nazırı Zihni Paşa'ya bırakmış ve Sadrazam Paşa Hazretleri'nin gelebileceğini bunun için Hicaz Demiryolu Nazırı Zihni Paşa Hazretleri'ni gönderdiğini ve buna dair de bir tezkereleri olduğunu eklemiştir.

Hicaz Demiryolu Nazırı Zihni Paşa sözü olarak söz edilen istizah nameyi yeni gördüğünü okuyup ne anlatıldığını bir kâğıda not aldığını bunu Hicaz Demiryolu Tahrirat Müdürü Eşref Bey'in okumasını istediğini belirtmiştir. İşitilmiyor seslerinin yükselmesi üzerine Nazırı Zihni Paşa yazdığı metni kendisi okumaya başlamıştır. Milletvekilleri yine anlamadıklarını belirtince Kâtip Mecdi Efendi'nin okuması istenmiştir. Kâtip Mecdi Efendi baştan okumaya başlamıştır. Buna göre “ifadatta; Suriye milletvekillerinden Aclânizade Mehmet ve Çuhazade Süleyman Efendilerin vermiş olduğu takrir ita kılındı” şeklinde açıklanmıştır. Takirde, Hicaz Demiryolu yönetiminin gerektiği gibi sürdürülmediği, demiryoluna ait alet ve parçaların tamir edilemeyecek şekilde yıprandığı, bölgedeki tüccar ve hacıların gördüğü kötü muameleler ve keyfi olarak alınan demiryolu ücretleri hakkında edilen şikâyetlerin yer aldığı belirtilip söylenmiştir. Devam edilerek Hicaz hattının Medayin-i Salih'ten ilerisinin hala inşaata devam ettiği ve buna ek olarak el-Ula'dan Medine-i Münevvere'ye kadar olan yaklaşık 300 kilometrenin hala inşaatta olduğu bu sebeple bu hatta gerekli düzenleme ve ikmalin gerçekleştirilemediği ve hattın İşletme Müdürü Mösyö Goden'in işletme sözleşmesine dayanarak bazı keyfi idareye başvurması bu şikâyetlere neden olduğu belirtilmiştir. Hattın yönetiminde de gerçekleştirilen değişiklikler sebebiyle bir süre mercisiz kalması nedeniyle Sadrazam Paşa Hazretleri dahi dâhil olup, Hatt-ı Âli İdare-i Maliyesi Başkanı olan kişi ve Şurayı Devlet azasından Mehmet Şerif Paşa ve İşletme Nezareti Muavinliği'nde bulunmuş olan Cevat Paşa'dan bir komisyon kurulması hususunda Meclis-i Mahsus-ı Vükela kararı ile kararlaştırılmıştır. Bu komisyon şikâyet ve hattın ikmal ve onarımını mütalaaya alarak İşletme Nezareti'nde bulunan Harbiye Nazırı Paşa Hazretleri de dâhil söylenen şikâyetleri doğruladığından Mösyö Goden'in memuriyetine son verilerek yerine münasip bir kişi atanana kadar hattın keşfi ve

inşaatında özellikle Hayfa kısmında büyük işler yapan Hendesehane-i Mülkiye mezunu Şuabat-ı Fenniye Reisi Muhtar Efendi'nin, Dersadet'e davet edilip gerekli görüşme ve tartışmalardan sonra İşletme İdaresi'nin Muhtar Efendi'ye verilmesi Meclis-i Mahsus-ı Vükelaca kararlaştırılmıştır. Buna ek olarak gerçekleşen inşaatın hızlandırılması amacıyla yer değiştiren aletlerin çoğu tamire ihtiyaç duyduğundan Kadem-i Şerif mevkiinde inşa olunan mükemmel bir fabrikanın işletilmesi konusu komisyonca kararlaştırılıp bu fabrikaya İngiliz bir müdür tayin edilerek aletlerin tamir olunmasının sağlanacağı ayrıca karar altına alınmıştır. Beyne'l-haremeyn kısmının inşası için de komisyon tarafından görüşülerek ray, travers ve gerekli malzemelerin maliyetinin 300.000 lira olacağı saptanmıştır. Bu meblağın karşılanması içinse 2 sene müddet gerektiği, ödeme için alınması gereken yerlerden gerekli ödemelerin alınmadığı Hazine-i Celile'den de ihtiyaç olunan para sağlanamadığından gerekli onarımı yapanların ve alacaklıların paralarının temini için kalıcı çözüm bulana kadar akçe tedarikine mecburiyet görülmüş ve bu konuda 3 aydır vaki olan işaret-ı mükerrere üzerine bir miktar akçe tedariki Maliye Nezareti'ne havale olup bu Babialı'den tebliğ buyrulmuş ve bu durum da komisyonca onaylanmıştır. “Daha sonra en başından itibaren bu işe nasıl başlanmış ve ne muamele cereyan etmiş ve ne kadar akçe sarfiyla neler yapılmış ve şimdiden sonra ne yapılması gerekiyorsa hakkında Meclis-i Mebusan Heyeti Muhteremesi'ne takdim için komisyonca bir tafsilatlı bir layiha kaleme alınmış ve müsveddesi elde olduğundan vakit müsait ise bahsi geçen bu yazının okunması veya daha sonra baskısının yapılarak takdim edilmesinin Heyet-i Kiram'ın oylarına bağlı olduğunu” söyledikten sonra Zihni Paşa sözlerine devam ederek, layiha budur diye açıklama yaparak arzu edilirse tab' ettirileceğini söylemiştir. Şam milletvekili Süleyman Efendi takririn içindekilerin tasdik buyrulup buyrulmadığını sormuştur. Zihni Paşa hayır şeklinde cevapladıktan sonra Süleyman Paşa, konu ile ilgili düzenleme getirilmesi için verilen vaadin icraata bağlı olduğunu söylemiştir. Zihni Paşa da bunun paraya muhtaç olduğunu söyledikten sonra Süleyman Efendi neye ihtiyaç var ise onun temin edilmesinin kendilerine ait olduğunu söylemiştir. Hudeyde milletvekilli Tahir Recep Efendi söz alıp aldığı notu okumaya başlayarak, “Hicaz Demiryolu'nun önceki Nazırı İzzet Paşa'nın yönetimi zamanında Nazır'ın şimdiki idarecisi Zihni Paşa Hazretleri'nin başlangıçtan şimdiye kadar adı geçen demiryolu için harcanan harcamalardan maaşlar evraka ne şekilde geçirilmiş, ne kadar tahsil olunmuş ve kusuru bakaya ve zimematın ehemmiyeti nedir”, diye sormuştur.

“Osmanlı milleti, Hint, Cavi, Efgani, Mağribi, Buhari ve geri kalan İslam milletinden ne kadar yardım alınmış ise ayrı ayrı gösterilerek bunların çıkarılması ve inşaata ne tarihte başlanmış, Medine-i Münevvere’ye hangi tarihte irsal olunup işletmeye başlamış buna ek olarak demiryolunun etrafındaki istasyonları, çevresini ve demirhaneleri irade eden on binde bir hesabıyla belirlenecek uzunlukta haritanın çıkarılmasıyla ne kadar yarma, tünel ve köprüler gösterilsin ve ne vagon, araba, ray ve travers satın alınmış ne kadarı temin edilmiş gösterilsin” şeklinde de devam etmiştir. “İstimale salih ve gayr-i salihleri gösterilerek ikinci inceleme defteriyle beraber ana defteri getirilsin, ne miktar maaş ve amele ücreti verilmiş ve ne kadar asker istihdam olunmuş, yapılan bu işlerde ne kadar kayıp vuku bulmuş ve kimlerin hüsnü hizmeti görülmüş ve bir de Hicaz Demiryolu masrafının araştırılması için daha önce Şura-yı Devlet’ten, Maliye’den ve Divan-ı Muhasebat’tan birer memur atanarak komisyon oluşturulmuş, bu komisyon ne yaptı, ne işledi, defterinin hemen getirilmesiyle beraber tarik haritasının ve ana defterinin incelenmesi lazımdır” şeklinde sorularını yöneltmiştir.

Hudeyde milletvekilli Tahir Recep Efendi’nin bu sorularına Zihni Paşa şu şekilde cevap vermiştir: “Bu mücmelen bir hesaptır. Şimdiye kadar varidattan Hicaz Demiryolu İdaresi’ne 3.799.000 lira gelmiştir. Bunun 171.000 lirası hattın masrafına kifayet etmediğinden varidat ianesinden ayrılmış İşletme Masarifi’ne verilmiştir. Yani inşaat masrafından değildir. 390.000 lirası Edevat-ı Mütiharrike Mubayaası’na verilmiştir. Bunun mecmuu 518.000 lira ediyor. 3.280.000 lira kalıyor. Bunun 2.717.000 lirası büyük hattın inşasına sarf edilmiş yani genel inşaata sarf olunmuştur. 562.000 lirası Hayfa hattının inşasına sarf olunmuştur. Bu inşaat-ı umumiye hesap olunursa, Hayfa hattının her 1 kilometresine 3.803 lira isabet ediyor. Bütün hatta 285.000 Mebus Efendi’nin istediği izahatı câmi’ bir hesap vardır. Bu şeyde layihanın muhteviyatı hesaplarla beraber ve bu defterdeki layihanın münderecatı da layiha ile beraber takdim olunacaktır. Müsaade buyurulursa onunla beraber takdim edeyim.” diyerek sözlerini sonlandırmıştır.

Rıza Tefvik Bey söz alarak bu meselenin kirli konulardan biri olduğunu, kendisinin izahat istediğini ve bilindiği gibi İzzet Paşa zamanında hayır maksadıyla başlamış olan bağışların gerektiği gibi kayıt altına alınmadığını, kâğıt üzerinde göreceği şeylere kesinlikle inanmayıp, güvenmeyeceğini belirtmiştir. Bunun için de daha iyi bir açıklama istediğini, çünkü Hindistan’dan, Yemen’den, Çin’den bütün

Müslümanların hayır için, çok güzel bir amaç için yüklü miktarda paralar verdiklerini söylemiştir. Söze devam ederek, “bu eski zamanlardan gelen hesabı bilemeyeceğini ve bu kadar diye verilecek açıklama ile yetinebilecek miyiz” diyerek konuşmasını tamamlamıştır.

Zihni Paşa sözü alarak, verilecek olan layihada gerekli olan açıklamanın bulunduğunu eğer bu da yeterli olmaz ise o zaman meclise bir soru takriri verilmesini söyledikten sonra Rıza Tefvîk Bey söz alarak ihtar sadetine arz ettiğini söyledikten sonra Zihni Paşa arkasından devamla, bu hülasanın konu için tamamıyla yeterli olduğunu düşündüğünü, özet olarak beyanı açıkladığını yoksa asıl izahatın layihada olacağını, layiha gelince tetkiklerinin yapılacağını eğer yeterli gelmez ise o zaman konu hakkında istizah edilebileceğini söylemiştir.

Sefirce milletvekili Boşo Efendi sözü alarak, “Hamidiye Hicaz Demiryolu inşaatını hepimiz hatırlarız ki yapılmaya başlandığında gazetelerde yazmıştı. Demiryolunun İslam milletine mahsus bir hat olacağı söyleniyordu. Yani demiryolu yapımına İslam milletine yardım olacak suretiyle devam edilmiştir. Bu demiryoluna da Hamidiye ismi verilmiştir. Daha sonra bu demiryolunun inşaatına yardım için bir takım pul ve varakalarla para toplanmaya başlanmıştır. Bu İslam milletine değil bütün Osmanlı milletini içine alan bir keyfiyet olmuştur. Bugün yine konuşmalar hangi esas üzerine cereyan ediyor anlamıyoruz eğer bu hat sadece İslam milletine ait olursa bu konu Meclisimizin yetkisinden çıkıyor” şeklinde açıklamada bulunmuştur. Reis, Boşo Efendi’nin bu sözlerine karşılık memleketlerinde yapılan şeylerin hepsinin bütün Osmanlı milletine ait olduğunu belirtmiştir. Bu sözler üzerine Boşo Efendi devam ederek, kendisinin de Osmanlı milletine ait bir yol olmasını istediğini belirtip, herkesin böyle istediğini söylemiştir. Daha sonra demiryolunun Meclis-i Hass-ı Vükela ile tertip olunmuş bir komisyonla idare olunamayacağını, mutlaka kendilerine ait meşru idareye karşı sorumlu olan bir nezarete bağlı olması gerektiğini savunmuştur. Bu nezaretin de Nafia Nezareti olduğunu belirterek, demiryolu inşaatının Nafia Nezareti’ne geçirilerek şimdiye kadar ne iş yapılmış, ne yardımlar toplanmış, bunların ne kadarı kullanılmış ise araştırılıp, raporlanması için Meclis’ten acil bir komisyonun kurulmasını istemiştir. Reis, bu isteğe cevap olarak konuyu tahriren bildirmesini istemiştir. Daha sonrasında sözü Kırkkilise milletvekili Emrullah Efendi alarak düşüncelerini şu şekilde açıklamıştır:

Meclis-i Mebusan'ın yürütme gücü üzerinde 3 şekilde hakkı olduğunu; birincisinin, vükeladan soru, ikincisinin istizah ve üçüncüsünün de verilen sual ve istizah ile anlaşılamayan konuda Meclis-i Mebusanca bir tahkikatın yürütülmesi olduğunu belirtip, Hicaz hattının memleket için önemli bir proje olduğunu belirtmiştir. Bu sebeple de hattın inşa edilmeye başladığı zamandan beri ne gibi işler yapılmış, hangi masraflar ortaya çıkmış bunun bir soru önergesiyle anlaşılamayacağını bunun için de 3. Suretin kullanılmasını yani bir tahkikat komisyonunun kurulmasını istediğini söyleyerek sözlerine, bu şekilde komisyon nazırı diğer memurları soruşturur ve malumatı tamamlamak için ne kadar araç varsa hepsine müracaat eder. Konu ile ilgili araştırma tamamlanınca bize bir sonuç beyan edilir ve bunun yanında bu hattın daimi olabilmesi için ne gibi önlemler alınabileceğini bunun için de tahkikat komisyonu kurulması gerektiği şeklinde devam etmiştir.

Bursa milletvekili Ömer Fevzi Efendi söz isteyerek, Boşo Efendi'ye katıldığını söyleyerek demiryolu hattının sadece Müsümanlara ait gibi gösterildiğini bunun hacıların istifade ettiği bir proje olmasının yanında Osmanlı milletine de ait olduğu bu sebeple de Meclis-i Umumiye'nin de meselede sözü olduğunu söyleyerek Paşa'nın, Medayin-i Salih'ten ilerisinin hala inşaat halinde olduğunu onun öncesindeki bölgenin ise mükemmel vaziyette olduğunu söylediğini belirtmiştir. Bunun yanında Medayin-i Salih'e gelene kadar müşteri ve hacıların, kendilerinin ve eşyalarının kötü muameleler gördüğünü ve bunun bizzat kendisinin de tecrübe ettiğini ve buna dayanarak bunları söylemiş olduğunu bildirmiştir. Devam ederek tüccara ve hacılara yapılan bu kötü muamelenin İslam dünyasında kötü bir intiba yaratmaması gerektiğini, ne gerekiyorsa yerine getirilmesini ve gerekli ise bir komisyonun kurulmasını istemiştir.

Bu istekler üzerine Zihni Paşa söz alarak Nezaret'in hacılara yapılan bu muameleyi layık görmediğini, her gün yazı yazıldığını yine yazılacağını bu durumun görevli memurlarla alakalı olduğunu onların da teftiş edileceğini söylemiştir. Zihni Paşa'nın açıklaması üzerine Bursa milletvekili Ömer Fevzi Efendi tekrar söz alarak her türlü mesuliyetin kendilerine ait olduğunu ve Hicaz Demiryolu'nun ilhakı meselesinde de Nafia Nezareti'ne ilhakının doğru olduğunu idare meselesinin de ayrıca müzakere edilmesi gerektiğini savunmuştur. Zihni Paşa, Ömer Fevzi Efendi'nin ardından devam ederek, Nafia Nezareti'ne ilhakını kendilerinin bileceğini

söylemiştir. Ardından ismi yazılmayan bir milletvekili söz alarak, az önce Paşa Hazretleri'nin Mösyö Goden'in görevden alınması ve ona verilecek olan bin lira meselesi hakkındaki konuşmasının detaylı olarak açıklanmasını istemiştir. Zihni Paşa bu soru üzerine devam ederek, Mösyö Goden'in bazı suiistimallerini fark ettiğini bu yüzden onu çıkardıklarını, bunun üzerine Goden'in Babı Ali'ye başvurduğunu ve İstanbul'a gelerek bir layiha verdiğini, bu layihasında çok hizmetlerde bulunduğunu, görevden alınmasıyla zarara uğradığını söyleyerek, Nafia Nezareti'nden para istediğini anlatmıştır. Ayrıca Goden'in isteklerine karşı çıktığını fakat para verilmesi hususunda emir geldiği cevabını vermiştir.

İstanbul milletvekili Hüseyin Cahit Bey söz aldıktan sonra, Paşa Hazretleri'nin meseleyi izah ettiğini söyleyerek söze, Mösyö Goden'in münasebetsiz ahvali uygun bulunmamış daha sonrasında doğrudan Bab-ı Ali'ye müracaat etmiş, para istemiş ve bununla ilgilenen makam olan Hicaz Demiryolu mali İdaresi böyle bir hakkının olmadığı cevabını bildirdikten sonra, bu karara rağmen Bab-ı Ali, ilgili Nezaret'e danışmadan kendisine Ziraat Bankası'ndan bin lira verildiğini söylemiştir. Paranın verilme nedeni ise Mösyö Goden'in ağzını kapamak olarak açıklanmıştır, bunu sual ederim şeklinde devam etmiştir.

Bitlis milletvekili Arif Bey söz alarak, Hicaz Demiryolu'nun inşaatına başladığında taşralarda, vilayet merkezlerinde, civarlarda birer yardımlaşma komisyonunun kurulduğunu ve büyük miktarlarda para toplandığını, toplanan bu paraların Hicaz Demiryolu'na gönderildiğini fakat bunları kontrol eden kimsenin olmadığını bu sebeple o tarihlere ait hesap defterlerinin istenmesini talep etmiştir. Zihni Paşa, bu talep üzerine, gerekli yerlerden getireceğini, bazı yerlerden de defterlerin henüz gelmediği cevabını vermiştir.

İstanbul milletvekili Kozmide Efendi söz alarak, Hicaz Demiryolu'nun memleketin önemli konularından olduğunu, bununla herkesin alakadar olduğunu ve bu konuda Boşo ve Emrullah Efendiler'in sarf etmiş olduğu sözlere katıldığını belirtmiştir. Ayrıca Rıza Tefik Bey'in de söylemiş olduğu gibi bu mesele yüce milletvekilleri tarafından vaki olan istizah üzerine tartışılmaya başlanmasına rağmen bu meselede, bir fikir birliğine varılıp, karar verilmesinin mümkün olmadığını söylemiştir. Çünkü konunun çok karışık bir halde olduğunu ve meselenin raporla dinlenip, arada sorulacak şeylere cevap verilmesiyle ancak neticeye kavuşacağını açıklayarak sözlerine devam etmiştir. Aksi takdirde bunun meselenin üstünü örtmek

demek olduğunu ve sadece izahatın kâfi olmadığını belirtmiştir. Emrullah Efendi'nin teklif ettiği gibi kanunun her yönünün araştırılıp kendilerine netice sunabilecek bir komisyonun kurulması gerekli olup, konunun oraya havale edilmesi gerektiğini söylemiştir. Çünkü bu konun çok büyük önem arz ettiğini, bu hattın hac ibadetini yerine getirenlerin naklini gerçekleştirip Osmanlı milletinin parasını kullandığını hatırlatmıştır. “Bunun için de konu hepimizi alakadar edip, hepimiz bu konu ile ilgilenmeye mükellefiz. Bu istek de izahat varakası üzerine kayıt olunup, bu verilecek izahat için bir layiha verilmelidir. Bunun üzerine komisyona havale olunur şeklinde not düşülsün” isteğinde bulunarak konuşmasını sonlandırmıştır. Reis buna cevap olarak, suallerin zapt buyurulmasını istemiştir.

İpek milletvekili Bedri Bey söz alarak, “Paşa Hazretleri’ne ihale olunan günden beri olan satın alımlar ile İzzet Paşa’nın Nezareti döneminde gerçekleşen satın alımlar arasındaki fark araştırıldı mı? Çünkü daha öncesinde ki satın alımlardaki suiistimaller hepimizin malumudur”, şeklinde bir soru yöneltmiştir.

Zihni Paşa soruya cevap vererek “satın alım yoktur. İzzet Paşa bu komisyondaydı. Bu komisyonda mübayaat yaparlardı. Bu komisyonun birinci azasıydı. Benim vazifem Ticaret ve Nafia Nezareti tarafından yapılan kontratın parasını vermektir. Bu sebeple de Hicaz Demiryolu İdaresi’nin idare-i maliyesi bana aittir. Ben bir şey satın almadım. Fakat o mübayaatın neleri içerdiğini anlamak için kontratlar var. Hepsi incelenir” şeklinde konuşmayı sonlandırdıktan sonra Bedri Beyin, bu komisyon ve diğer komisyonun kayıtlarının karşılaştırılması gerektiği, çünkü İzzet Paşa’nın keyfi siparişlerinin bilindiğini söylemesinin ardından, Zihni Paşa, idarenin hesabının hiçbir idarenin sahip olmadığı kadar düzenli olduğunu söylemiştir. Daha sonra Bağdat milletvekili İsmail Hakkı Bey, Boşo ve Kozmide Efendiler’in açıklamalarını hatırlatarak, Nazır Paşa’ya hattın Mekke’ye kadar uzanıp uzanmayacağını, bu fikrin hala mevcut olup olmadığını ve ikinci olarak Mekke ve Cidde arasındaki yolun daha önemli olduğu ve burasının da yapılıp yapılmayacağını, çünkü hacılar için en önemli yerin orası olduğunu, son olarak da demiryolu ücretlerinin çok yüksek olduğu şikâyetlerinin geldiğini, bu yüksekliğin nedeninin ne olduğu sorularını yöneltmiştir.

Zihni Paşa söze başlayarak, birinci soru için cevap vererek, “hat inşaat halinde olup Medine-i Münevvere’ye ulaşıldığından ikmal olunması için daha vakit isterdi. Öyle açılması gerekirdi. Fakat acele edilmiş ve açılmış” şeklinde

konuşmuştur. İkinci soru için de “Medine ve Mekke arasındaki hattın yapımı düşüncesi bakidir. İlk öncelikle buraya bir hat yapılmasını Meclis-i Vükela istemiştir. Bunun için de Kazım Paşa’ya bu hattın yapılmasının zor olduğunu, bunu onaylayıp onaylamadığını sordum. O da Şerif Paşa ile görüşüyorum, şeklinde cevap verdi. Bu yüzden Mekke ve Medine arasını yapmak için vakit gerekiyor. Zaten buna zaman da uygun değil ilk öncelikle Mekke ile Cidde arasını yapmak istiyorum. Son soruya karşılık da pahalı ücrete dair açıklamam, kilometre başına 10 paradır. Buna ek tarifelerin düzenlenecek yerleri mevcut olup bu konuyla ilgilenmekteyiz” şeklinde cevap vermiştir.

Gümilcine milletvekili İsmail Hakkı Bey sözü alarak, Emrullah ve Kozmide Efendiler’in talep ettiği komisyon fikrine karşı olduğunu söylemiştir. Nezaret ve Zihni Paşa doğrudan doğruya bu hatta dair güzel bir layiha hazırlarlar ve Meclise verirler. Ondan sonra incelenip ayrı ayrı komisyonlar kurulur, şeklindeki fikrini beyan ettikten sonra Reis, zaten o yolda reye koydukları cevabını vermiştir. Ardından Konya milletvekili Salim Efendi söz isteyerek, sürekli şu şekilde yapalım bu şekilde yapalım şeklindeki açıklamaların bir faydası olmadığını dile getirmiştir. Üsküp milletvekili Sait Efendi de söz alarak, Kozmide Efendi’ye iştirak ettiğini belirtmiştir.

İstanbul milletvekili Zöhrap Efendi sözü alarak, iki konu hakkında maruzatı olduğunu belirtmiştir. İlk olarak, Hicaz Demiryolu Nezareti’nin bu Meclis’te söz hakkının olmadığını, hatta Nezaret isminin de kendiliğinden suiistimal teşkil ettiğini, burada hat ile alakalı söz söyleyen kişinin de sadece Sadrazam Paşa’nın vekili olarak kabul edilebileceğini söylemiştir. Ayrıca Mösyö Goden meselesi ile alakalı da izahat isteyerek Paşa Hazretleri’nin verdiği malumatın sadareti itham eden imalarla dolu olduğunu, Meşrutiyet’in gerektiği gibi anlaşamadığından dolayı bugün bu karışıklıkların meydana geldiğini savunarak, asıl meseleye geldiğini ortada iki oylamanın olduğunu, birincisinin komisyon kurulması, ikincisinin de ilk önce bir rapor hazırlanması ve daha sonra tahkik olunması olduğunu belirtmiştir. Müdüriyeti aidesinden gelecek bir raporun yeterli olmayacağını söyleyerek bu gibi heyetlerin Fransa’da Komisyon Danket (“Commission d’enquête” Araştırma Komisyonu) adı ile anıldığını ve bunların her yere girip çıkabildiğini kendi hazırlayacaklarının da bu şekilde olması gerektiğini ve bunun reye sunulmasını istediğini belirtmiştir. Ardından Zihni Paşa sözünde ithama dair bir şey olmayıp paranın, nasıl verildiğine dair bir bilgisinin olmadığı şeklinde cevap vermiştir. Karahisarı Şarki milletvekili

Ömer Fevzi Efendi sözü alarak Sadrazam'ın emriyle para vermek sizi mesuliyetten kurtarmaz, siz de mesulsünüz, şeklinde konuştuğundan sonra Amasya milletvekili Arif Fazıl Efendi, bir yanlışlığın olduğunu söyleyerek, “Paşa Hazretleri'nin beyanatı ki Makam-ı Sadaret'in beyanatıdır.” şeklinde karşılık vermiştir. Sözüne devam ederek “Diyor ki, Medayin-i Salih'ten Medine-i Münevvere'ye kadar olan kısmı henüz inşa durumundadır. Hâlbuki 19 Ağustos tarihinde mutantan surette resmi küşatlarını gazeteler sütunlarında gördük. Acaba o gazeteler Temmuz 11'den evvel milleti yalan şeyler ile aldattıkları gibi yine yalanla mı aldatıyorlar? Bir hat ikmal olunmadan resmi kuşat olur mu?” şeklindeki sorusunu Zihni Paşa'ya yöneltmiştir.

Reis sözü alarak, Nezaret'in vermiş olduğu layihanın bugünlük yeterli olduğunu, müzakerenin sona erdirilmesinin istenip istenmediğini sorduktan sonra, vekiller sonlandırılınsın cevabını vermiştir.

İstanbul milletvekili Zöhrap Efendi konunun bu şekilde kapatılamayacağını söyledikten sonra, Reis geçek layihalar gelip incelenmeden müzakerenin devamının anlamsız olduğu cevabını verdikten sonra konu hakkındaki görüşme sonlanmıştır.³¹⁰

IV. 16 Şubat 1324/1 Mart 1909 tarihinde otuz altıncı oturumdaki görüşmede on iki tane milletvekilinin Mekke ve Harem-i Şerif'te meydana gelen ölüm olayları ve asayişsizliklerin sona erdirilmesi ve Hicaz Demiryolu'nun güvenliğinin sağlanmasına dair Nafia Nezareti'ne vermiş oldukları takrir tartışılmıştır. Tartışmalara, Erzincan milletvekili Osman Fevzi Efendi, Selanik milletvekili Artas Efendi, Serfice milletvekili Boşo Efendi, Gümüşhane milletvekilli Lütfi Paşa, Konya milletvekili Mehmet Emin Efendi, İzmir milletvekili Seyyit Bey, Kırkkilise milletvekili Mustafa Arif Bey, Cidde milletvekili Kasım Zeynel Efendi ve Erzurum milletvekili Şükrü Efendi katılmışlardır.

Reis, ilk öncelikle takriri okumaya başlamıştır. Takrirden; Hicaz'a giden hacılar adına 25 Kanun-ı sani 1324/10 Şubat 1909 tarihinde Tebük karantinasından yazılarak *Şura-yı Ümmet* gazetesinin dünkü 10 Şubat 1324/23 Şubat 1909 tarihli çıkarılan sayısındaki telgraf namede Mekke'de büyük cinayetlerin gerçekleştirildiği hatta Harem-i Şerif'te birkaç askerin öldürüldüğü ve bu duruma önlem olarak Şerif ve Ali Paşa'nın konağı yakınlarındaki evlere, hacılara ve karakollardaki askerlere silah verilip, Şerif Hüseyin Paşa'nın teminat verdiği ve almış olduğu tedbirlere

³¹⁰ MMZC (1324-1908), Devre: I, Cilt: I, İçtima Senesi: I, Onaltıncı İnikad, 8 Kanun-ı sani 1324/21 Ocak 1909, s.275-284.

rağmen Medine yakınlarındaki kafilde hacıların saldırıya uğradığı, Medine Muhafızı Bahri Paşa'nın Medine'de olan bu olaylara gereken önemi vermediği, şikâyet edenleri ise yalanladığını belirtmiştir. Bunun yanında Medine'nin Posta ve Telgraf İdaresi'nde telgrafların gözlemlene ve araştırılma usulünün devam ettiği, hürriyeti içeren telgraf nameleri 10 gün kadar bekletme cesaretini gösteren müfettiş Nefi Efendi'nin şikâyet içeren telgrafları kendisinin aldığını ve hacılardan da fazlaca ücret alındığını, Hicaz Demiryolu'nda yolculuk boyunca hacıların eziyet ve güçlüklerle karşılaştığını ve bunun da hat müdürü Muhtar Bey tarafından onaylandığını açıklayarak bu sorunların giderilip tüm dünyadaki hac için ziyarete gelen İslam halkına meşrutiyet idaresinin nasıl olduğunun gösterilmesini ve konu ile hükümetin ilgilenmesini tebliğ etmekteyiz şeklinde açıklama yapılmıştır.

Ardından Erzincan milletvekili Osman Fevzi Efendi söz alarak, ilk önce bu sorunların neden ortaya çıktığının araştırılması gerektiğini, idarenin ve adaletin icra olunmamasından şikâyetçi olduğunu, ilk önce bu gibi bir durum varsa bunun giderilmesi ve asayişin sağlanması emrini içeren takririn lazım olduğunu söylemiştir. Sonra Selanik milletvekili Artas Efendi, takririn içeriğinden her ne kadar istizah manası çıksa da bunun önemli olduğunu ve hemen Sadarete havale edilmesini talep ettiğini belirtmiştir. Ardından Serfice milletvekili Boşo Efendi, bunun olamayacağını söz konusu şeyin bir tebliğ olduğunu söylemiştir. Gümüşhane milletvekili Lütfi Bey söz alarak, bu mesele hakkında yeterli bilgisi olduğunu ve bir takrir verdiğini, bunun Evkaf Komisyonu'na havale edildiğini, Surra Emiri'nin ve hacıların Medine'ye gidecek trene bindikleri fakat olaylar olduğu için tekrar Mekke'ye döndüklerini daha sonra da Şerif, oranın Valisi'nin oğulları ve kardeşini alarak tekrar hacıları geri gönderdiklerine dair bilgiler takririmde vardır şeklinde açıklama yapmıştır. Konya milletvekili Mehmet Emin Efendi sözü alarak, olayların 2 ay önce olup bittiğini ve her şeyin yoluna girip çaresine bakıldığını söylemiştir. Daha sonra bir Mebus, konun istizah olmasını istemiş ve Mehmet Emin Efendi, İzmir milletvekili Seyyit Bey ve Kırkkilise milletvekili Mustafa Arif Bey bunun olamayacağını savunmuştur. Ardından Cidde milletvekili Kasım Zeynel Efendi söz alarak, "Hicaz Vilayeti'ne bir vilayet nazarıyla bakan adam gayet çok yanılıyor. Hicaz Vilayeti âlemi İslamiyet'ten ibaret bir şeydir. Hicaz Vilayeti'nde daimi bir surette gerek şehirlerde, gerek yollarda fesat ve harabelikten başka bir şey yoktur. Meşrutiyet'in ilanından sonra hacdan evvel Mekke'de öyle bir heyecan vaki olmuştu. Ondan sonra hükümet ya tekzip etti.

Yahut bertaraf olduğunu ilan etti. Medine tarafında da daimi surette öyle şeyler oluyor. İşte bunun istizahını bendeniz talep ederim’’ şeklinde konuştuktan sonra Reis sözü alarak, konunun tartışılmasını isteyenler el kaldırsın diyerek oylamaya sunmuş ve oylama kabul edilmiştir. Ardından Dâhiliye Nezareti’nden istizah için de oylama yapıp kabul edilmiştir.³¹¹

V. 7 Mart 1325/20 Mart 1910 tarihli kırküçüncü oturumda, oniki milletvekilinin Mekke ve Harem-i Şerif’teki ölüm olayları, asayişsizliğin önlenmesi ve Hicaz Demiryolu’nda düzenin sağlanmasına dair soru takririne Dâhiliye Nezareti Müsteşarı Adil Bey’in cevabı görüşülmüştür. Tartışmalara, Dâhiliye Nezareti Müsteşarı Adil Bey, Kırkilise milletvekili Mustafa Arif Bey, Saruhan milletvekili Sekip Bey, Kastamonu milletvekili İsmail Mahir Efendi, Bolu milletvekili Abdul Vehap Efendi, Edirne milletvekili Talat Bey, Medine milletvekili Haşim Efendi, Cidde milletvekili Kasım Zeynel Efendi, Bağdat milletvekili İsmail Hakkı Bey katılmışlardır.

Adil Bey söze başlayarak, 12 milletvekilinin imzasıyla Hicaz kıtasına ait bir takrir daha verildiğini, bu takririn ilk bölümünün Dâhiliye Nezareti’ni ilgilendirmeyen konular olduğunu fakat Hicaz Demiryolu İdaresi’ni ilgilendirdiğini, diğer kısmının da Nezaret’in ilgilenmesi gereken şeylerden oluştuğunu belirtmiştir. Yine konuşmasına devamla “Nezaret Hicaz Demiryolu için çok para alıyor. Fakat hacıların rahatlığını temin etmiyor. Hacılar sıkıntı içinde. Memurlar suiistimallerde bulunuyor. Hat Müdürü Mümtaz Bey’in kötü muamelelerde bulunduğu söyleniyor. Bu Nezaret’ten soruldu ve oradan ücretlerin pahalı olmayıp aksine diğer hatlara kıyasla uygun fiyatlar olduğu ve hacıların sıkıntılarına gelince de hattın inşaatının tam olarak tamamlanmadığı bu yüzden kapalı vagonların ellerinde bulunmadığını, mecburen açık vagonların kullanıldığını” ifade etmiştir. Daha sonra Kırkilise milletvekili Mustafa Arif Bey söz alarak, “Demiryolu Nezareti’nin, Dâhiliye Nezareti’ne bağlı olmadığını söylediniz o halde bunun Dâhiliye Nazırı Paşa Hazretleri ile tartışamayacağını söylemişsiniz” şeklinde konuştuktan sonra Reis sözü alarak Arif Bey’in teklifinin kabul olunup olunmadığını oylamış ve teklif kabul edilmiştir. Ardından Adil Bey devam ederek, bir de Sıhhiye meselesi olduğunu söylemiştir. Fakat bunun da Nezaret’i ilgilendirmediğini söyleyerek geriye

³¹¹ MMZC (1324-1908), Devre: I, Cilt: II, İhtima Senesi: I, Otuzaltıncı İnikad, 16 Şubat 1324/1 Mart 1909, s.110-112.

Haremeyn'in güvenliği meselesinin kaldığını söylemiştir. Reis sözlerine devamla "Medine'de saldırılar olmuştur. Bu bilinmektedir. Orada bulunan askerler doldurmaları gereken hizmet sürelerini doldurmadan tezkerelerini istemişlerdir. Sabırsızlık göstermiş ve halkı rahatsız etmeye başlamışlardır. Bunlar acilen değiştirilip, gönderildiler. Bundan dolayı Medine'de bazı olaylar ortaya çıkmıştır. Etraftaki Araplar da bunlardan cesaret alarak Medine'ye taarruz etmişlerdir. Kalan kuvvet de bunların püskürtülmesiyle uğraşmıştır. Harbiye Nezareti'ne de bu konu yazılmıştır. Bunun ardından da 300 kişilik hecin süvar bölüğü gönderilmesi istenmiştir. Mekke'ye gelince, Meşrutiyet'in ilan edilmesinin ardından bazı kişiler güvenliği ihlal etmişlerdir. Hükümet ise hac zamanı hacıların bulunmasından dolayı hükümet o aralıktaki karışıklıklara n ayak olanları yakalamayı uygun görmemiş bu yüzden hacıların dönüş zamanını beklemiştir. Onlar ayrılır ayrılmaz olaylarla alakalı isimleri ve sayıları bilinen 25 kişiden 20'si yakalanmıştır. Geri kalan 5 kişi de aranmaktadır. Yakalananlar ise burada bir mahkeme-i nizamiye olmadığı için bir mdde-i umumi muavini ve müstantik görevlendirilmesine karar verilmiştir. Bunların haklarındaki suçlamalar belirlendikten sonra yargılanacakları uygun bir yere gtrleceklerdir. İşte Medine ve Mekke'nin asayişini bozan durum budur. Bölgenin güvenliği askerlerle sağlanmaktadır. Vali ve kumandanlıkta bulunan Kazım Paşa'nın da fikri alındı ve Medine Muhafızı mevcut kuvvete ek olarak 4 tabur asker istiyor. Kazım Paşa'da her biri biner mevcutlu 10 tabur lazımdır diyor. Bu mesele hala çözülememiş olup iki tarafın da fikri alınıyor. Diğer bir konu da Medine'de telgraflar sansür ediliyor. Eski usulter kaydedilmemiştir, deniliyor. Bunun gerçek olmama ihtimali vardır. Fakat Hükümet bunu araştırmaya mecbur oldu ve Nezaret ile mahalliden alınan bilgi ile kimsenin telgraf ve mektubunun aılmadığını belirttiler. Eğer açılmış ise de delillerle gösterilirse Hükümet bunu dikkate alır" şeklinde konuşmasını tamamlamıştır.

Saruhan milletvekili Sekip Bey söz alarak, asayişin mutlaka sağlanması gerektiğini, bunun da askerlerle sağlanabileceğini fakat henüz Vali ve Kumandan arasında anlaşma yapılamadığı için bir şey yapamadıklarını söylediklerini, birisinin 10 tabur asker istediğini ancak neden ilk başta 4 taburun gönderilmediğini, bunun fayda sağlayıp sağlamadığına bakılıp eğer gerekirse de ek taburun gönderilmediğini anlayamadığını, Vali ve Kumandan arasındaki ayrılığın aylarca devam edip etmeyeceğini bu konu hakkında açıklama istediğini söylemiştir.

Kastamonu milletvekili İsmail Mahir Efendi söz alarak, asker gönderileceğinin fakat daha etkili acil bir çare bulunduğunu bunun da heyet-i nasiha gönderilmesi olduğunu, bunu bizzat kendisinin tecrübe ettiğini ve çok faydasını gördüğünü belirtmiştir. Ardından Bolu milletvekili Abdulvehap Efendi söz alarak, 4 Mart tarihinde *Sabah* gazetesinde telgraf tellerinin kırılıp, yakıldığının yazıldığını söylemiştir. Bunca zaman geçtiğini, bir tedbir alınıp alınmadığını sorarak yeniden telgrafları yıktıklarını, demirleri de develerle nakletmeye başladıklarını *Takrir* gazetesinde yazdığını söyleyerek konuşmasına devam etmiştir. “Demek ki şu 15 gün içinde hiçbir şey yapılmamıştır. Demiryolu bu milletin mülküdür. Askeri öldürsünler, 15 gün sonra da demirleri taşısınlar da hiçbir şey denilmesin. Hayret verici bir durum” diyerek sözlerini bitirmiştir.

Saruhan milletvekili Sekip Bey söz alarak, İsmail Mahir Efendi'nin heyet-i nasiha gönderilmesi fikrinin modası geçmiş bir tedbir olduğunu söyleyip devam ederek, biz oralara fesli gönderdik, kılıçlı gönderdik, oraları tahrip ettiler. Sarıklı gönderdik, yüzlerine gözlerine bulaştırdılar. Artık nasihat heyetleri ile bu hükümet iş göremez. Bundan sonra bu mümkün değildir. Adalet ve güç ile iş görülebilirse sorunların çözüme ulaşacağını söylemiştir.

Dâhiliye Nezareti Müsteşarı Adil Bey söz alarak, söylendiği gibi Hicaz'da otoriteyi sağlayacak 2 kuvvet olduğunu, birsinin askeri, diğerinin de adalet olduğunu bunun dışındaki unsurlar ile huzurun getirilip bunun devamının sağlanamayacağını belirterek söze Medine'deki kuvvetlerin çıkan sorunları çözebilecek yeterlilikte olmadığını, mutlaka hecin süvar birliğinin gerekli olduğunu belirterek devam etmiştir. Ardından Edirne milletvekili Talat Bey, Medine hakkında bir şikâyetin daha olduğunu bu konu hakkında da açıklama istediğini söylemiştir. Adil Bey devam ederek, Mekke ve Medine'de yapılan yolsuzlukların araştırılması için Beşinci Ordu'dan iki heyet görevlendirilmiştir. “3 gün önce Medine Muhafızlığı'ndan heyetin geldiğine dair telgraf alındı. Araştırmalar başladı. Fakat sonuç henüz belli değil” şeklinde cevap vermiştir.

Medine milletvekili Haşim Efendi söz alarak, “hattın tamiri ve korunması için piyade gönderirler. Bir faydası yoktur. Araplar gelir, tahribat yapar, sonra dağa kaçarlar. Bunları hecin (deve) birliği takip etmedikten sonra hiçbir şey fayda etmez. Görevli askerlerin de bu coğrafyadan olması gerekir ki bölgenin doğal koşullarına dayanabilsin. Bu yüzden 400 hecin süvar Arap askeri gönderin. Mutlaka sorun

çözülecektir” şeklinde konuşmuştur. Daha sonra Cidde milletvekili Kasım Zeynel Efendi söz alarak, Müsteşar’ın asayiş için kuvvetli askerler ve adalet olmak üzere iki şeyin önemli olduğunu söylediğini hatırlatarak ne yazık ki Cidde, Mekke ve Medine’de hiçbir mahakim-i hukukiyenin ya da cezaiyenin olmadığını, bu şekilde adaletin nasıl sağlanacağını sormuştur. Devam ederek, “Mekke’de tutuklanan 29 kişinin soruşturması için Beyrut ya da başka vilayetten bir heyet gönderildi. Bu rezalet bir durum değil midir? İkinci olarak da “Kuvve-i askeriye” deniliyor. Senelerdir kuvve-i askeriye gidiyor. O askerler kimdir? Yine vatan evladıdır. Askeri gönderirsiniz, onları öldürürler. Onlar yine aynı şeyi yaparlar. Hiçbir netice alınamaz. Asıl onların neden böyle yaptığı bilinmeli. O biçareler açtır, aç şeklinde” açıklamasını yapmıştır.

Reis sözü alarak, “onun için hattın demirlerini yiyorlar” şeklinde karşılık vermiştir. Kasım Zeynel Efendi devam ederek, oralarda teşkilat-ı adliye niçin yok? Şeklinde soru sormuştur. Reis ise bunu bir takrir ile sormasını istemiştir. Kasım Zeynel Efendi, başka sorularının da olduğunu söyleyip devam ederek, “Meşrutiyet’ten önce hiçbir kabile Mekke’den Medine’ye giderken yoldan geri dönmemiştir. Bu sene Medine’ye en yakın bölgede kabile soyuldu, vuruldu ve öldürüldüler. Kabile Medine’ye ulaştı. Fakat arkasından gelen ikinci kabile de aynı durumla karşılaştı. Üçüncü kabile ise Medine’ye 1 günlük mesafe kalmışken vuruldu ve Medine’ye girmeden Mekke’ye geri döndü. Hacılar senelerce para biriktirip, güç bela yola çıkıyor. Ama Medine’yi ziyaret edemeden geri dönüyor. Daha sonra Hükümet bu durum için hiçbir şey yapamıyor. Dâhiliye Müsteşarı Adil Bey’e, Abdurrahman Bey’in neden vazifesini yapmadığını, Mekke’de kabileyi bıraktığını ve kendisinin de deniz yoluyla geri geldiğini soruyorum. Üçüncü olarak da 1 ay önce hacılar gitti. Mekke ile Cidde arasında bir binbaşı ile bir mülazım öldürüldü. Hazineden para alarak Cidde’nin asker maaşı için para getiriyorlardı. Onlar da kayıp mı olmuştur?” diye sorularını sorup, cevap istemiştir.

Adil Bey sözü alarak, “Hac Muhafızı Abdurrahman Paşa’nın vazifesini suiistimal ettiğini bu yüzden de hükümetin onu bu görevden aldığını, onun muhakemesi konusunun da Adliye Nezareti’ne ait olduğunu, oradan cevap vereceklerini ve Hac Muhafızı’nın deniz yolu ile dönmesinin nedeni olarak da hasta olduğundan dolayı açıklamasını yaptığı” cevabını vermiştir. Daha sonra Cidde milletvekili Kasım Zeynel Efendi tekrar söz alarak, Abdurrahman Paşa’nın, Hicaz

Arapları'ndan bir mektup aldığını ve bu mektupta hükümet tarafından verilen bir maaşlarının olduğunu onun bu sene verilmediğini, ikinci olarak da kafileleri Mekke'den Medine'ye götürerek develerden kira parasının alındığını bunun da verilmediğini, bunun üzerine bu mektubu yazıp Abdurrahman Paşa'ya verdiklerini söylemiştir. Bu paraları geri vermeleri gerektiğini yoksa etrafta bir şey bırakmayacaklarını söyleyerek, Paşa'nın da o yüzden mecburen geldiğini söylemiştir. Ardından Bağdat milletvekili İsmail Hakkı Bey sözü alarak refikini desteklediğini, Abdurrahman Bey'in giderken çok kayıp verdiğini orada Vali ve Mekke Emiri arasında bir takım çatışmalar olduğunu ve bunların Hac Muhafızı ile hacıları rahatsız ettiğini söylemiştir. Ardından Reis, açıklamaların yeterli olduğu konusundaki oy birliğini sağladıktan sonra görüşmeyi sonlandırmıştır.³¹²

3.2.2. Teklifler

13 Kanun-ı sani 1324/26 Ocak 1909 tarihli on sekizinci oturumda gerçekleşen görüşmede, Serfice milletvekili Yorgi Boşo Efendinin Hicaz Demiryolu Nezareti'nin Nafia Nezareti'ne bağlanmasına dair verdiği kanun teklifi tartışılmıştır.

Reis, teklifi okuttuktan sonra Hicaz Demiryolu'nun Nafia Nezareti'ne bağlanmasının yani ayrıca bir Nezaret olmasını istemeyenlerin el kaldırmasını istemiş ve teklif kabul olunmuştur. Daha sonrasında konu Layiha Encümeni'ne havale edilmiştir.³¹³

3.2.3. Arzuhaller

7 Mart 1325/20 Mart 1909 tarihli on beşinci oturumda yapılan görüşmede, Hicaz Demiryolu müteahhitlerinden olan Yusuf Halil, diğer Hicaz Demiryolu müteahhitlerinin birleşerek kendisini aldattıklarına ve yarım milyon lirasının çalındığına dair dilekçesini sunmuştur. Görüşmeye, Bursa milletvekili Tahir Bey, Sivas milletvekili Şükrü Efendi, Selanik milletvekili Artas Yorgaki Efendi, İzmir milletvekili İsmail Sıtkı Bey, Tokat milletvekili İsmail Paşa katılmışlardır.

Reis, sözü alarak, Hicaz Demiryolu müteahhitlerinden Yusuf Halil'in hazırlamış olduğu, geçen sene Meclis-i Mebusan'a sunulan bir arzuhalde, oradaki mühendislerin diğerleriyle birleşerek kendisini kandırdıklarını ve 500.000 kadar da parasının çalındığını şikâyet ettiğini söylemiştir. Bu şikâyetnamenin Nafia

³¹² MMZC (1325-1909), Devre: I, Cilt: II, İçtima Senesi: I, Kırküçüncü İnikad, 7 Mart 1325/20 Mart 1910, s.356-359.

³¹³ MMZC (1324-1908/1909), Devre: I, Cilt: I, İçtima Senesi: I, Onsekizinci İnikad, 13 Kanun-ı sani 1324/26 Ocak 1909, s.351-352.

Nezareti'ne gönderildiğini, Nafia Nezareti'nin de konuyu Hicaz Demiryolu Nezareti Maliyesi'ne devrettiğini oradan da bu konunun araştırılması için Suriye Vilayeti'yle görüşüldüğünü bildirmiştir. Konuyu araştırırken çıkan masrafların Nezaret tarafından karşılanacağı ve iki kişinin de bu iş için ayarlandığını fakat konuyu Heyet-i Umumiye'ye bildirmesi için üç kişinin refakatiyle Erkan-ı Harbiye ümerasından ve Nafia Heyet-i Fenniyesi'nden ikişer kişilik bir heyet teftiş için görevlendirilip Meclis-i Mebusan tarafında da fazla masraflı olmamak suretiyle bu durum onaylanmıştır şeklinde açıklama yaptıktan sonra, Bursa milletvekili Tahir Bey söz alarak, geçen sene Hicaz Demiryolu Encümeni'nde bulunduğunu, Encümen'in birkaç ay durumu görüştüğünden sonra üç mebus, bir de Heyet-i Fenniye görev için gitsin dendiği açıklamasını yapmıştır. Reis tekrar söz alarak, Erkân-ı Harbiye'den kaymakam bir kişinin de zaten önceden bu Encümen'de bulunduğunu söylemiştir. Ayrıca durumdan şikâyetçi olan kişinin ifadesinin de onlara bildirilmesi iyi olur şeklinde devam etmiştir. Ardından Sivas milletvekili Şükrü Efendi söz alarak, zaten Meclis-i Mebusan'dan milletvekili gönderilmesi kabul edilmedi, şeklinde konuştuğundan sonra Reis, o zaman Tahir Bey'in teklifinin kabul edildiğini, heyetin hala dolaşmakta olduğunu ve Nezaret'e yazılmasını, bunların da heyete havale edilmesini istemiştir.

Daha sonra İzmir milletvekili İsmail Sıtkı Bey söz alarak, “birisi çıkıp beni mühendis dolandırdı diyor. Kendi hakkını talep edip, yanında hukuki bir ihbarda da bulunuyor. İhbar ettiği mesele önemsenmeyecek bir durum değildir. Hicaz Demiryolu hakkında yarım milyon frank kadar bir hırsızlık ortaya çıkıyor. İade edilerek buna neden memur gönderelim, böyle mi gönderelim? Geçen sene Haziran ayında verilmiş dilekçe, bugün Meclis-i Milli'nin alacağı kararına bırakılıyor. Bu bir zulümdür. İhbar edilen meselede araştırmaların birinde suiistimal bulunduğundan ve bu dönem de Meclis-i Milli oluşmadığı için Meclis'in teşekkülüne kadar konu ertelenmeli mi? Yoksa hemen bu yanlışın tekrarlanmaması için gereken soruşturmaya başlamak mı gerekir? Hicaz Demiryolu İdaresi vazifesini yerine getirmeyip, vakit geçiriyor. Gereken ne ise bir an önce yapılmalıdır. Tahir Bey'in söz etmiş olduğu teklife ben itiraz etmek istemem. Çünkü burada yapılacak başka bir iş yoktur. Fakat bunun doğrudan havale edilmeyerek böyle önemli bir meselenin sürüncemede bırakılarak hukukun sarsılmasına neden olanların sorumlu tutulması

kararıyla tevdi keyfiyet edilmesini teklif ettiğini’’ söylemiştir. Reis, tezkireye Sıtkı Bey’in de konuşmasını ilave ederek görüşmeyi sonlandırmıştır.³¹⁴

3.2.4. Takrirler

I. 14 Kanun-ı sani 1324/27 Ocak 1909 tarihli on dokuzuncu oturumda gerçekleşen görüşmede, Bolu milletvekili Mustafa Efendi’nin, Maliye Nazırı’nın açıklamalarından çürük olduğu anlaşılan Hicaz Demiryolu hattının bir heyet tarafından incelenmesine dair verdiği takrir sunulmuştur. Tartışmaya, İstanbul milletvekili Kozmide Efendi, Biga milletvekili Arif Hikmet Bey, Serfice milletvekili Boşo Efendi, Sivas milletvekili Mithat Bey katılmışlardır.

Reis, takriri okuduktan sonra Sivas milletvekili Mithat Bey, Nazır Paşa’nın Hicaz Demiryolu hakkında uzun bir layiha vereceğini söylediğini ve o zaman bu konunun dikkate alınmasını teklif ettiğini söylemiş, diğer vekiller de bunu onaylamıştır. Ardından konunun hıfzına karar verilerek görüşme sonlanmıştır.³¹⁵

II. 25 Şubat 1324/10 Mart 1909 tarihli otuz sekizinci oturumda yapılan görüşmede, Halep milletvekili Ali Cenani Bey’in Hicaz Demiryolu için yakıt vergisine ek olarak alınan yardımın hazineye yansımaması nedeniyle onun daha emin bir yere aktarılması için verdiği takrir sunulmuştur. Tartışmaya, İstanbul milletvekili Mustafa Asım Efendi, Bağdat milletvekili İsmail Hakkı Bey, Gümilcine milletvekili İsmail Bey, Bursa milletvekili Ömer Fevzi Efendi, Serfice milletvekili Yorgi Boşo Efendi, Saruhan milletvekili Sekip Bey, Halep milletvekili Ali Cenani Bey katılmışlardır.

Reis, takriri okutarak görüşmeye başlamıştır. Takrirde, hattın inşasının başlangıcından 1317 (1901)’den 1323 (1907) senesine kadar orman hasılatının ve yakıt için ayrılan yardımın miktarının 85.850 lira olarak gösterildiğini açıklamıştır. Bunun senelik olarak 12.264 liraya denk geldiğini fakat halkın yaptığı yardımlarla, yardımın senelik 100.000 liraya çıktığını ve aradaki farkın doğrudan orman memurlarının cebine girdiğini bununla birlikte bu aradaki farkın telafi edilmesini istediğini söylemiştir.

³¹⁴ MMZC (1325-1909), Devre: I, Cilt: I, İctima Senesi: II, Onbeşinci İnikad, 7 Mart 1325/15 Aralık 1909, s.297-298.

³¹⁵ MMZC (1324-1909), Devre: I, Cilt: II, İctima Senesi: I, Ondokuzuncu İnikad, 14 Kanun-ı sani 1324/27 Ocak 1909, s.363.

Serfice milletvekili Yorgi Boşo Efendi söz alarak, bu yardımın tamamen sonlandırılmasını istediğini söylemiştir. Ardından Bursa milletvekili Ömer Fevzi Efendi söz alarak, önemli olanın eğer Ali Cenani Bey'in dediği gibi bir durum varsa paraların memurların cebine girmemesinin sağlanması gerektiğini, eğer bunu tamamen kaldırırlarsa kuruma darbe vurulacağını belirtmiştir.

Reis sözü alarak, konunun görüşmeye alınıp encümene havale edilmesini oylamış ve kabul edilerek görüşme sonlandırılmıştır.³¹⁶

III. 11 Şubat 1324/24 Şubat 1909 tarihli otuz dördüncü oturumda yapılan görüşmede, Medine milletvekili Abdülkadir Haşimi el-Hüseyin Efendi'nin, Hicaz Demiryolu'nun düzensizliği ve eksiklikleri hakkında hazırladığı tavriri sunulmuştur.

Kâtip Müfit Bey, tavriri okuduktan sonra Reis, Hicaz Demiryolu için bir komisyon oluşturulduğunu ve bunun da oraya havalesini oylamış, oylama kabul olunarak tavriri, Hicaz Demiryolu Encümeni'ne havale edilerek görüşme sonlandırılmıştır.³¹⁷

IV. 25 Şubat 1325/10 Mart 1910 tarihli elli ikinci oturumda Hakkâri milletvekili Taha ve Genç milletvekili Mehmet Emin Efendi, can kaybına neden olan Hicaz Demiryolu'nun raydan çıkması ve bu gibi sorunların tekrarına meydan vermemek için idareye uyarıda bulunulması için verilen tavriri görüşülmüştür. Tartışmaya, Hakkâri milletvekili Taha Efendi, İzmit milletvekili Ahmet Müfit Bey, Şam milletvekili Abdurrahman Bey, Konya milletvekili Mehmet Vehbi Efendi katılmışlardır.

Reis, görüşmeye tavriri okutarak başlamıştır. Tavrirdede Hicaz Demiryolu'nda lokomotifin raydan çıkması yüzünden iki hacının öldüğünü, havadisi verilen evrakta gördüklerini, çok üzüldüklerini, meydana gelen kazanın Demiryolu'nun intizamsızlığından ve görevli memurların kötü idaresinden dolayı ise gereğinin yapılmasını arz ederiz, teklifi yapılmıştır. Hakkâri milletvekili Taha Efendi izahat vermek istediğini söyleyip söz alarak, “geçen sene Hakan-ı Mahlû'un düyunu için yapılan kanunun beşinci maddesinde Hicaz Demiryolu'na elli bin liranın verilmesi

³¹⁶ MMZC (1324-1909), Devre: I, Cilt: II, İctima Senesi: I, Otuzsekizinci İnikad, 25 Şubat 1324/10 Mart 1909, s.232-234.

³¹⁷ MMZC (1324-1909), Devre: I, Cilt: I, İctima Senesi: III, Otuzdördüncü İnikad, 11 Şubat 1324/24 Şubat 1909, s.40.

istenmişti. Bu para sarf olunmuş mu? Yoksa sarf olunmamış mıdır?” şeklinde soru yöneltmiştir.

İzmit milletvekili Ahmet Müfit Bey söz alarak, bu gibi vapur, demiryolu, araba kazalarının ara sıra olduğunu, her kazada bu şekilde araştırılma istenmesinin mümkün olmadığını, gerekirse önce kendi içlerinde konu hakkında bilgi sahibi olduktan sonra Meclis’e de istizah edilmesini istemiştir. Yoksa böyle durup dururken her meseleden dolayı istizah, sual, ihtar zannederim ki mümkün değildir şeklinde sözlerini bitirmiştir. Şam milletvekili Abdurrahman Bey söz alarak, benim aldığım bilgiye göre Katrana ile Maan arasında yağmur yüzünden hat bozulmuş ve gece tren hattın çıkmış. Bu da ne oradaki memurların dikkatsizliğinden ne de makinistlerin dikkatsizliği yüzündendir. Yağmurun şiddetli oluşu yüzündendir şeklinde belirtmiştir. Daha sonra Konya milletvekili Mehmet Vehbi Efendi söz alarak, bu kazadır. Kazaya kimse bir şey demez. Fakat Hicaz Demiryolları’nda hepimizin bildiği gibi bir düzen olmadığı için taktirin Nezaret için ne gibi bir mahzuru vardır? Sorusunu yöneltmiştir. Reis buna dair ayrıca bir taktir verilmesini istemiştir. Daha sonra Hakkâri milletvekili Taha Efendi söz alarak, tekrar paranın sarf olup olunmadığı sorusunu sormuştur ve milletvekillerinden gelen “o mesele başka” sadalarından sonra görüşme sonlanmıştır.³¹⁸

3.2.5. Tezkireler

I. 11 Şubat 1324/24 Şubat 1909 tarihli otuz dördüncü oturumda gerçekleşen görüşmede, Hicaz Demiryolu inşaatına dair Sadaret tezkiresi sunulmuştur. Tartışmaya, Serfice milletvekili Yorgi Boşo Efendi, İzmir milletvekili Aristidi Paşa, Gümölcine milletvekili İsmail Bey, Dedeâğaç milletvekili Süleyman Efendi, Zor milletvekili Hızır Lütfi Bey, Erzincan milletvekili Ömer Fevzi Efendi, Kastamonu milletvekili İsmail Mahir Efendi, Selanik milletvekili Emanuel Karasu Efendi katılmışlardır.

Reis, tezkireyi okutarak görüşmeye başlamıştır. Tezkirede, el-Ula civarındaki Arapların Hicaz Demiryolu hattında arızaya sebebiyet verdiği ve bundan dolayı hattın askeri kuvvet ile korunması gerektiği, Harbiye Nezareti’nden alınan cevapta, bununla ilgilenildiği buna ek olarak da geciken ödeme taksitlerinin olduğu ve bunların da ödenmesi konusu açıklanmıştır. Ardından Reis, vekillerin bir

³¹⁸ MMZC (1325-1909/1910), Devre: I, Cilt: I, İçtima Senesi: I, Elli ikinci İnikad, 25 Şubat 1325/10 Mart 1910, s.43-44.

komisyon kurulması hakkındaki fikirlerini oylayarak 10 kişilik bir komisyonun kurulması onaylanmış ve görüşme son bulmuştur.³¹⁹

II. 10 Teşrin-i sani 1326/23 Kasım 1910 tarihli on altıncı oturumda yapılan görüşmede Hicaz Demiryolu Müdüriyet-i Umumiyesi'nin 1326 senesi bütçesinin dördüncü faslından tasarruf olunan 1.500.000 kuruş hakkındaki kanun lâyihasının kabulüne dair Sadaret tezkiresi görüşülmüştür.

Reis, Sadaret tezkiresini okutarak görüşmeye başlamıştır. Tezkirede, Hicaz Demiryolu Müdüriyet-i Umumiyesi'nin 1326 senesinde yaptığı bütçesinde masraflardan artan 1.500.000 kuruşun Cidde, Mekke, Verdera-Basra, Eski Şam şubelerinin tamir masrafları için kullanılmasına dair kanun layihasının Maliye Nezareti'nin bu konudaki tezkiresiyle birlikte Meclis-i Vükela kararıyla kabul edildiği ve madde-i mukavele layihasında da bunun için izin verildiği bilgileri yer almıştır.

Reis, tezkire okunduktan sonra konuyu Maliye Encümeni'ne havale etmek için oylama yapmış ve kabul olunmuştur.³²⁰

III. 20 Kanun-ı sani 1326/ 9 Ocak 1911 tarihli otuz dördüncü oturumda gerçekleşen görüşmede, Hicaz Demiryolu kâğıt para bey'iyyesi tertibine 80.000 kuruşun daha ilave edilmesine dair Sadaret tezkiresi görüşülmüştür.

Reis, Sadaret tezkiresini okutarak görüşmeye başlamıştır. Tezkirede, 22 Kanun-ı evvel sene 1326/5 Ocak 1911 tarihli tezkireye ilave olarak Hicaz Demiryolu kâğıt para bey'iyyesi tertibine 80.000 kuruşun daha ilave edilmesi yer almaktadır.

Reis, tezkire okunduktan sonra konuyu Muvazene-i Maliye Encümeni'ne havale etmiştir.³²¹

IV. 27 Kanun-ı evvel 1326/9 Ocak 1911 tarihli yirmi üçüncü oturumda gerçekleşen görüşmede, Hicaz Demiryolu kâğıt para bey'iyyesi için 307.063 kuruşun

³¹⁹ MMZC (1324-1909), Devre: I, Cilt: I, İctima Senesi: III, Otuzdördüncü İnikad, 11 Şubat 1324/24 Şubat 1909, s.8-9.

³²⁰ MMZC (1326-1910), Devre: I, Cilt: I, İctima Senesi: III, Altıncı İnikad, 10 Teşrin-i sani 1326/23 Kasım 1910, s.110.

³²¹ MMZC (1326-1910/1911), Devre: I, Cilt: II, İctima Senesi: III, Otuzdördüncü İnikad, 20 Kanun-ı sani 1326/2 Şubat 1911, s.473.

tahsisatı ve bunun kabul edildiğine dair kanun layihasının onaylandığı Sadaret tezkiresinin okunması gerçekleşmiştir.³²²

V. 27 Kanun-ı sani 1326/10 Şubat 1911 tarihli otuz sekizinci oturumda gerçekleşen görüşmede, Hicaz Demiryolu İdaresi'nin 1327/1911 senesi için belirlediği masraf bütçesinin dördüncü faslının ikinci maddesinde maddi bir hatanın olduğuna dair Sadaret tezkiresi verilmiştir.

Reis, Sadaret tezkiresini okutarak görüşmeye başlatmıştır. Tezkirede; “Hicaz Demiryolu İdaresi'nin 1327/1911 senesi için masraf bütçesinde dördüncü faslın ikinci maddesinde alet ve edevat imalathanesinin masrafının 70.000 kuruş olduğu halde, bütçe 7.000 kuruş olarak yazılmış olduğundan doğrusunu Hicaz Demiryolu Müdüriyet-i Umumiyesi vekâletinden gelen rakamla 24 Kanun-ı sani sene 1326 tarihli ve 136 numaralı tezkireye eklerim” şeklinde açıklama yer almaktadır.

Reis, bu hatanın düzeltilmek üzere Muvazene-i Maliye Encümeni'ne havale edildiğini bildirerek görüşmeyi sonlandırmıştır.³²³

VI. 7 Mart 1327/20 Mart 1911 tarihli altmış birinci oturumda gerçekleşen görüşmede, Hicaz Demiryolu 1325/1909 senesi bütçesinin altıncı faslının birinci maddesinden 162.199 kuruşun eksiltilmesine dair kanun layihasının onaylandığına dair Sadaret tezkiresi görüşülmüştür.

Reis, verilen onayı içeren Sadaret tezkiresini okuttuktan sonra oy birliği ile konu Muvazene Encümeni'ne havale edilmiştir.³²⁴

VII. 12 Mart 1327/25 Mart 1911 tarihli altmış beşinci oturumda yapılan görüşmede, Hicaz Demiryolu bütçesinin arttırılması ve buna dair kanunun kabul edildiğine dair Sadaret tezkiresi sunulmuştur.

Reis, verilen onayı içeren Sadaret tezkiresini okuttuktan sonra oy birliği ile konu Muvazene Encümeni'ne havale edilmiştir.³²⁵

³²² MMZC (1326-1910/1911), Devre: I, Cilt: II, İctima Senesi: III, Yirmi üçüncü İnikad, 27 Kanun-ı evvel 1326/9 Ocak 1911, s.76.

³²³ MMZC (1326-1911), Devre: I, Cilt: II, İctima Senesi: III, Otuzsekizinci İnikad, 27 Kanun-ı sani 1326/9 Şubat 1911, s.635.

³²⁴ MMZC (1327-19011), Devre: I, Cilt: IV, İctima Senesi: III, Altmışbirinci İnikad, 7 Mart 1327/20 Mart 1911, s.154.

³²⁵ MMZC (1327-19011), Devre: I, Cilt: IV, İctima Senesi: III, Altmışbeşinci İnikad, 12 Mart 1327/25 Mart 1911, s.305-306.

VIII. 12 Mayıs 1327/25 Mayıs 1911 tarihli yüz yedinci oturumda gerçekleşen görüşmede, Hicaz Demiryolu'nun 1326/1910 bütçesinde bulunan ve o sene içinde harcanmayan 4.953.000 kuruşun bu seneki bütçeye ilave edilmesi hakkında verilen kanun layihasının kabul olduğuna dair Sadaret tezkiresi görüşülmüştür.

Reis, Hicaz Demiryolu'nun 1326/1910 bütçesinde bulunan ve o sene içinde harcanmayan 4.953.000 kuruşun Avrupaya sipariş edilen eşya ve henüz ödenmeyen inşaat masrafları için kullanılmasına izin veren kanunun, yapılan oylama sonucunda Muvazene-i Kanuniye Encümeni'ne havale olduğunu bildirmiş ve görüşme sonlanmıştır.³²⁶

IX. 10 Teşrin-i sani 1326/23 Kasım 1910 tarihli altıncı oturumda gerçekleşen görüşmede, Hicaz Demiryolu Müdüriyet-i Umumiyesi'nin 1326 senesi muvazenesinin bütçesinin dördüncü faslında tasarruf edilmiş olan 1.500.000 kuruş hakkındaki kanun layihasının kabul olduğuna dair Sadaret tezkiresi görüşülmüştür.

Reis, tezkireyi okutarak görüşmeye başlamıştır. Tezkirede Hicaz Demiryolu Müdüriyet-i Umumiyesi'nin 1326/1910 senesi bütçesinin dördüncü faslının beşinci ikmalinde tasarruf edilen 1.500.000 kuruşun Cidde, Mekke, Vedera-Basra, Eski Şam şubelerinin tamiri masrafı için bir kanun hazırlandığı açıklanmıştır. Maliye Nezareti'nin bu tezkiresiyle beraber Meclisi Vükela kararı da gönderilmiştir. Ardından Hicaz Demiryolu Müdüriyet-i Umumiyesi'ne onay verilen Madde-i Muvakkate Layihası da okunduktan sonra Reis, oy çokluğu ile bu tezkireyi Muvazene-i Maliye Encümeni'ne havale etmiştir.³²⁷

X. 19 Mayıs 1328/1 Haziran 1912 tarihli dokuzuncu oturumda gerçekleşen görüşmede Hicaz Demiryolu İdaresi'nin 1328/1912 senesine ait bütçesinin hazırlanıp onaylandığına dair görüş bildirilmiştir.³²⁸

³²⁶ MMZC (1327-19011), Devre: I, Cilt: VII, İctima Senesi: III, Yüzyedinci İnikad, 12 Mayıs 1327/25 Mayıs 1911, s.172.

³²⁷ MMZC (1326-19010), Devre: I, Cilt: I, İctima Senesi: III, Altıncı İnikad, 10 Teşrin-i sani 1326/23 Kasım 1910, s.110.

³²⁸ MMZC (1328-19012), Devre: II, Cilt: I, İctima Senesi: I, Dokuzuncu İnikad, 19 Mayıs 1328/1 Haziran 1912, s.142.

3.2.6. Mazbatalar

I. 23 Şubat 1325/8 Mart 1910 tarihli elli birinci oturumda yapılan görüşmede, Hicaz Demiryolu'nun başlangıcının Şam'a nakli için istimlak edilecek eski kışlaların bedelleri hakkında kanun layihası ve Muvazene-i Maliye Encümeni'nin mazbatasını sunulmuştur. Tartışmalara, Kütahya milletvekili Ahmet Ferit Bey, Kengiri (Çankırı) milletvekili Ahmet Tevfik Bey, Halep milletvekili Nafi Paşa, Karahisar-ı Şarki milletvekili Rıza Paşa, Gümölcine milletvekili İsmail Hakkı Bey, İpek milletvekili Bedri Bey, Kastamonu milletvekili, İsmail Mahir Efendi, Manastır milletvekili Pençedoref Efendi, Karahisar-ı Şarki milletvekili Ömer Fevzi Efendi, Şam milletvekili Abdurrahman Efendi katılmışlardır.

Reis, Encümen mazbatasını okutarak görüşmeye başlamıştır. Mazbatada Hicaz Demiryolu başlangıcının Şam'a nakli için bazı atik kışlaların istimlak edilmesi gerektiği, istimlakın bedeli olarak da bütçedeki 2.000.000 kuruşun kullanılmasının kararlaştırıldığını ve Maliye Nezareti ve Hicaz Demiryolu Müdüriyet-i Umumiyesi'nin bu konudaki tezkeresinin Meclisi Vükela tarafından onaylandığını açıklamıştır. Devam ederek, "1325 senesi Muvazene-i Umumiye Kanunu'nca Hicaz Demiryolu'nun inşaat ve ikmal masrafları için 12.000.000 kuruş ayrılmıştır. Maliye tezkiresinden de anlaşıldığı gibi 12.000.000 kuruşun 2.000.000 kuruşu Hicaz Demiryolu başlangıcının Şam'a nakli için istimlak edilecek eski kışlaların bedeline karşılık ayrılmıştır. Encümenimiz de hükümetten teklif olunan madde-i kanuniyenin aynen kabul edilmesini ve uygulanmasını Heyet-i Umumiye'ye teklif eder" şeklinde konuşmasını tamamlamıştır. Açıklama yapıldıktan sonra Reis, ruznamenin tartışmaya açılıp açılmaması konusunda vekillerin kararını sormuş ve bir karar çıkmayınca Kütahya milletvekili Ahmet Ferit Bey söz alarak, kanunun büyük paraları kapsadığını, bir kez okumanın yapılmasıyla konunun tam olarak anlaşılmayacağını söylemiştir. Halep milletvekili söz alarak, kanun noktasında ruznameye girmesi gerektiğini fakat meselenin bir mesele-i hayriye olduğunu söyleyerek uzatılmamasını söylemiştir. Karahisar-ı Şarki milletvekili Rıza Paşa söz alarak, konunun tartışılmasına gerek olmadığını açıklamıştır.

Gümölcine milletvekili İsmail Hakkı Bey sözü alarak, bunun bir kanun maddesi olduğunu ve Meclise bir kanun maddesinin müzakeresinin teklif olduğunu ve usule sadık kalınması gerektiğini, kanunun bir iki gün devam edecek şekilde görülmesine mani olmadığını söyleyerek şu açıklamaları yapmıştır: "Bu

gerçekten önemli bir meseledir. Konuda inşaat tabiri mevcut ve 2.000.000 kuruş inşaatı harcansa bir işe yaramaz. Tamirata harcanmasını iktiza eder. İkinci olarak da Hicaz Demiryolu İdaresi'nce teklif edilen bir takım projeler de var. Bu konu hakkında açıklama yapmak ve bunun da ruznameye eklenilmesini isterim". Bu açıklamadan sonra İpek milletvekili Bedri Bey söz alarak, meselenin açık olduğunu, uzun bir şekilde tartışılmasına gerek olmadığını söylemiştir. Ardından Kütahya milletvekili Ahmet Ferit Bey söz alarak, kanunun anlaşılır olduğunu, bunun bir kanun olduğunu dolayısıyla üzerinde tartışılmayacağını söylemiştir. Daha sonra Kastamonu milletvekili İsmail Mahir Efendi söz alarak, Mart ayının geldiğini 1325/1909 senesinin sonuna gelindiğini, bu işin ertelenmesinin bu işi yapmamak manasına geldiğini belirtmiştir.

Reis sözü alarak, tekrar çoğunluğun neye karar verdiğini sormuştur. Oylama sonucunda müzakere edilmesine karar verilmiştir. Kanun maddesi hakkındaki layiha tekrar olunduktan sonra Şam milletvekili Abdurrahman Efendi söz alarak, Hicaz Demiryolu'nun Kadem'den Şam'a geleceğini bu gerçekleşirken de bahçelerin ortasından geçeceğini fakat bahçelerin bedeli istimlakinin belirlenmediğini söylemiş ve devam ederek, buraya gelmeden önce bu kışlaların müzakeresinin olduğunu, kendisinin de orda bulunduğunu ancak 2.000.000 kuruşa bu kışlaların alınabileceğini ve Kadem'den Şam'a kadar olan araziler için Suriye Valisi'ne danışılması gerektiğini ifade etmiştir.

Reis, buna karşılık bu konunun hükümete ait olduğu cevabını vermiştir. Ardından Rıza Paşa söz alarak, tazminatın verilip verilmeyeceği konusunun doğrudan doğruya heyete ait olduğunu kışlaların yanında bahçelerin de istimlaki için tazminatın verileceği bunun kanunda açık olarak belirtildiğini bu yüzden üzerinde tartışılmasına gerek olmadığını belirtmiştir. Ardından Reis tekrar sözü alarak, elbette paraların verileceğini söyleyerek, Encümen'in kararının onaylanıp onaylanmadığını sormuş ve sonuçta ise karar Meclis kurulunda kabul edilmiştir.³²⁹

II. 15 Teşri-i sani 1326/28 Kasım 1910 tarihli sekizinci oturumda gerçekleşen görüşmede, Hicaz Demiryolu Müdüriyet-i Umumiyesi'nin 1326 senesi bütçesinin dördüncü faslından tasarruf olunan 1.500.000 kuruş hakkındaki kanun layihası ve Muvazene Encümeni mazbatası sunulmuştur.

³²⁹ MMZC (1325-1910), Devre: I, Cilt: II, İctima Senesi: II, Ellibirinci İnikad, 23 Şubat 1325/8 Mart 1910, s.600-602.

Reis, mazbatayı okutarak görüşmeye başlamıştır. Mazbatada kanunun görüşüldüğü ve Maliye Nezareti'nin konu hakkındaki tezkeresiyle beraber kanun maddesi layihasının Meclis-i Vükela kararıyla kabulü ve acilen yürütülmesi belirtilmiştir. Ardından Reis, bunun ruznameye konulacağını fakat aciliyetinin olmadığı için Cumartesi günü konulmasını oylamış ve kabul edilmesinin ardından görüşme sonlanmıştır.³³⁰

III. 8 Kanun-ı evvel 1326/21 Aralık 1910 tarihli on altıncı oturumda gerçekleşen görüşmede, Hicaz Demiryolu Müdüriyet-i Umumiyesi'nin 1326 senesi bütçesinin dördüncü faslından tasarruf olunan 1.500.000 kuruş hakkındaki kanun layihası ve Muvazene Encümeni mazbatası sunulmuştur.

Reis, Sadaret tezkiresini okutarak görüşmeye başlamıştır. Tezkirede, Hicaz Demiryolu Müdüriyet-i Umumiyesi'nin 1326 senesinde yaptığı bütçede masraflardan artan 1.500.000 kuruşun Cidde, Mekke, Verdera-Basra, Eski Şam şubelerinin tamir masrafları için kullanılmasına dair kanun layihasının Maliye Nezareti'nin bu konudaki tezkeresiyle birlikte Meclis-i Vükela kararıyla kabul edildiği ve anlaşma maddesiyle ilgili layihasında da bunun için izin verildiği bilgileri yer almıştır. Reis, son olarak bunun da Pazartesi ruznameye konulmasını istemiş ve görüşme sonlanmıştır.³³¹

IV. 13 Kanun-ı evvel 1326/26 Aralık 1910 tarihli on sekizinci oturumda gerçekleşen görüşmede, Hicaz Demiryolu Müdüriyet-i Umumiyesi'nin 1326 senesi bütçesinin dördüncü faslından tasarruf olunan 1.500.000 kuruş hakkındaki kanun layihası ve Maliye Encümeni'nin mazbatası sunulmuştur.

Reis, Encümen mazbatasını okutarak görüşmeye başlamıştır. Mazbatada Hicaz Demiryolu Müdüriyet-i Umumiyesi'nin 1326/1910 senesi bütçesinin dördüncü faslının beşinci İkmali Nevakıs tertibinden tasarruf olunan 1.500.000 kuruşun Cidde, Mekke, Der'a-Basra ve Eski Şam şubelerinin ihtiyacı için karşılanmasının onaylanmasına dair Sadaret tezkiresi ve buna ek olarak ihtiyaç olunan paranın da temini isteği yer almaktadır. Kengiri (Çankırı) milletvekili Mehmet Tevfik Efendi söz alarak, sarf edilemeyecek paranın istenilmemesini belirtmiş ve Reis de kabul

³³⁰ MMZC (1326-1910), Devre: I, Cilt: I, İçtima Senesi: III, Sekizinci İnikad, 15 Teşrin-i sani 1326/28 Kasım 1910, s.184-185.

³³¹ MMZC (1326-1910), Devre: I, Cilt: I, İçtima Senesi: III, Onaltıncı İnikad, 8 Kanun-ı evvel 1326/21 Aralık 1910, s.549.

edilip edilmemesi konusunda oylama yaparak kabul cevabını alıp görüşmeyi sonlandırmıştır.³³²

V. 27 Kanun-ı sani 1326/9 Şubat 1911 tarihli otuz sekizinci oturumda gerçekleşen görüşmede, Hicaz Demiryolu kâğıt para bey'iyyesi 387.063 kuruşun alımı için verilen izin hakkındaki kanun layihası ve Muvazene-i Maliye Encümeni mazbatasını sunulmuştur.

Reis, konu hakkındaki Sadaret tezkiresinin 26 Kanun-ı evvel 1326/8 Ocak 1911 tarihinde Heyeti Umumiye'de okunarak, Maliye Encümeni'ne havale edildiğini ve Muvazene-i Maliye Encümeni'nin de mazbatasını hazırladığını ve şimdi onu okutacağını söylemiştir. Buna göre, Hicaz Demiryolu'nun kâğıt para bey'iyyesinin satışa tabi olduğu ve değerinin altında satılmakta olup durdurulması mümkün olmayacağından adı geçen kanun maddesinde talep edilen miktara 80.000 kuruşun daha ilave edilmesinin kabul olunduğu belirtilmiştir. Ardından Reis, bunun Pazartesi ruznameye konulmasını söyleyerek görüşmeyi sonlandırmıştır.³³³

VI. 31 Kanun-ı sani 1326/13 Şubat 1911 tarihli kırkıncı oturumda yapılan görüşmede, Hicaz Demiryolu, kâğıt para temini için 387.063 kuruşun tahsisatı hakkındaki kanun layihası ve Muvazene-i Maliye Encümeni mazbatasını sunulmuştur.

Reis, teklif olunan kanun maddesi üzerine Encümen'in mazbatasını okutarak müzakereye başlamıştır. Buna göre mazbatada kanunun görüşüldüğü ve 387.063 kuruşun adı geçen Demiryolu Müdüriyeti muvazenesinin beşinci faslının birinci maddesine zammı için Maliye Nezareti'ne izin verilmiştir. Reis, bunun kabul edilip edilmediğini sormuş ve kabul olunarak görüşme sonlanmıştır.³³⁴

VII. 10 Mayıs 1326/23 Mayıs 1911 tarihli doksan beşinci oturumda gerçekleşen görüşmede, Hicaz Demiryolu Müdüriyet-i Umumiyesi bütçesi müzakere edilmiştir. Müzakereye, Kütahya milletvekili Hasan Efendi, Ankara milletvekili Mehmet Talat Bey, Berat milletvekili İsmail Kemal Bey, Kengiri (Çankırı) milletvekili Mehmet Tefik Efendi, Şam milletvekili Abdurrahman Bey, Bolu milletvekili Mustafa Zeki Efendi, Kastamonu milletvekili İsmail Mahir Efendi, İpek

³³² MMZC (1326-1910), Devre: I, Cilt: I, İçtima Senesi: III, Onsekizinci İnikad, 13 Kanun-ı evvel 1326/26 Aralık 1910, s.631-632.

³³³ MMZC (1326-1911), Devre: I, Cilt: II, İçtima Senesi: III, Otuzsekizinci İnikad, 27 Kanun-ı sani 1326/9 Şubat 1911, s.637.

³³⁴ MMZC (1326-1911), Devre: I, Cilt: II, İçtima Senesi: III, Kırkıncı İnikad, 31 Kanun-ı sani 1326/13 Şubat 1911, s.721.

milletvekili İbrahim Efendi, Karahisar-ı Şarki milletvekili Salim Efendi, Kırkkilise milletvekili Mustafa Arif Bey, Bursa milletvekili Ömer Fevzi Efendi, İstanbul milletvekili Kirkor Zöhrap Efendi, Lazkiye milletvekili Emin Arslan Bey, Gümüşhane milletvekili Lütfi Paşa katılmışlardır.

Reis, Hicaz Demiryolu bütçesine başlandığını ve mazbata sahibi Hasan Efendi'nin mazbatasının okunmasını söyleyerek konu açılmıştır. Kütahya milletvekili Hasan Efendi, Hicaz Demiryolu'nun büyük bir proje olduğunu belirtmiş ve çok çabuk yapımına başlandığından birçok köprünün yarım kaldığını söylemiştir. Yolun tamamen düzenlenmediğini, hattın Medine'ye kadar ulaştığını bunun masrafları için de 1325/1909 senesi içinde 60.000.000 kuruş ayrıldığını ancak 32.000.000 kadarının kullanılabildiğini söylemiştir. Bu sene de aynı şekilde 61.000.000 kadar para talep edildiğini belirterek bütçenin heyeti mecmuasının kabulünü rica ederim şeklinde açıklama yapmıştır. Ardından Ankara milletvekili Mehmet Talat Bey sözü alarak, “şimdiye kadar binlerce lira sarf edilen bu hat bugün gereken şekilde istifade edilemiyor. Bu sene hacılardan alınan haberlere göre ceplerinde mum taşıyıp yakıyorlarmış, su istenilen yerde su yokmuş, memurlar da yolcuları rahatsız ediyorlarmış. Bu sebeplerle bu sene birçok hacı develerle yolculuk ettiler. Biz bu sorunların giderilmesi için hükümet tarafından vakit isteriz” şeklinde konuşmasını tamamlamıştır.

Hicaz Demiryolu Müdürü söz alarak, Hicaz hattında yolcuların rahatı için gerekli ortamın var olduğunu fakat hattın çabuk ilerlemesi için açık ticaret vagonları ve inşaat malzemelerinin alımının yapıldığını belirterek şu şekilde açıklamalarına devam etti “Bu yüzden hat ilerlesin diye başka şeylere gerektiği kadar önem verilmemiştir. Bu senenin bütçesine de gerekli vagon alımları için gereken akçe temin edildi. Memur konusunda da İşletme İdaresi için bundan üç sene önce bir İşletme Müdürü alınmıştı. üç sene bu görevi yürüttü. Kendisi oldukça yetenekli idi. Fakat arkasında görevi devam ettirecek adam yetiştirmedi. Sonra bu adam gittikten sonra yerine bir İşletme Müdürü bulmak gerekti fakat mühendis bulması gibi kolay bir iş olmadı. Sonra bu iş için vekâleten Heyet-i Fenniyye Reisi Umum Demiryolları Müdürü bu işe atandı. Bir düzen oturtmak için çok uğraştı. Daha sonra kendisi görevden alındı. Şimdiki memuriyetine atandı. İşletme için var olan makam boş kaldı. O zamandan beri bir İşletme Müdürü bulunamadı. Daha sonra bir Alman bu görev için görevlendirildi fakat bu işi yapan kişinin bizim memleketimizin durumu

hakkında fikir sahibi, görevlendireceği adamlar hakkında bilgi sahibi olması gerekiyor. Bu yüzden bu kişiden de yeteri kadar yararlanılamadı. Bu sebeple de kendisi istifa etti. Böyle olunca da bu sefer Anadolu ve Rumeli hatlarında tecrübesi olan birisini arıyoruz’’ açıklamasını yapmıştır.

Ardından Ankara milletvekili Talat Bey alınan ücretlerden de rahatsız olduğunu dile getirmiştir. Hicaz Demiryolları Müdürü devam ederek ücretlerin her yerde aynı alındığını fakat bazı durumlarda fenerlerin çabuk kırıldığını bu yüzden karanlıkta gidildiğini bunların düzene konulacağı cevabını vermiştir.

Kengiri (Çankırı) milletvekili Tefvik Efendi söz alarak, memurlardan çok şikâyet edildiğini, memurların istasyona geldiklerinde sarhoş olduklarını, trenin geç vakitte kalktığını, hacıların treni beklerken sıcağın altında beklediklerini, tren 3 günde gideceği yere varacakken bunun 4-5 gün sürdüğünü bunun için de demiryolunun kullanılmadığını, bu durumun da demiryolu hattı için kötü etkiye sahip olduğunu belirtmiştir.

Hakkâri milletvekili Taha Efendi söz alarak, kendisinin Hicaz Demiryolu’ndan çok bahsettiğini, bu müessesenin büyük öneme sahip olup Avrupa’ya ve İslam dünyasına karşı gücümüzün göstergesi olduğunu söyleyerek idare işinin İstanbul’da değil Şam ya da Hayfa’da bulunmasının daha iyi olacağını belirtmiştir.

Hicaz Demiryolu Müdürü söz alarak, memurların belirlenen 8-9 şart gözönünde bulunarak işe alındığını fakat insanların içinde kötülerin olduğu gibi memurların içinde de kötülerin olabileceğini, kumar oynama ve sarhoş olma gibi bir durum tespit edilirse bunların görevden alınacağını söylemiştir. Kengiri (Çankırı) milletvekili Mehmet Tefvik Efendi söz isteyerek, Hicaz’dan gelenlerin yalancı şahitlik yapmayacağını söylemiştir. Hicaz Demiryolu Müdürü tekrar söze devam ederek, buna katıldığını fakat memurların da böyle bir suç işleyebileceğini söylemiştir. Yolcuların bu sene demiryolunu kullanmamaları konusuna gelince; demiryolu, elinde vagonu olmadığı için günde bir kereden fazla kalkış yapamayacağını açıklayarak demiryolu taşımacılığı hakkında şu şekilde bilgi verdi: “Trende platform denilen kum ve ray gibi şeylerin taşınması için yapılan açık vagonlarla yolcu taşınıyordu. Fakat bu sene Sıhhiye İdaresi buna izin vermedi. Kapalı vagonumuz varsa yolcu taşınabileceğini söylediler. Eksik olmakla birlikte

elimizde yaklaşık 100 vagon var. Bu sayı ile de yolculuk yapanların 20–30 gün boyunca Medine’de kalması gerekiyor. Hacılar ise bu kadar süre beklemek istemediğinden bir kısmı deniz yolunu kullandı. Bunun yanında biz yeni vagonlar sipariş ettik”. Bu konuşmadan sonra söz alan Şam milletvekili Abdurrahman Bey kaç lokomotifin olduğunu sormuştur. Hicaz Demiryolu Müdürü devam ederek 71 tane olduğunu, 3 tanesinin nakliyata yaramayacağını, gidiş-dönüş yapan da 41 lokomotifin var olduğunu gerisinin tamir için beklediğini fakat İşletme Müdürü’nün görevden ayrılmadan önce bunların uygun yerlerde tamir olması gerektiğini söylemiştir. Şam milletvekili Abdurrahman Bey, Şam’daki atölyede tamirat yapıldığını belirtmiştir. Ardından Hicaz Demiryolu Müdürü bunun doğru olduğunu, büyük tamiratların Şam atölyesinde yapıldığını, orasının ülkenin en büyüğü olduğunu fakat atölyenin yapılmasının yeterli olmadığını bunu idare edecek insan gücüne de ihtiyaç olduğunu söylemiştir. Oraya yeterli özelliklere sahip olduğu belirtilen bir müdür tayin olduğunu fakat şimdi atölyeyi idare edemediğinin söylendiği, bu yüzden yeni bir müdürün alınacağını fakat yenisinin bulunmadan şimdiki müdür görevden alınırca atölyenin birisi bulunana kadar kapatılmak zorunda kalacağını belirtmiştir. Ardından Şam milletvekili Abdurrahman Bey söz alarak, ikinci bir sorusunun olduğunu, Hayfa ve Şam arasındaki tren makinistleri fazla maaş alırken, Der’a’dan Medine’ye kadar iş yapan makinistlerinse, az maaş aldıklarını ve bir de mesafelerinin daha fazla olması dolayısıyla treni hızlandırmak için yaptıklarının lokomotiflerin mahvolmasına ya da kazalara sebep olmasına neden olduğunu ve bunların doğru olup olmadığını sormuştur.

Hicaz Demiryolu Müdürü sözü alarak, bilindiği gibi bölgenin zor bir coğrafyası olduğunu, burada yetişen, bölgeyi bilen görevlilerin görevlere getirilmesi gerektiğini belirtmiştir. Fakat bu özelliklere sahip olanların da bölgede kalmayıp oradan ayrıldıklarını bu sebeple de yeterli özelliklere sahip adam bulmanın zor olduğunu ve Der’a-Hayfa arasındaki makinistlere de yaptıkları ek kilometrelere karşılık ikramiye verildiği cevabını vermiştir.

Şam milletvekili Abdurrahman Bey tekrar söz alarak, hattın bir istismar hattı olduğunu, Abdülhamit zamanında korkudan bir şey yapılmadığını ama şimdi o olmadığı için para ile bunların gerektiği gibi olmasının sağlanmasını teklif etmiştir. Hicaz Demiryolu Müdürü ise bunun doğru olduğunu onayladıktan sonra Bolu milletvekili Mustafa Zeki Efendi söz alarak, geçen sene Meclis’te demiryolu hattında

gerçekleşen suiistimallerin müzakeresinin yapıldığını, eski demirlerden vaz geçilip yeni demir siparişi verildiğini bunlar hakkındaki gelişmeleri sormuştur. Hicaz Demiryolu Müdürü bir encümen kurulup bunlara bakıldığını, gerekli tahkikatın yapıldığı cevabını vermiştir. Bolu milletvekili Mustafa Zeki Efendi devam ederek, eski yapılan yolda bir suiistimalin olmadığını söylemiştir. Hicaz Demiryolu Müdürü, “buna karşılık Meclis’te 500.000 frankın suiistimal olduğu meselesi konuşulmuştu. Konu hakkında görevlendirilen heyet bunun doğru olmadığını onayladı. Fakat açıklamayı düzgün bir şekilde yapmadılar. Bunun üzerine ben dairenin Muhasebe Müdürü’nü gönderdim. Orada mühendis ve ordudaki zabitten oluşan bir heyet gittiler. Araştırdılar ve oradaki adama ben fakir bir insanım, beni teşvik ettiler. Şeklinde malumat verdiğini söyledi. Bununla birlikte teşvik edenlerin isimlerini de söyledi” diyerek cevap vermiştir.

Bursa milletvekili Ömer Fevzi Efendi tekrar söz alarak, geçen sene Zihni Paşa zamanında memurlardan şikâyet eden birinin istizah verdiğini, kendisiyle birlikte dairelerindeki o memurların halini görenlerin olduğunu, Medayin-i Salih’te çadırlarda bir takım işler yaptıklarını gördüğünü bunun düzeltilmesini istediğini söylemiştir. Devam ederek, Sıhhiye İdaresi konusuna gelince de, bu dairenin bilerek az hacıyı kabul ettiğini, neden daha fazla hacıyı kabul etmedikleri konusunda Hicaz Demiryolu Dairesi’nin gereken muameleyi yapması gerektiğini belirtmiştir.

Reis söz alarak, artık fasıllara başlandığını söylemiştir. Hicaz Demiryolu Müdüriyeti bütçesinin birinci faslı okunduktan sonra Hicaz Demiryolu için iki idare olduğunu, birisinin burada diğersinin ise Şam’da olduğunu söyleyerek buradaki idareye bir müdür gerekmediğini, Nafia İdaresi Şimendifer Müdürü’nün işini Şam’dan idare etmesini ve tasarruf edilen parayı da yolun yapımında kullanılmasını teklif etmiştir. İpek milletvekili İbrahim Efendi söz alarak, demiryolunun Şam ve Hicaz’da yönetim merkezinin ise İstanbul’da olduğunu bunun ek masraf getirdiğini söyleyerek buna gerek olmadığını belirtmiştir. Karahisar-ı Şarki milletvekili Salim Efendi de bu sözleri doğrulayarak demiryolu nerede ise idaresinin de orada olması gerektiğini belirtmiştir.

Reis, sözü alarak, itiraz eden olmadığını onaylayıp, birinci faslı oylamaya koymuş ve kabul kararı alınmıştır. Ardından ikinci fasıl okunmuş ve bunun da

kabulünün ardından, üçüncü, dördüncü, beşinci ve altıncı fasıllar da okunup onaylanmış ve görüşme sona ermiştir.³³⁵

3.3. GÖRÜŞMELERİN GENEL DEĞERLENDİRİLMESİ

Hicaz Demiryolu'yla ilgili görüşmelerin 1909-1912 yılları arasında yapıldığı görülmektedir. Görüşmelerin yoğunlaştığı konular, demiryolu hattının tamamlanması, kullanılan malzemenin yeterliliği, demiryolu hattı üzerinde Arap kabileleri tarafından çalışanlara yönelik saldırılar ve çatışmalar, demirlerin çalınması, güvenliğin sağlanmasına yönelik önlemlerin alınması, toplanan paraların doğru kullanıp kullanılmadığının araştırılması ve Hicaz Demiryolu Nezareti'nin yıllık bütçe görüşmeleridir.

Belirtilen konular istizahlar, takrirler, mazbatalar, arzuhaller, tezkireler gibi başlıklar altında tasnif edilmiştir. Hicaz Demiryolu'yla ilgili ilk önemli görüşme 13 Ocak 1909 tarihinde, on birinci oturumda Suriye milletvekillerinden Aclâni Mehmet ve Süleyman el-Banini Efendiler'in Hicaz Demiryolu'nun tamamlanmasıyla ilgili ne gibi çalışmalar yapıldığına dair verdiği soru önergesiyle yapılmıştır. Soru önergesi Nafia Nazırı'nın cevaplandırılması için verilmişse de cevap Hicaz Demiryolu Nazırı Zihni Paşa tarafından verilmiştir. Birkaç oturum devam eden görüşmelere Yanya milletvekili Müfit Bey, İstanbul milletvekili Kozmidi Efendi, Kırkkilise milletvekili Mustafa Arif Bey, Kastamonu Milletvekili Şükrü Efendi, Ankara milletvekili Talat Bey, Gümilcine milletvekili İsmail Bey, Tokat milletvekili İsmail Paşa, İstanbul milletvekili Asım Bey, Serfice milletvekili Boşo Efendi, Edirne milletvekili Rıza Tevfik Bey, Karesi milletvekili Mecdi Efendi, Sinop milletvekili Yusuf Kemal Bey ve Mentеше milletvekili Halil Bey katılmışlardır. Bu soru önergesinin ve görüşmelerin ilginç yönü milletvekillerinin Hicaz Demiryolu'na yapılan harcamaların şeffaf olarak açıklanmasını istemiş olmalarıdır. Diğer taraftan Hristiyan ve Musevi milletvekillerinin de Hicaz Demiryolu'nun Müslümanlara ait olarak tanımlanmasını reddetmesi de görüşmelerin dikkat çeken yönlerinden biridir. Milletvekilleri Osmanlılığın bir bütün olduğunu bu nedenle Müslüman- Gayrimüslim ayrımı yapılamayacağını bu nedenle de tanımlamaların bu fikre göre yapılması gerektiğini belirtmişler, azınlık milletvekillerinin bu görüşleri Meclis'te genel kabul görmüştür.

³³⁵ MMZC (1326-1910), Devre: I, Cilt: V, İçtima Senesi: II, Doksanbeşinci İnikad, 10 Mayıs 1326/23 Mayıs 1910, s.363. s.406-414.

Hicaz Demiryolu'yla ilgili beş farklı soru önergesi verilmiştir. Bu soru önermeleri etrafında gelişen tartışmaların biri de Hicaz Demiryolu'nun güvenliği, Arap kabilelerinin saldırıları ve ne gibi önlemler alınabileceği olmuştur. Arap milletvekilleri dışarıdan gönderilen askerlerin başarılı olamayacaklarını, eğer saldırılar engellenmek isteniyorsa bölgeden oluşturulacak hecin (deve) birliklerinin oluşturulması gerektiğini belirtmişlerdir. Bu görüşmeler 1910 yılına değin devam etmiştir.

Soru önermelerinde Hicaz Demiryolu'nun Nafia Nezareti dışında ayrı bir Nezaret tarafından yönetilmesinin bazı sorunlara yol açtığı da ortaya çıkmış, bu sorunun giderilmesi için Hicaz Demiryolu Nezareti'nin Nafia Nezareti ile birleştirilmesi konuşulmaya başlanmıştır. Bu düşüncüyü Serfice milletvekili Yorgi Boşo Efendi verdiği bir teklif ile resmiyete dökmüştür. 26 Ocak 1909 tarihli teklif görüşülerek Meclis genel kurulunda görüşülerek Layiha Encümeni'ne havale edilmiştir.

Demiryolunda görev yapan Türk mühendislerden Yusuf Halil'in işine son verildiği fakat alacağının kendisine ödenmediği ve bu meblağın kendisine ödenmesiyle ilgili dilekçesi de 20 Mart 1909 tarihli Meclis-i Mebusan genel kurulunda okunmuştur. Bursa milletvekili Tahir Bey, daha önce oluşturulan encümende bu tarz konuların görüşüldüğünü ve bir heyet oluşturulduğunu söyleyerek konunun bu heyete havale edilmesini istemiştir. Ancak demiryolu idaresinin borcu ödeme konusundaki kayıtsızlığı ve alacaklının mağdur edilmesi İzmir milletvekili İsmail Sıtkı Bey tarafından şiddetle eleştirilerek ortadaki suiistimalin biran önce çözülmesi gerektiğini belirtmiştir. Meclis Başkanı konuyu daha önce oluşturulan inceleme heyetine İsmail Sıtkı Bey'in konuşmasını da ekleyerek havale etmiştir.

Meclis-i Mebusan oturumlarında Bolu milletvekili Mustafa Efendinin 27 Ocak 1909 tarihli on dokuzuncu oturumda Maliye Nazırı'nın açıklamaları ile çürük olduğu anlaşılan Hicaz hattının bir heyet tarafından incelenmesi için bir takrir vermesi de uzun süre devam eden tartışmalara yol açmıştır. Milletvekilleri demiryolunun çürük olduğu iddialarını, hattın yapımına çok para harcandığını, bir heyetin yapım sürecini yerinde inceleyerek Meclis'e bilgi vermesini istemişlerdir. Ancak Hicaz Demiryolu Nazırı'nın demiryoluyla ilgili uzun bir açıklama yapacağı Meclis Başkanı tarafından açıklandığı için bir heyet oluşturulması isteğinden vaz geçilmiştir. Bu takrir dışında Hicaz Demiryolu'nun işleyişi, güvenliği ve alınan

vergilerle ilgili üç tane daha tahrir sunulmuştur. Meclis Başkanı bu tahrirleri görüşölmek üzere Hicaz Demiryolu Encümeni'ne havale etmiştir.

Oturumlarda on adet tezkire sunulduğu görölmektedir. İlki Sadaret Makamı'nın el-Ula'daki hatta Arapların zarar verdikleri ve buranın askeri kuvvetle korunmasına dair 24 Şubat 1909 tarihli tezkiresi oldu. Görüşmelerde bölge için özel askeri birlik oluşturulmasının gereliliğini tespit etmek üzere on kişiden oluşan bir komisyon oluşturulmuştur. Diğer tezkireler vergi toplanması, bütçenin düzenlenmesiyle ilgilidir. Bu tezkireler de incelenmek üzere komisyonlara havale edilmiştir.

Meclis genel kuruluna gelen yedi mazbatanın hepsi de Hicaz Demiryolu'nun bütçesi ve tasarruf edilen bir önceki yıla ait ödeneklerin kullanımıyla ilgilidir. Bu mazbatalar 1910 ve 1911 yılındaki oturumlarda görüşöldüler. Bütçe dışında genel kurula gelen önemli konulardan biri Hicaz Demiryolu'nun başlangıç noktasının Kadem'den Şam'a çekilmesine dair Hicaz Demiryolu Encümeni'nin hazırladığı mazbatanın tartışılması olmuştur. Milletvekillerinden bazıları istimlak bedelleri nedeniyle böyle bir yatırımın uygun olmayacağını belirterek karşı gelmişlerdir. Uzun süren tartışmadan sonra oylamada Encümen'in isteği kabul edilmiştir.

Görüşmelerden anlaşıldığı kadarıyla Osmanlı Devleti'nin her bölgesinden gelen milletvekilleri Hicaz Demiryolu tartışmalarına katılarak görüş bildirmişlerdir. Hristiyan milletvekillerinden Boşo ve Kozimidi Efendiler'in hemen her konuya iştirak ederek Hristiyan tebaanın görüşlerini Meclis'e taşıdıkları görölmektedir. Ayrıca görüşmelerde Meşrutiyet'in ruhuna uygun olarak Müslüman-Gayrimüslim eşitliğinin sağlanmaya çalışıldığı ve farklı dinler etrafında bir Osmanlı kimliğinin oluşturulması için çaba gösterildiği de gözlenmektedir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MECLİS-İ MEBUSAN'DA HİCAZ İLE İLGİLİ KONUŞULAN DİĞER KONULAR

Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri'nde ağırlıklı tartışma konusu Hicaz Demiryolu'nun yapımı ile ilgili konular olmuştur. Bunun dışında 1908-1914 yılları arasında Meclis-i Mebusan'da birçok konu gündeme gelmiştir. Bölgeden seçilen milletvekilleri, Hicaz'da bulunan görevliler ve memurlar ile alakalı şikâyetler, sorunlar, istifalar, bölgenin yönetimi ve durumu gibi konular hakkında müzakereler gerçekleştirilmiştir. Oturumlarda görüşmeler; istifalar ve izinler, takrirler, kanunlar, tezkireler, telgraflar, teklifler, müzakere edilen mevad, mazbatalar, söz alanlar, aza-yı kiram muamelatı, beyanat ve nutuklar başlıkları altında konuşulmuştur.

4.1. 1324/1908-1330/1914 TARİHLERİ ARASINDA YAPILAN GÖRÜŞMELER

4.1.1. İstifalar ve İzinler

I. 29 Kanun-ı evvel 1324/11 Ocak 1909 tarihli dokuzuncu oturumda gerçekleşen görüşmede, Mekke milletvekili olan Abdurrahman Efendi'nin istifası görüşülmüştür. Tartışmaya, Yanya milletvekili Müfid Bey, İzmir milletvekili Aristidi Paşa, İzmir milletvekili Nesim Mazliyah Efendi, Ankara milletvekili Tevfik Efendi, Samsun milletvekili Mehmet Ali Bey, İstanbul milletvekili Kozmidi Efendi katılmışlardır.

Yanya milletvekili Müfid Bey, Mekke Hanefi Müftüsü olan Abdurrahman Efendi'nin milletvekili olarak atandığını ve şimdi de istifa ettiğini bunun kabulünün Mebusan'a ait olduğu bildirilince de Meclis-i Mebusan'a bir istifaname gönderdiğini açıklamıştır.

Reis, istifanameyi okuttuktan sonra Ankara milletvekili Tevfik Efendi istifaname sahibi hakkında bir şikâyet olup olmadığını sormuş ve Reis olmadığı cevabını vermiştir. Ardından İstanbul milletvekili Kozmidi Efendi söz alarak, istifanameye göre milletvekilliği için birçok engellerinin var olması sebebiyle istifa ettiğini ve kendisinin bu sebepleri onayladığı için Abdurrahman Efendi'nin istifasını kabul ettiğini belirttiğini söyleyerek istifanın kabulü konusunda evet oyu verdiğini

açıkladıktan sonra Reis, istifasının kabul olduğunu açıklayarak görüşmeyi sonlandırmıştır.³³⁶

II. 10 Şubat 1326/23 Şubat 1911 tarihli kırk altıncı oturumda gerçekleşen görüşmede, Mekke milletvekili Şerif Abdullah Efendi'nin izin talebi sunulmuştur.

Reis, izin talebini okuttuktan sonra, iki buçuk ay izin isteyen Şerif Abdullah Efendi'nin izin talebini oylayarak izin verildiğini açıkladıktan sonra konu hakkında yapılan görüşme sona ermiştir.³³⁷

4.1.2. Kanunlar

11 Mayıs 1325//24 Mayıs 1909 tarihli yetmiş sekizinci oturumda gerçekleşen görüşmede, Hicaz, Yemen, Bağdat ve Aydın Vilayetleri'nin ödenekleri hakkında Muvazene-i Maliye Encümeni mazbatasını sunulmuştur.

Reis, mazbatayı okutarak görüşmeye başlamıştır. Mazbatada, adı geçen ilk üç yer için sırasıyla 15.000, 12.500 ve 10.000 kuruş tahsis edilmiştir. Bu Hicaz, Yemen ve Bağdat Vilayetleri valilerine ek olarak 5.000'er kuruş daha verilmiştir. Bu maaştan başka Avrupalı ziyaretçilerin sayısının beklenenden daha fazla olması nedeniyle Aydın vilayeti için de 3.000 kuruş ek tahsisat yapıldığı ve bunun kabulü açıklanmıştır.

Ardından Reis, bir takrir daha olduğunu söyleyerek takriri okutmuştur. Takrirden Hicaz, Yemen, Bağdat ve Aydın Valileri'ne yapılan tahsisatın Heyet-i Umumi tarafından kabul olduğunu ve bunun bildirildiği belirtilmiştir. Daha sonrasında bunun kabulü için Meclis'te de oylama yapılacağı açıklanarak valilerin tahsisatı hakkında oylamaya katılan 162 kişiden 124'ü kabul, 6 kişi çekimser ve 32 kişide ret oyu vermiş ve görüşme sonlanmıştır.³³⁸

4.1.3. Takrirler

I. 16 Şubat 1324/1 Mart 1908 tarihli otuz altıncı oturumda gerçekleşen görüşmede, Hama milletvekili Mustafa Efendi'nin Hicaz, Yemen, Trablusgarp ve diğer vilayetlerde Türkçenin henüz kullanılmaması sebebiyle buralara atanacak memurların bölgenin dilini bilenlerden olması sebebiyle verilen takriri sunulmuştur.

³³⁶ MMZC (1324-1909), Devre: I, Cilt: I, İçtima Senesi: I, Dokuzuncu İnikad, 29 Kanun-ı evvel 1324/11 Ocak 1909, s.112.

³³⁷ MMZC (1326-1910), Devre: I, Cilt: III, İçtima Senesi: III, Kırkaltıncı İnikad, 10 Şubat 1326/23 Şubat 1911, s.192.

³³⁸ MMZC (1325-1909), Devre: I, Cilt: III, İçtima Senesi: I, Yetmişsekizinci İnikad, 11 Mayıs 1325/24 Mayıs 1909, s.622.

Tartışmalara, Beyrut milletvekili Süleyman Efendi, Kırkkilise milletvekili Mustafa Arif Bey katılmışlardır.

Reis, ilk önce takriri okutarak görüşmeye başlamıştır. Takrirden Mustafa Efendi; Hicaz, Yemen, Trablusgarp ve bazı vilayetlerde üzerinde durulmadığından şimdiye kadar devletin resmi dili Türkçe'nin tamamıyla öğrenilmediği bunun için öğrenilene kadar bu bölgelere, o bölgenin dilini bilen memurların atanmasını talep ettiğini belirtmiştir. Ardından Kırkkilise (Kırklareli) milletvekili Mustafa Arif Bey söz alarak, devletin resmi dilinin Türkçe olduğunu belirtmiştir. Sonrasında Reis, bunun tartışmaya açılması konusunda oylama yaparak, tartışılmaması cevabını alarak görüşmeyi sonlandırmıştır.³³⁹

II. 23 Şubat 1324/8 Mart 1908 tarihli otuz sekizinci oturumda gerçekleşen görüşmede, Medine milletvekili Abdülkadir Haşimi Tahsin Efendi'nin, Haremeyn-i Şerefeyn'e vakf edilen Ereğli kömür madeni gelirlerinin hazineye devredilerek ihtiyaçlar için kullanılmasına dair verdiği takrir sunulmuştur.

Reis, takriri okutarak görüşmeye başlamıştır. Takrirden, Ereğli kömür madeni ve civarı arazisi ve bu araziden çıkan maden kömürünün emlakı devlete ait iken Sultan Abdülmecid bunu Haremeynü'l-Şerefeyn'e vakf ettiği belirtilmiştir. Fakat Medine Hastanesi masraflarının ödenmesi için yardıma ihtiyaç olduğundan vakfın gelirlerinin kullanılabilmesi için izin çıkarılmasının talep edildiği açıklanmıştır. Reis, oylama yaparak kanunun Evkaf Encümeni'ne havale olduğunu açıklamış ve görüşme sona ermiştir.³⁴⁰

III. 18 Nisan 1325/1 Mayıs 1909 tarihli altmış üçüncü oturumda gerçekleşen görüşmede Reis, takriri okutarak görüşmeye başlamıştır. Takrirden, Mekke Müdüriyeti Hazinesi'nden verilmek üzere Hazine-i Evkaf'tan her sene gönderilen Surreler ile Harem-i Şerif'in tamiri için ayrılan gelir olan 4.000.000 kuruş önceki Hicaz Valisi Ahmet Ratip Paşa'nın zimmetinde kalmıştır. Bundan dolayı da görevliler birkaç senedir aylıklarını alamamışlar ve yapılması gereken işler yapılamamıştır. Bu yüzden Evkaf Nezareti'nden konu ile ilgili bir kanun çıkarılması

³³⁹ MMZC (1324-1908), Devre: I, Cilt: II, İctima Senesi: I, Otuzaltıncı İnikad, 16 Şubat 1324/1 Mart 1908, s.123.

³⁴⁰ MMZC (1324-1908), Devre: I, Cilt: II, İctima Senesi: I, Otuzsekizinci İnikad, 23 Şubat 1324/8 Mart 1908, s.195.

ve Evkaf Encümeni'ne havalesini teklif etmiştir. Ardından Reis, bunun kabul olduğunu açıklayarak görüşmeyi sonlandırmıştır.³⁴¹

4.1.4. Telgraflar

I. 25 Nisan 1325/8 Mayıs 1909 tarihli altmış sekizinci oturumda gerçekleşen görüşmede, Medine halkı adına Medine milletvekili Abdülkadir Haşimi Efendi'ye gönderilen ve Medine halkının, Sultan Mehmet'in cülusu için tebrikini içeren telgraf sunulmuştur.

Reis, Medine'den gelen telgrafi okutarak görüşmeye başlamıştır. Telgrafta, Medine milletvekili Abdülkadir Haşimi Efendi'ye, Medine ahalisi Sultan Mehmet Hanın cülusu için tebrik ve dualarını iletmesi için telgraf göndermişlerdir. Reis, telgrafa uygun bir cevap yazılacağını belirterek görüşmeyi sonlandırmıştır.³⁴²

II. 23 Mayıs 1325/5 Haziran 1909 tarihli seksen altıncı oturumda gerçekleşen görüşmede, Medine ahalisinden olan Seyyid Abdullah Medeni ve Şafii Müftüsü tarafından, Kanun-ı Esasi ve hükümetin kurulması hakkında tebriklerini ve bunun sürdürülmesinin temenni edildiğine dair gönderdikleri telgraf sunulmuştur. Ardından Tokat milletvekili İsmail Paşa, heyetçe cevap yazılmasını istediklerini belirtmiş ve görüşme sonlanmıştır.³⁴³

III. 19 Mayıs 1328/1 Haziran 1912 tarihli dokuzuncu oturumda gerçekleşen görüşmede, Şam Müftüsü Ebu Bekir Efendi ve arkadaşları, İdris'in³⁴⁴ Mekke ve

³⁴¹ MMZC (1325-1909), Devre: I, Cilt: III, İçtima Senesi: I, Altmışüçüncü İnikad, 18 Nisan 1325/1 Mayıs 1909, s.141.

³⁴² MMZC (1325-1909), Devre: I, Cilt: III, İçtima Senesi: I, Altmışsekizinci İnikad, 25 Nisan 1325/8 Mayıs 1909, s.303.

³⁴³ MMZC (1325-1909), Devre: I, Cilt: IV, İçtima Senesi: I, Seksenaltıncı İnikad, 23 Mayıs 1325/5 Haziran 1909, s.122.

³⁴⁴ Seyyid Muhammed el-İdrisi, Asir'in Sabya kasabasında 1876 tarihinde doğmuştur. İlk eğitimini doğduğu kasabada aldıktan sonra Mekke'ye gitmiş ve oradaki âlimlerden dini ilimler üzerine dersler almıştır. Daha sonra dini ilimler konusundaki eğitimine, Mısır'da bulunan el-Ezher Üniversitesi'nde devam etmiştir. Burada eğitim görürken aynı zamanda birçok siyasi çevre ile de münasebetlerde bulunmuştur. Mısır'da bulunduğu sırada bu çevrelerden edindiği bilgi ve yönlendirmelerin etkisiyle Seyyid İdrisi, büyük dedesi olan Ahmed bin İdrisi'nin kurduğu sufi-tasavvufi tarikatın nüfuzunu ve etkisini siyasi bir güce dönüştürebilmek için uygun bir coğrafya olarak Asir'i seçmiş ve ecdadının geçmişteki nüfuzunu tekrar eski gücüne kavuşturma planları yapmıştır. Kuzey Afrika'ya seyahat eden Seyyid İdrisi, Şeyh Senûsi'nin yanında bir müddet ikamet ettikten sonra Sudan'a gitmiştir. Sudan'da bir müddet kaldıktan sonra planladığı isyanını başlatmak üzere 1906'da Asir'e gelmiştir. 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte meydana gelen otorite boşluğundan istifade ederek Osmanlı Hükümeti'ne karşı isyanını başlatmıştır. İtalyan ve İngilizlerin desteğini alarak Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanan Seyyid İdris'in isyanı 1911 yılına gelindiğinde artık devletin kontrol edemediği bir boyuta gelmişti. Fakat Osmanlı'nın Birinci Dünya Savaşı sonrasında Asir bölgesinden çekilmesine ve İngilizlerin desteğini de almasına rağmen Asir ve Yemen'de otoritesini sağlayamadı. 1923 yılında ölümünün ardından bölgeyi Suudiler işgal etti. Bkz. Cabir Duysak, Osmanlı Belgelerine Göre Asir Bölgesinde Seyyid İdrisi İsyanı ve Sonuçları (1908-1918), *Marmara Üniversitesi Türkiyat*

Medine'yi zapt etmek istediğine dair haberlerin asılsız olduğuna dair göndermiş oldukları telgrafları sunulmuştur.

Reis telgrafın içeriğini anlatarak görüşmeye başlamıştır. Buna göre, İdris'in Mekke ve Medine'yi zapt etmek istediğine dair haberlerin İtalyanlar tarafından çıkartıldığı ve bunların gerçeklik payının olmadığını, İdris'in ve İtalyanların yapacakları hain bir girişimi devletin bastıracağını belirtmişlerdir. Reisin konuşmasının bitmesinin ardından görüşme sonlanmıştır.³⁴⁵

4.1.5. Teklifler

19 Mayıs 1328/1 Haziran 1912 tarihli dokuzuncu oturumda gerçekleşen Hicaz milletvekili Hasan Şeybi Efendi'nin, İdris'e karşı mücadele eden Mekke Şerifi'nin oğlu Faysal Bey'e izin verilmesine dair teklif sunulmuştur. Reis, bunu oylayarak kabul olunmasının ardından görüşme sonlanmıştır.³⁴⁶

4.1.6. Müzakere Edilen Mevad

I. 9 Mayıs 1325/22 Mayıs 1909 tarihli yetmiş yedinci oturumda gerçekleşen görüşmede, Altıncı ve Yedinci Ordu, Hicaz Fırkası ve Necid ile Fizan Kıtaları'na subay atamaları ve onların istihdamlarına dair kanun layihası sunulmuştur. Görüşmeye, Edirne milletvekili Ahmet Talat Bey, Ankara milletvekili Mehmet Talat Bey, Konya milletvekili Mehmet Vehbi Efendi, Mamuretülaziz milletvekili Mehmet Nuri Efendi, Saruhan milletvekili Sekip Bey, Harbiye Encümeni Müdürü ve Taşlıca milletvekili olan Ali Vasfi Bey katılmışlardır.

Reis görüşmeyi, sözü Harbiye Encümeni Müdürü ve Taşlıca milletvekili olan Ali Vasfi Bey'e bırakarak başlatmıştır. Ali Vasfi Bey sözü alarak, bu layihanın Erkânı Habiye-i Umumiye'den çıkmalı iki ay olduğunu, iki ay da kendilerinde beklediğini bu yüzden bunun acil olarak görüşülmesini teklif etmiştir.

Ardından Reis, bunu oylamaya sunarak kabul olduğunu açıklamıştır. Daha sonra Ali Vasfi Bey devam ederek, ilk olarak bahsedilen mevzuda gönderilecek subaylar hakkında nakdi ve rütbe terfi nazarında iki mesele olduğunu

Araştırmaları Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2005, s.VII; Metin Hülagü, "İngilizlerin Hicaz İsyanına Maddi Yardımları", *OTAM*, Cilt:6, Sayı:6, Ocak 1995, s.140; Ü. Gülsüm Polat, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Yemen ile İlişkiler (1911-1938)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt:33, Sayı:96, Ocak 2017, s.116-121.

³⁴⁵ MMZC (1328-1912), Devre: II, Cilt: I, İçtima Senesi: I, Dokuzuncu İnikad, 19 Mayıs 1328/1 Haziran 1912, s.143-144.

³⁴⁶ MMZC (1328-1912), Devre: II, Cilt: I, İçtima Senesi: I, Dokuzuncu İnikad, 19 Mayıs 1328/1 Haziran 1912, s.144.

söylemiştir. Maaşlarına ek olarak bir de zamma nail olduklarını belirtmiş ve imtiyazın bu olduğunu açıklamıştır. Önceki teklifte hizmet süresi üç sene idi. Biz bunu iki seneye indirdik şeklinde açıklama yaparak karşılaşılan sorunları anlatmaya devam etmiştir.

Saruhan milletvekili Sekip Bey söz alarak, Ali Vasfi Bey'in sözlerine karşılık valilerin sorun çıkardığını ama gelen bütün valilerin mi fena olduğunu sormuştur. Osman Fevzi Efendi ise durumun bu olduğu cevabını vermiştir. Ardında Reis söz alarak, istenirse kanunun Heyet-i Islahiye'ye bildirilmesini teklif etmiş ve yapılan oylama sonucu Reisin teklifi kabul olunup görüşme sonlandırılmıştır.³⁴⁷

II. 13 Teşrin-i sani 1326/26 Kasım 1910 tarihli yedinci oturumda gerçekleşen görüşmede, Hicaz'da kurulacak tedabir-i sıhhiye masrafları için Dâhiliye bütçesinden sağlanacak bir milyon kuruşun tahsisatı hakkında kanun layihası sunulmuştur. Görüşmeye Bursa milletvekili Ömer Fevzi Efendi, Konya milletvekili Mehmet Vehbi Efendi, Biga milletvekili Arif İsmet Bey, Kastamonu milletvekili Ahmet Mahir Efendi, Dâhiliye Nazırı ve Edirne milletvekili olan Mehmet Talat Bey, Kütahya milletvekili Cemal Bey, Karesi milletvekili Mecdi Efendi, Kırkkilise milletvekili Mustafa Arif Bey katılmışlardır.

Reis, kanun maddesini okutarak görüşmeye başlamıştır. Buna göre, Hicaz'da kurulan tedabiri sıhhiye-i fevkaladeye dâhiliye bütçesinden bir kereye mahsus olmak üzere 1.000.000 kuruş zam yapılmıştır şeklindeki açıklamasının ardından kanun maddesini kabul ettiklerini belirtmişler ve konu hakkında yapılan görüşme sonlanmıştır.³⁴⁸

III. 26 Mart 1327/8 Nisan 1911 tarihli yetmiş beşinci oturumda gerçekleşen görüşmede, Hicaz'a gidecek hacılar ve yolcular için alınacak tedbirler hakkında bilgilerin Hicaz Sıhhiyesi'ne bildirilmesi hakkında kanun layihası ve Kavanin-i Maliye Encümeni mazbatasını sunulmuştur. Görüşmeye İzmir milletvekili Seyyit Bey, Gümüşhane milletvekili İbrahim Lütfü Paşa, Edirne milletvekili Mehmet Talat bey, Sinop milletvekili Hasan Fehmi Efendi, Kudüs milletvekili Ruhi El Halidi Bey, Aydın milletvekili İsmail Sıtkı Bey, Erzincan milletvekili Osman Fevzi Efendi, Tokat milletvekili İsmail Paşa, Bursa milletvekili Ömer Fevzi Efendi, Konya

³⁴⁷ MMZC (1325-1909), Devre: I, Cilt: III, İçtima Senesi: I, Yetmişyedinci İnikad, 9 Mayıs 1325/22 Mayıs 1909, s.601-602.

³⁴⁸ MMZC (1326-1910), Devre: I, Cilt: I, İçtima Senesi: III, Yedinci İnikad, 13 Teşrin-i sani 1326/26 Kasım 1910, s.157-158.

milletvekili Zeynel Abidin Efendi, Sıhhiye Müfettiş-i Umumisi Doktor Kasım Bey, Preveze milletvekili Hamdi Bey, Sivas milletvekili Mustafa Ziya Bey, Kastamonu milletvekili Ahmet Mahir Bey, Lazkiye milletvekili Emin Arslan Bey, Yemen milletvekili Zühtü Bey, Diyarbakır milletvekili Fevzi Bey, Kengiri milletvekili Mehmet Tevfik Efendi katılmışlardır.

Reis, Encümen mazbatasını okutarak görüşmeye başlamıştır. Buna göre mazbatada, Hicaz Kıtası Umur-ı Sıhhiyesi'ne sarf olunması ihtiyacı görülen 10 kuruş resim hakkında hükümetin teklif ettiği kanun maddesinin aynen kabul olunduğu ve bir madde de eklendiği, bunun da müzakere edilmesi gerektiği belirtilmiştir. Hacıların istirahat ve güvenliklerinin sağlanması için gerekli tedbirlerin alınması ve bunun için gelenlerden bedel olarak 10 kuruş resim alınması belirlenmiştir.

Kudüs milletvekili Ruhi el-Halidi Bey söz alarak; “Hicaz hattında kolera hastalığının tedavisi önemlidir. Bunun için de bir takım masraflar ortaya çıkmıştır. Eskiden beri Maliye Nezareti 4.600 lira para veriyordu. Bu yeterli olmadığı için geçen sene toplanan Meclis buraya 10.000 lira daha ilave etti. Bu ilave ile birisi Cidde diğeri ise Mekke’de olmak üzere her biri 100 yataklık iki tane hastane kuruldu” şeklinde açıklama yapmıştır.

Kengiri milletvekili Mehmet Tevfik Efendi söz alarak; “Hicaz’a gelenlerin sağlıklarını korumamız şarttır. Benim de Hicaz’a gitmişliğim var. Hacılar orada iskeleye geldiklerinde onlardan 10’ar kuruş alırlardı. Bunu sıhhiye mi yoksa başka bir yere mi veriyorlar bilmem. Bu teklif gayet iyi bir tekliftir. Önceden gayri resmi alınırken şimdi resmi olarak alınacaktır” şeklinde açıklama yapmıştır.

Daha sonra Yemen milletvekili Zühtü Bey söz alarak, teklifin aleyhinde olduğunu belirterek; “Önceden zaten hacılardan 10 kuruş alındığını şimdi ek bir 10 kuruş daha mı alınacak?” şeklinde soru yöneltmiştir. Kudüs milletvekili Ruhi el-Halidi Bey söz alarak, “öteki Sıhhiye Dairesi’ne ait bir resimdir” diye açıklama yapmış ve ardından Zühtü Bey devam ederek, “deniz yoluyla geleceklerden 20 kuruş alınacağını, kara yolundan gelenlerden ise 10 kuruş alındığını fakat üstüne 10 kuruş daha ekleneceğini” söylemiştir. Lazkiye milletvekili Emin Arslan Bey sözü alarak, “hiçbir şeyin anlaşılmadığını, izahat istediğini” söylemiştir.

Reis söz alarak, Doktor Kasım Bey’in açıklama yapmasını istemiştir. Sıhhiye Müfettiş-i Umumisi Doktor Kasım Bey sözü alarak, Efendi Hazretleri’nin

söylediği gibi 10 kuruş alındığını fakat bu 10 kuruşun bu maksatla alınmadığını söylemiştir. Oradaki memurların maaşlarının ödenmesinin farklı bir konu olduğunu söyleyerek, daha önce Kudüs milletvekili Ruhi el-Halidi Efendi'nin sözlerini tekrarlayarak Hicaz'da koleranın önemli bir sorun olduğunu, hacıların kalacak yerleri olmadığı ya da hastalarının kalabileceği bir hastane olmadığı için sokaklarda kaldıklarını, izdiham olduğunu, bakacak kimselerinin de olmadığını söylemiştir. Ardından 100 yataklı iki tane hastane kurulduğunu belirtmiştir.

Sivas milletvekili Mustafa Ziya Bey söz alarak, bu hastanenin malzemelerinin yağmur altında kalıp mahvolduğunu söylemiş ve bunun açıklamasını istemiştir. Doktor Kasım Bey devam ederek, alet ve edevatın hepsinin mükemmel olduğunu, sadece Mekke'ye gidecek barakaların hac zamanına denk geldiğini ve burada deve bulunmadığını dolayısıyla eşyaların taşınması için emirler verildiğini açıklamıştır. Bu kurulan hastaneler için ihtiyaçların olduğunu bunun için de hem deniz hem de demiryolunu kullanarak gelenlerden 10 kuruş alınacağını, fakat demiryolu haricinde karadan gelenlerden paranın alınmayacağını söylemiştir.

Tokat milletvekili İsmail Paşa söz alarak, neden böyle olduğunu, mesela Cavalılar'dan alınıp Yemenliler'den neden para alınmayacağını sormuştur.

Doktor Kasım Bey söz alarak, Yemen ahalisinin fakir olduğunu, onların Yemen'den Hicaz'a kadar yaya olarak geldiklerini ve biraz kahve sattıklarını o parayla da yolda geçindikleri cevabını vermiştir. Daha sonra tartışmalar devam ederken Konya milletvekili Zeynel Abidin Efendi söz alarak madem fakirlerden ücret alınmadığını o zaman buradan fakir olup, trene bindirilen fukaradan da alınmaması gerektiğini söylemiştir.

Reis, Muvazene-i Maliye Encümeni namına Ömer Fevzi Efendi'nin konuşacağını söyledikten sonra Bursa milletvekili Ömer Fevzi Efendi sözü alıp açıklamasını yapmıştır. Ardından Aydın milletvekili İsmail Sıtkı Bey sözü alarak, kendisinin bu paranın alınmaması taraftarı olduğunu, alındığı vakit de bu paranın nasıl kullanıldığının takip edilmesi gerekeceğini eğer takip edilmez ise o zaman da bu verginin alınmasının doğru olmayacağını söylemiştir.

Konu hakkında yapılan tartışmadan sonra Konya milletvekili Mehmet Emin Efendi, fakirlerden bir şey alınmadığını, fakirden zaten kimsenin bir şey alamayacağını, onun için bunun tartışılmasına gerek olmadığını ve bunun kabulünü

teklif ettiğini söylemiştir. Daha sonra Sinop milletvekili Hasan Fehmi Efendi söz alarak, hacıların memlekete dönerken zorluklarla karşılaştığını, oradan gelip bize bulaşıcı hastalıklar getiriyorsunuz gibi ithamlara maruz kaldıklarını söylemiştir. Hacılardan alınacak 10 kuruşa hiçbir hacının itiraz etmeyeceğini, bunun büyük bir para olmadığını hatta hacıların gerekirse daha fazlasını kendi istekleriyle vereceklerini belirtmiştir.

Reis, tartışmaların sonunda maddenin kabul edilip edilmediği hakkında oylama yapmış ve maddenin oylama sonucunda kabul olmasının ardından görüşme sonlanmıştır.³⁴⁹

IV. 23 Mayıs 1328/5 Haziran 1912 tarihli onuncu oturumda gerçekleşen görüşmede Yemen Dördüncü Kolordu ve Hicaz Fırkası ile Necid ve Fizan Kıtaları askerlerine tayin olacak görevli ve subaylar hakkında kanun tadiline dair kanun layihası sunulmuştur. Görüşmeye Karesi milletvekili Hüseyin Kadri Bey, Çamlık milletvekili Mehmet Şahin Dino Bey, İzmit milletvekili İsmail Can Polat Bey, Kastamonu milletvekili Ahmet Mahir Efendi, Kayseri milletvekili Ali Galip Efendi, Sinop milletvekili İsmail Hakkı Bey, Isparta milletvekili Hacı Eşref Bey, Erzurum milletvekili Ohannes Varteks Efendi, İstanbul milletvekili Hacı Şefik Bey, Erzurum milletvekili Mehmet Şaban Bey, Harbiye Dairesi Reisi Mahmut Kamil Bey, Asir milletvekili Yusuf Fazıl Efendi katılmışlardır.

Reis, kanun layihalarını okutarak görüşmeye başlamıştır. Birinci maddenin aslında, On Dördüncü Kolordu ve Hicaz Fırkası'na tayin olunacak görevli ve subaylar bölge için uygun iseler rütbe sırasıyla alım yapılacağı, eğer yüzbaşı ve üstü rütbelerdeyseler en yeteneklileri seçilerek terfi etmek üzere tayin edileceği, bu tayinlere rağmen hala asker sayısında eksiklikler var ise asker sayısındaki eksikliklerin çevredeki bölgelerden tamamlanacağı ve tayin olunanların rütbelerine göre istihdam edilecekleri, bu atama ve rütbe yükseltmelerin de sadece askeri memurlukta bulunanlar üzerinde hükmü olacağını belirtmiştir. Ardından muaddeli birinci maddeye geçilmiştir. Buna göre, On Dördüncü Kolordu ve Hicaz Fırkası istihdamını talep eden görevli ve subaylar ikmal etmek üzere hazır bulunmakla birlikte adı geçen bu kişiler ordu veya fırkada tam üç sene hizmette bulunduktan sonra rütbeleri bir derece terfi edilir. Daha sonrasında bunun aşamaları da anlatılarak

³⁴⁹ MMZC (1327-1911), Devre: I, Cilt: V, İctima Senesi: III, Yetmişbeşinci İnikad, 26 Mart 1327/8 Nisan 1911, s.115-121.

emekli ya da istifa etmeleri durumunda da bu kuralların geçerli olup, hesap üzerine ailelerine ya da kendilerine maaş bağlanacağı açıklanmıştır.

Ardından Reis, Encümen'e izahat vermek isteyeninin olup olmadığını sormuştur. Karesi milletvekili Hüseyin Kadri Bey söz alarak, madde-i kanuniyenin düzeltilen kısmında sehvi tebyiz olmak üzere bir şey unutulmuştur. Onun ilave edilmesini isterim diyerek devamında da birinci fırkanın başlarında da düzeltilecek noktalara devam etmiştir. Daha sonra Reis, Heyet-i Umumiye hakkında söz söylemek isteyen birinin olup olmadığını sormuştur. Çamlık milletvekili Mehmet Şahin Dino Bey söz alarak, bu konunun aleyhinde olduğunu belirtmiştir. Devam ederek, adalet ve mantığa uygun olmayan konular için başka bir şey düşünemediğini, bu kanunun lüzumunun araştırılması gerektiğini söyleyip bu görüşünün gerekçelerini açıklamaya devam ederek Harbiye Nezareti'nin bu kanunu geri almasını teklif etmiştir.

Kayseri milletvekili Ali Galip Efendi söz alarak, hükümetin ne gibi bir lüzum ve mecburiyet hissederek bu kanunu uygulamaya koyduğunu sormuş ve ilk önce bunun tartışılmasını istemiştir. Devam ederek, böyle bir imkânın mümkün olmadığını harp halinde olduğunu ve subayların gelmelerinin mümkün olmadığını, bu kanunun sanki Yemen ve Hicaz kıtalarındaki subay ve askerlerin vazifelerinden kaçacak ya da çekilecekmiş gibi vakitsiz bir zamanda çıkartıldığını belirtmiştir.

Sinop milletvekili İsmail Hakkı Bey söz alarak, böyle olmadığını dile getirmiştir. Ali Galip Bey devam edip sebeplerini anlatarak bu durumda konuyu açıkladığı şekilde anladığını söylemiştir. Adı geçen bölgelerde suiistimaller olduğunu fakat tembellik, ihmal ve itimatsızlığın olduğu vakit, Askeri Ceza Kanunnamesi'nin olduğunu gerekirse bu kişilerin Divan-ı Harbe verileceği ve en büyük olan tard ettirmenin uygulanacağını belirtmiştir. Ardından Sinop milletvekili İsmail Hakkı Bey bunun sadece Yemen'e mahsus olmadığını, memleketin her yerinde olabileceğini söylemiştir. Daha sonra kanunun gerekli olup olmadığı hakkında görüşlerin sunulmasının ardından Erzurum milletvekili Mehmet Şaban Bey söz alarak, kanuna ne karşı olduğunu ne de onayladığını belirtmiştir. Bölgeye gidecek askerlerin okul bittikten sonra çekilen kura sonuçlarına göre Yemen'e gönderildiğini, bazılarının gönüllü olduğunu fakat oraya gittiler mi unutulduklarını, onları bir daha arayanın olmadığını, memlekete ya da İstanbul'a dönmek için büyük iltimasa gerek duyulduğunu anlatmıştır. Ardından Hürriyetin olduğunu ve Hükümet'in buradaki

askeri düşünecek hizmet senesini iki yıla indirdiği ve birçok imtiyaz verdiğini fakat Türk ordusunda söylendiği gibi ihmal, tembellik gibi durumların kimsenin aklından geçmeyeceğini belirtmiştir. Devam ederek kendisinin takıldığı noktanın üç sene görev hizmetinin ardından rütbelerinin kendilerine verilmesini onaylamadığını, oraya giden her subayın mukaddes olduğunu ve üç sene doldurduktan sonra rütbe verilmesini onaylamadığını söylemiştir.

Daha sonra Harbiye Dairesi Reisi Mahmut Kamil Bey söz alarak, bunun ihtiyaç neticesinde sunulduğunu Osmanlı ordusunun bu gibi sorunların gerçekleşmesine imkân vermeyeceğini fakat tedbirin zorunlu olduğunu açıklamıştır. Dünyada orduların ne kadar mükemmel olurlarsa olsunlar ceza kanunnameleri olduğunu ve bunların orduların kıymetini belirlemeyeceğini söylemiştir.

Ardından Karesi milletvekili Hüseyin Kadri Bey söz alarak, Heyet-i Umumiyesi'nin kabulü ile madde madde müzakereye geçilmesini teklif etmiştir. Reis, kanunun madde madde müzakere edilmesini oylayıp, kabul edildikten sonra yapılan tartışmaların ardından birinci madde kabul edilmiş ve görüşme sonlanmıştır.³⁵⁰

4.1.7. Tezkireler

I. 12 Mart 1327/25 Mart 1911 tarihli altmış beşinci oturumda gerçekleşen görüşmede, Yemen, Hicaz, Necid, Fizan Fırkaları ile Altıncı Ordu mıntıkası dâhilindeki memurun tayin ve istihdamları hakkında kanun layihasının biran önce müzakere edilmesine dair Sadaret tezkiresi sunulmuştur.

Kütahya milletvekili Ahmet Cemal Bey söz alarak, kanunun matbaaya verildiğini söylemiş ve Reis, geldiğinde müzakereye konulacağını söylemiş ve konu hakkında yapılan görüşme sonlanmıştır.³⁵¹

II. 21 Mart 1327/3 Nisan 1911 tarihli yetmiş beşinci oturumda gerçekleşen görüşmede, Hicaz'a gidecek hacılardan ve yolculardan alınacak tedabir-i sıhhiye resminin, Hıttı-i Hicaziye'nin umur-ı sıhhiyesine sarfı hakkında kanun layihasının onaylandığına dair Sadaret tezkiresi sunulmuştur.

³⁵⁰ MMZC (1328-1912), Devre: II, Cilt: I, İttima Senesi: I, Onuncu İnikad, 23 Mayıs 1328/5 Haziran 1912, s.185-194.

³⁵¹ MMZC (1327-1911), Devre: I, Cilt: IV, İttima Senesi: III, Altmışbeşinci İnikad, 12 Mart 1327/25 Mart 1911, s. 304-305.

Reis, bunun Kavanin-i Maliye'ye gönderilmesini söylemiş ve görüşme sonlanmıştır.³⁵²

III. 31 Mart tarihli yetmiş dokuzuncu oturumda gerçekleşen görüşmede, Hicaz Sıhhiye ilavesinin sene-i haliyye muvazenesinin onaylandığına dair Sadaret tezkiresi sunulmuştur.

Reis, bu konu ile ilgili başka kanun maddesi olduğunu, bu yüzden onlarla birlikte müzakere edilmesini söyleyerek konu hakkındaki görüşme sona ermiştir.³⁵³

4.1.8. Aza-yı Kiram Muamelatı

30 Mart 1326/12 Nisan 1910 tarihli yetmiş birinci oturumda gerçekleşen görüşmede, Hicaz Vilayeti milletvekili olarak atanan Şerif Abdullah ve Hasan Şeybi Efendi hakkında Tetkik-i İntihabat Encümeni mazbatası sunulmuştur.

Reis, mazbatayı okutarak görüşmeye başlamıştır. Buna göre, Şerif Nasır Efendi'nin adı geçen bu kişilerin milletvekili olamayacağını belirttiği ve yapılan tetkikler sonucunda adı geçen bu kişilerin milletvekilliği için bir engel olmadığı açıklanarak Meclisi Mebusan azalığına kabulüne karar verildiği açıklanmıştır. Ardından konu hakkında gerçekleşen görüşme sona ermiştir.³⁵⁴

4.1.9. Beyanat ve Nutuklar

5 Teşrin-i sani 1327/18 Kasım 1911 tarihli on yedinci oturumda gerçekleşen görüşmede, Hicaz milletvekili Hasan Şeybi Efendi'nin Trablusgarp hakkındaki beyanatı sunulmuştur.

Reis, Hicaz'dan yeni gelen Hasan Şeybi Efendi'nin birkaç şey söylemek istediğini belirterek sözü ona bırakmıştır. Hasan Şeybi Efendi sözü alarak, Hicaz'da Trablusgarp'da İtalya'nın yaptığı vahşi uygulamaların büyük infial yarattığını, İtalya'nın zulmüne maruz kalan vatandaşlar için yardım toplanmaya başladığını anlatmıştır ve konu hakkında gerçekleşen görüşme sonlanmıştır.³⁵⁵

³⁵² MMZC (1327-1911), Devre: I, Cilt: IV, İçtima Senesi: III, Yetmişbirinci İnikad, 21 Mart 1327/3 Nisan 1911, s.557-558.

³⁵³ MMZC (1327-1911), Devre: I, Cilt: V, İçtima Senesi: III, Yetmişdokuzuncu İnikad, 31 Mart 1327/13 Nisan 1911, s.274.

³⁵⁴ MMZC (1326-1910), Devre: I, Cilt: IV, İçtima Senesi: II, Yetmişbirinci İnikad, 30 Mart 1326/12 Nisan 1910, s.49.

³⁵⁵ MMZC (1327-1911), Devre: I, Cilt: I, İçtima Senesi: IV, Onyedinci İnikad, 5 Teşrin-i sani 1327 /18 Kasım 1911, s.466.

4.1.10. Mazbatalar

I. 23 Mart 1325/5 Nisan 1909 tarihli elli ikinci oturumda yapılan görüşmede, Altıncı ve Yedinci Osmanlı Ordusu ile Hicaz Fırkası'na, Necid ve Fizan Kıtaları'na vali ve subay tayini ve istihdamlarına dair Harbiye Encümeni mazbatasını sunulmuştur.

Reis, bugünkü ruzname-i müzakeratta Bosna-Hersek meselesinin olduğunu söyleyerek mazbatayı Çarşamba gününe müzakere edilmek üzere ertelemiş ve görüşme sonlanmıştır.³⁵⁶

II. 3 Ağustos 1325/16 Ağustos 1909 tarihli yüz otuz beşinci oturumda gerçekleşen görüşmede, Medine Mollalığı ve ketebesinden harç alınmamasına dair Muvazene-i Maliye Encümeni mazbatasını sunulmuştur. Görüşmeye, İzmir milletvekili Ahmet Müfit Bey, Medine milletvekili Abdülkadir Haşimi Efendi, İpek milletvekili Hafız İbrahim Efendi, İstanbul milletvekili Mustafa Asım Efendi, Kudüs milletvekili Hafız Esad Bey, Suriye milletvekili Süleyman Efendi katılmışlardır.

Reis, Evkaf Nezareti tezkiresi ve Muvazene-i Maliye Encümeni mazbatasını okutarak görüşmeye başlamıştır. Buna göre, Medine milletvekili Abdülkadir Haşimi Efendi tarafından sunulan layihada, Medine Mollalığı'na, Maliye Hazinesi'nde 33.405 ve Haremeyn ile Mansure Hazinesi'nden olmak üzere Mısır Hazinesi'nden 1252 tarihli hazırlanan ferman ile 15.000, Mekke Mollalığına ise Maliyeden 77.336 kuruş verilmiştir. Buna ek olarak Medine Mollalığına 29.135 buçuk, Mekke'ye ise 19.125 kuruş maaş verilmektedir. Fakat bu paranın verilmesi zorunlu olmadığından paranın tesviyesinin yapılması gerektiği açıklaması yer almaktadır.

Ardından Suriye milletvekili Süleyman Efendi, kanunun izahını yaptıktan sonra İzmir milletvekili Ahmet Müfit Bey söz alarak, şimdiye kadar Medine ve Mekke'de kadınlara mahsus bir maaşın olmadığını, orada görecekları dava için müracaat edenlerden aidatlar alındığını o aidatın da Hazine-i Devlet'e irad kayıt olunarak kendileri ve ketebelere verildiğini fakat bu seneden itibaren bunlara 13.000 kuruş maaş tahsis edildiğini anladığını belirtmiştir.

Daha sonra İpek milletvekili Hafız İbrahim Efendi söz alarak, fakir bir kadının kocasını dava için mahkemeye gittiği halde 20 riyalinin 12'sini Mahkeme-i

³⁵⁶ MMZC (1325-1909), Devre: I, Cilt: II, İctima Senesi: I, Elli İkinci İnikad, 23 Mart 1325/5 Nisan 1909, s.631.

Şeriyede almışlar. Kadıncağız, “böyle olacağını bilseydim davayı açmazdım” şeklinde konuşmuştur. Yaşlı kadın “Mollalar’a maaş zaten veriliyor. Bir de harç almak için aylarca davalarım süründürülmemeli” şeklinde devam etmiştir.

Ardından Reis, bu rüsumun alınmamasına karar verilen oylamayı yaptıktan sonra konu hakkındaki görüşme sonlanmıştır.³⁵⁷

III. 8 Mart 1326/21 Mart 1910 tarihli elli sekizinci oturumda gerçekleşen görüşmede, Altıncı ve Yedinci Kolordu, Hicaz Fırkası, Necid ve Fizan Kıtaları’na tayin olunacak memur ve subayların tayin ile istihdamlarına dair kanunun 15. maddesinin muaddel kanun layihası ve Askeri Encümen mazbatasını sunulmuştur. Görüşmeye, İstanbul milletvekili Mustafa Asım Efendi, Siirt milletvekili Abdürrezzak Efendi, Kırkkilise milletvekili Mustafa Arif Bey katılmışlardır.

Mazbata okunduktan sonra vekiller bunun görüşülüp görüşülmemesi konusunda fikir beyan etmişlerdir Reis, sözü alarak Çarşamba günü müzakere edileceğini belirterek görüşmeyi sonlandırmıştır.³⁵⁸

IV. 9 Mart 1326/22 Mart 1910 tarihli elli dokuzuncu oturumda gerçekleşen görüşmede, Altıncı ve Yedinci Kolordu, Hicaz Fırkası, Necid ve Fizan Kıtaları’na tayin olunacak vali ve subayların tayin ile istihdamlarına dair kanunun 15. maddesinin muaddel kanun layihası hakkında Encümen-i Askeri mazbatasını sunulmuştur. Görüşmeye Erzurum milletvekili Ohannes Varteks Efendi, Tokat milletvekili İsmail Paşa, Ankara milletvekili Mehmet talat Bey, Sivas milletvekili Şükrü Efendi, Kırkkilise milletvekili Mustafa Arif Bey, Gümülcine milletvekili İsmail Hakkı Bey, Dersim milletvekili Lütfi Fikri Bey, Bolu milletvekili Mustafa Zeki Efendi, Selanik milletvekili Artas Yorgaki Efendi, Bolu milletvekili Habib Bey, Kastamonu milletvekili Ahmet Mahir Efendi katılmışlardır.

Reis, Encümen mazbatasını bir daha okutacağını söyleyerek görüşmeye başlamıştır. Ardından Kırkkilise milletvekili Mustafa Arif Bey söz alarak “bu meselenin tartışılabilmesi için ilk önce iradeye gelen kanun buldurulsun. Oradaki madde de okunsun. Sonra bu madde okunsun Aradaki farklar anlaşılsın” şeklinde açıklama yapmıştır. Bolu milletvekili Habib Bey sözü alarak, bu iradeye gelen

³⁵⁷ MMZC (1325-1909), Devre: I, Cilt: VI, İçtima Senesi: I, Yüz Otuz Beşinci İnikad, 3 Ağustos 1325/16 Ağustos 1909, s.494-496.

³⁵⁸ MMZC (1326-1910), Devre: I, Cilt: III, İçtima Senesi: II, Elli Sekizinci İnikad, 8 Mart 1326/21 Mart 1910, s.267-268.

kanunun kopyasının evrakta olduğunu, arada küçük farklılığın olduğunu “ilk iki sene” kelimesinin birinde var olduğu halde, muhtemelen mürettip hatasıyla bu konuda “iki” kelimesinin yazılmadığını söylemiştir. Kırkkilise milletvekili Mustafa Arif Bey söz alarak, o zaman Hükümet’in teklif ettiği ve şimdi teklif olunan madde arasında fark olduğunu, “iki” kelimesinin çıkarıldığını ve doğrusunun anlaşılabilmesi için Divan-ı Hümayun’daki kayda bakılması gerektiğini söylemiştir. Milletvekilleri bu konu hakkındaki tartışmalarını yaptıktan sonra Reis, aslında hem bunda hem de matbu olanda da “ilk iki sene” fırcasının mevcut olduğunu belirtmiştir. Daha sonra milletvekilleri bu babdaki tezkirenin okunmasını isteyince Reis, Şurayı Devlet mazbatasını da okuttuktan sonra Reis, başka söze gerek olup olmadığını sormuş ve Kırkkilise milletvekili Mustafa Arif Bey söz alarak, maddenin kabulüne taraftar olduğunu söylemiştir. Sonrasında vekillerin farklılığın olup olmadığı konusundaki müzakeresinin ardından Reis, bunun aslına tatbik edilmek üzere müzakere kâfi görüldü şeklinde açıklama yaptıktan sonra görüşme sonlanmıştır.³⁵⁹

V. 10 Teşrin-i sani 1326/23 Kasım 1910 altıncı oturumda gerçekleşen görüşmede, Hicaz’da kurulacak tedabir-i sıhhiye-i fevkaladeye karşılık olarak Dâhiliye bütçesinde açılacak faslı mahsusa 1.000.000 kuruşun tahsisatı hakkında kanun layihası ve Muvazene Encümeni mazbatası sunulmuştur.

Reis, bunun ruznameye konulacağını belirterek konu hakkındaki görüşmeyi sonlandırmıştır.³⁶⁰

VI. 24 Mart 1327/6 Nisan 1912 tarihli yetmiş dördüncü oturumda gerçekleşen görüşmede, Yemen, Hicaz, Necid, Fizan Fırkaları’yla Altıncı Ordu mıntıkası dâhilindeki memurların tayin ve istihdamları hakkında kanun layihası ve Encümen mazbatası sunulmuştur. Ardından Reis, bunun Salı günkü ruznameye bırakıldığını açıklayarak görüşme sonlanmıştır.³⁶¹

VII. 24 Mart 1327/6 Nisan 1912 tarihli yetmiş dördüncü oturumda gerçekleşen görüşmede, Hicaz’a giden hacılardan ve yolculardan alınacak tedabiri

³⁵⁹ MMZC (1326-1910), Devre: I, Cilt: III, İctima Senesi: II, Elli dokuzuncu İnikad, 9 Mart 1326/22 Mart 1910, s.304-307.

³⁶⁰ MMZC (1326-1910), Devre: I, Cilt: I, İctima Senesi: III, Altıncı İnikad, 10 Teşrin-i sani 1326/23 Kasım 1910, s.114.

³⁶¹ MMZC (1327-1911), Devre: I, Cilt: V, İctima Senesi: III, Yetmişdördüncü İnikad, 24 Mart 1327/6 Nisan 1911, s.81.

sıhhiye resminin, Hıttı-i Hicaziye'nin umuru sıhhiyesine sarfi hakkında kanun layihası ve Kavanin-i Maliye Encümeni mazbatasını sunulmuştur.

Ardından Reis, bunun Muvazene-i Maliye Encümeni'ne havale edildiğini ve orada müzakere edileceğini söyleyerek görüşmeyi sonlandırmıştır.³⁶²

4.2. GÖRÜŞMELERİN GENEL DEĞERLENDİRİLMESİ

Görüşülmek üzere 11 Ocak 1909 tarihinde Meclis-i Mebusan genel kuruluna getirilen ilk konulardan birinin Mekke milletvekili Abdurrahman Efendi'nin istifasıyla ilgili dilekçesinin görüşülmesi olduğu görülmektedir. Abdurrahman Efendi'nin istifa etmek için somut bir gerekçe sunmadan "milletvekilliği yapmak için birçok engelim var" gibi bir ifade kullanması bazı milletvekillerinin olayı sorgulamalarına neden olmuştur. Ancak Meclis Başkanı'nın oylamasıyla Abdurrahman Efendi'nin istifası kabul olunmuştur. Diğer taraftan Meclis'te hemen hemen hiçbir milletvekili izin talebinde bulunmazken sadece 23 Şubat 1911 tarihli oturumda Mekke milletvekili Abdullah Efendi'nin iki ay süreli bir izin talebinde bulunduğu ve onaylanarak kabul edildiği görülmektedir.

Meclis-i Mebusan genel kurulunda bazı kanun maddeleri de görüşmeye tabi tutulmuştur. Bu kanunlar genellikle mali konularla ilgili olmuştur. 24 Mayıs 1909 tarihli oturumda Hicaz, Yemen, Bağdat ve Aydın Vilayetleri'nin ödenekleriyle ilgili görüşmeler yapılmıştır. En fazla aylık ödenek 15.000 kuruş ile Hicaz'a ayrılmış, Yemen'e 12.500 ve Aydın'a da 10.000 kuruş verilmiştir. Ayrıca Hicaz, Yemen ve Bağdat valilerine 5.000'er kuruş ödenek çıkarılmıştır. Tartışmalar neticesinde Aydın valisine de 3.000 kuruş ek tahsisat verilmiştir. Oyalamaya 162 kişi katılmış ve 124 kabul oyuyla ödenek teklifi kabul edilmiştir.

1 Mart 1908 tarihli Meclis genel kuruluna sunulan bir tahrir ilginç bir tartışmanın yaşanmasına sebep olmuştur. Hama milletvekili Mustafa Efendi, Hicaz dâhil olmak üzere Arap Vilayetleri'nde Türkçe'nin bilinmediği, bu nedenle sorun yaşandığı, belirtilen bölgelere Arapça konuşan memurların atanmalarıyla sorunun çözüleceğini belirtmiştir. Kırkkilise (Kırklareli) milletvekili Mustafa Arif Bey, Osmanlı Devleti'nin resmi dilinin Türkçe olduğunu, bölge ayrımı yapılmayacağını söyleyerek tepki göstermiştir. Meclis Başkanı, konunun tartışmaya açılıp

³⁶² MMZC (1327-1911), Devre: I, Cilt: V, İttima Senesi: III, Yetmişdördüncü İnikad, 24 Mart 1327/6 Nisan 1911, s.78.

açılmamasını genel kurul oylarına sunmuştur. Yapılan oylamada konunun tartışılmaması yönünde karar alınmıştır.

Medine milletvekili Abdülkadir Haşimi Tahsin Efendi'nin bir takriri de Hicaz Vilayeti'ne yapılan ödenekten başka Osmanlı Devleti'ndeki bazı önemli gelir kaynaklarının da özel olarak Hicaz Vilayeti'ne tahsis edildiğini göstermektedir. Bu takrire göre Ereğli madenlerinin gelirleri Haremeyn'e yani Mekke ve Medine'ye tahsis edilmiştir. Tahsin Efendi verdiği takrir ile bu ödeneğin fakir olan Medine'nin kullanımını sağlamak için bir düzenleme yapılmasını istemektedir. Konu görüşüldükten sonra Evkaf Encümeni'ne havale edilmiştir.

Benzer bir konu Mekke'ye gönderilen yıllık Surre alayları ve Harem-i Şerif tamiri ödeneği ile ilgili olmuştur. Eski Hicaz Valisi Ahmet Ratıp Paşa'nın 4.000.000 kuruş tutarındaki bir meblağı zimmetinde tuttuğu ve bu nedenle de memurlara birkaç yıldır maaş ödenemediği görüşülmüştür. Durumun Evkaf Nezareti'nden sorulmasına karar verilerek encümene havale edilmiştir.

Meclis'te konuşulan konulardan birisi de çeşitli gerekçelerle gönderilen telgraflar olmuştur. Bunlar genellikle kutlama telgrafları olmuştur. 1912 yılında Asir'deki Seyyid Muhammed İdris hareketiyle ilgili bir telgraf siyasi içeriğe sahiptir. Şam Müftüsü Ebu Bekir Efendi, İdris'in Mekke ve Medine'ye saldıracağıyla ilgili haberlerin tamamen İtalyanlar tarafından uydurulduğunu ve gerçeği yansıtmadığını bildiren telgrafi genel kurulda okunmuştur. Fakat Şam Müftüsü'nün gönderdiği telgrafın okunduğu 1 Haziran 1912 tarihli oturumda Hicaz milletvekili Hasan Şeybi Efendi, İdris'in Mekke'ye saldırdığı ve bu nedenle Faysal Bey'in İdris ile mücadele ettiğini, bu gerekçeyle de izinli sayılması gerektiğini bildiren telgrafi okunmuştur. Daha sonraki olaylar Trablusgarp Savaşı başladıktan sonra Muhammed İdris'in İtalyanlarla bir anlaşma yaptığını ve İtalya desteğiyle Osmanlı Devleti'ne başkaldırdığını göstermiştir. Faysal'ın başında olduğu bir ordu Asir'e gönderilmişti.³⁶³

İtalya'nın Trablusgarp'a saldırısı da Meclis gündemine gelen konulardan biri olmuştur. Hicaz milletvekili Hasan Şeybi Efendi, 8 Kasım 1911 tarihli oturumda İtalyanlar'ın saldırısı nedeniyle duydukları üzüntüyü dile getirmiştir.

³⁶³ Duysak, *Seyyid İdrisi İsyanı ve Sonuçları*, s.133-180.

Hicaz'ın çeşitli isyanlara sahne olması askeri birliklerin nasıl konumlandırılacakları ve üst rütbelilerin nasıl atanacaklarıyla ilgili konuların da konuşulmasına neden olmuştur. Müzakere edilen konuların başında askeri birlikler ve hacıların güvenliğinin nasıl sağlanacağı gelmiştir.

Bütün bu görüşmeler yanında yedi farklı mazbata ile Hicaz'a yapılacak yatırımlar, medreselerde görev yapan müderrislerin aylıkları, askeri birliklerin düzenlenmesi, hacıların durumları ve Hicaz bölgesinin sağlık sorunları konuşulmuştur. Bütün bu görüşmeler dikkate alındığında II. Meşrutiyet döneminde de Osmanlı yönetiminin Hicaz'a büyük önem verdiği, Hicaz'a ait bütçenin Anadolu şehirlerinden fazla tutulduğu, ayrıca özel tahsisatla bölgeye para gönderildiği görülmektedir. Güvenliğin sağlanmasında yaşanan sıkıntıların giderilmesine yönelik tartışmaların en önemli konuların başında geldiği de tespit edilmektedir.

BEŞİNCİ BÖLÜM

1916 İSYANI VE SAVAŞ DÖNEMİ MECLİS-İ MEBUSANINDA HİCAZ İLE İLGİLİ GÖRÜŞMELER

Osmanlı Devleti birçok farklı etnik toplulukları bünyesinde barındıran bir yapıya sahipti. Devletin içerisinde bulunan bu farklı etnik gruplar Osmanlı Devleti topraklarında uzun yıllar kendi benliklerini kaybetmeden, kimliklerini, kültürlerini, dillerini ve dinlerini muhafaza ederek yaşamışlardır. Bu yapının korunmasında da en önemli etken Osmanlı Devleti içerisinde oluşturulan millet sistemidir. Devlet içerisinde halk Müslümanlar ve Gayrimüslimler olmak üzere ikiye ayrılıyordu. Gayrimüslimler zimmi hukukuna göre yönetiliyordu; böylece bu toplulukların eskiden var olan yaşama şekillerini aynı şekilde sürdürmeleri sağlanmış oluyordu.³⁶⁴ Bu sistem sayesinde azınlıklar yüzyıllar boyunca devlet içerisinde hayatlarını çok rahat bir şekilde idame ettirmişlerdir. Özellikle Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethinden sonra daha belirgin olarak uygulanan millet sistemi Rum, Ermeni ve Yahudileri millet sistemi içerisinde devletin bir parçası olarak kabul etti. Devlet içerisindeki statüleri ve sahip oldukları haklar bu sisteme göre belirlendi. Bu şekilde Gayrimüslimlerin, Türk dışındaki farklı etnik kimliğe sahip toplulukların yönetilmesinin de kolaylaştırılması sağlandı. Söz konusu olan bu millet sistemi esas itibariyle bir kavram olarak 19. yüzyılda dile getirilmiştir. Daha öncesinde Hatt-ı Hümayun'larda devlet içindeki azınlıklar için "cemaat-ı muhtelif", "tebaa-i gayrimüslime", "millet" ya da "millet-i saire" kelimeleri kullanılıyordu. 1876 Kanun-ı Esasi'nin ilanından sonra ise yönetimde millet sistemi dile getirilmeye başlanmıştır. Yukarıda geçen isimlerin yanında Kanun-ı Esasi'nin 16. madesinde Osmanlı tebası için "millet-i muhtelif" kavramı kullanılmıştır.³⁶⁵

Osmanlı Devleti içerisindeki azınlıkların ekonomik durumları, Müslüman olan halktan çok daha iyi durumda bulunuyordu. Azınlıklar genellikle devlet içerisinde Batılı devletlerin tebasına geçerek bu devletlere tanınan imtiyaz ve kapitülasyonlardan yararlanabiliyorlardı. Avrupalı devletlerin himayeci ve koruyucu politikalarıyla ekonomik açıdan iyi bir durumdaydılar.³⁶⁶ Devlet içerisinde genellikle

³⁶⁴ Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, Risale Yayınları, İstanbul 1990, s.14-20.

³⁶⁵ Ali İhsan Karataş, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlere Tanınan Din ve Vicdan Hürriyeti", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı:1, Cilt:15, (2006), s.269-271.

³⁶⁶ Avrupalı devletlerin korumacılığı ve etkileri için bkz. Salahi Sonyel, "Osmanlı İmparatorluğunda Koruma Sistemi ve Kötüye Kullanılması", *Belleten*, Cilt:79, Sayı: 212, (Nisan 1991), s.359-370;

ticaret ile alakalı meslekler, bankacılık, kuyumculuk, hekimlik gibi işler Gayrimüslimler tarafından yürütülüyordu. Özellikle son dönemlerde Gayrimüslimler, özellikle de Rumlar yabancı dil bildikleri için tercüme odalarında istihdam ediliyorlardı.³⁶⁷ Osmanlı Devleti içerisinde genel olarak millet sistemi bu şekilde yürütülüyordu. Yürütülen bu millet sistemi sayesinde Gayrimüslimler, cemaat olarak kimliklerini devam ettirme imkânı buluyor, bu sayede öz kimliklerini de koruyorlardı.³⁶⁸ Gayrimüslimlerin dışında kalan çoğunlu Müslüman nüfusa sahip Araplar ise devlet içerisinde Türklerle beraber millet-i hâkime statüsünde bulunuyordu. Araplar, devlet içinde en kalabalık nüfusa hâkim olan milletlerin başındaydı. Dini olarak devlet ile bağları olan bu coğrafyadaki Arap halkını (Türk olmayan fakat Müslüman olanlar ve Acemler) Gayrimüslimlere yönelik kullanılan kavramlar hiçbir zaman kapsamamıştır. Müslümanlar için kutsal mekânları da bulduran Arap Yarımadası'nda halkın çoğunluğunu aşiretler ve bedeviler oluşturuyordu. Osmanlı Devleti bu toplulukları üzerlerinde çok baskı yapmadan Osmanlı himayesinden önce sahip oldukları haklara fazla müdahale etmeden yönetiyordu.³⁶⁹

Azınlık milletlerin, millet sistemi ile yönetimi 19. yüzyıla gelindiğinde artık devletin içinde bulunduğu şartlar ile mümkün değildi. Bunun nedeni; devlet artık ekonomik olarak eski parlak dönemlerine sahip değildi. Devletin içerisinde bulunduğu ekonomik buhrandan azınlık milletler de etkileniyordu. Bu durum da kendilerini rahatsız ediyor ve devlete karşı bir tavır içerisine girmelerine neden oluyordu. Ekonominin yanında artık Osmanlı Devleti girdiği savaşlarda eski başarılarını elde edemiyordu. Ordudaki bozulmalar, batıya göre geri kalmışlık, eğitimdeki sıkıntıların hepsi gerilemenin ve toplumda hoşnutsuzluklar başlamasının sebepleri arasında idi. Bunun yanında bu dönemde ortaya çıkan milliyetçilik hareketleri ve Batılı devletlerin Osmanlı topraklarında yaşayan azınlık milletleri kendi çıkarları doğrultusunda kışkırtıp etkilemesi etkili olmuştu. 19. yüzyıla gelene kadar daha öncesinde devletin kendilerine tanımış oldukları haklardan, yaşamış

ayrıca bkz. Belkıs Konan, "Osmanlı Devletinde Protégé (koruma) Sistemi", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 58, Sayı: 1, (2009), s.169-188.

³⁶⁷ Yelda Demirağ, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaşayan Azınlıkların Sosyal ve Ekonomik Durumları", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı:13, (2002), s.21-22.

³⁶⁸ Karataş, "Gayrimüslimlere Tanınan Din ve Vicdan Hürriyeti", s.272.

³⁶⁹ Eryılmaz, "Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi", s.153; Mustafa Öztürk, "Arap Ülkelerinde Osmanlı İdaresi", *History Studies*, Ortadoğu Özel Sayısı, Cilt:2, (2010), s.2431.

oldukları hayat tarzından memnun olan azınlıklar bu yüzyılda devlete karşı bağımsızlık hareketleri içine girdi. 19. yüzyılda artık devlet kurmuş olduğu millet kavramında çözümler meydana geldiğini görüyordu. Bu çözümlerin devlet içerisinde sorunlar teşkil edeceği anlaşıldığında çeşitli önlemler ortaya konuldu. Fakat bunlar da başarılı olamadı.³⁷⁰

5.1. ARAP MİLLİYETÇİLİK HAREKETLERİ

19. yüzyılda Osmanlı topraklarında, 1789 Fransız İhtilali ile birlikte ortaya çıkan modern milliyetçilik akımı hızla yayıldı. Modern milliyetçilik bu yüzyılın gelişmiş dünyasında ulus-devlet ve milli, bağımsız bir ekonominin birleştirilmesi ile yeni milletlerin inşa edilmesi idi.³⁷¹ Bu durum çok uluslu bir yapıya sahip olan Osmanlı Devleti'ni de etkiliyordu. Kısa zamanda dünya üzerinde yayılan bu akım Osmanlı Devleti içinde de olumsuz gelişmelere neden oldu. 19. yüzyılın başlarında Sırp'ların isyanları ile başlayan bu gelişme kısa sürede Osmanlı'nın tüm Balkan topraklarına yayıldı.³⁷² Balkanlar'ın ardından da 19. yüzyılın sonlarına doğru çoğunluğu Müslüman halka sahip olan Arap coğrafyasında milliyetçilik hareketleri başladı. Arap bölgesinde milliyetçilik hareketlerinin doğmasında ve gelişmesinde birkaç etken bulunuyordu.³⁷³

Araplar arasında milliyetçilik hareketleri ilk olarak Suriye ve Lübnan'da yaşayan Araplar arasında gelişti. Gelişen bu hareket siyasi bir amaç gütmekten çok kültürel ve edebi milliyetçilik unsurlarını barındırıyordu.³⁷⁴ Avrupa'ya eğitim için gönderilen nüfuzlu Arap aşiretlerinin çocukları, buralarda milliyetçilik düşüncesinden etkilenerek kendi topraklarındaki gençlere de bu düşünceleri aktardılar. Araplar arasında milliyetçilik hareketlerinin başlamasında önemli rol oynayan aydınlar; Abdurrahman el-Kevakib, Rıfat el-Tahtavi, Butrus el-Bustani, Muhammed Abduh idi. Bu Arap aydınların Arap dili üzerine yaptığı çalışmalar,

³⁷⁰ Eryılmaz, "Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi", s.89-93.

³⁷¹ E. J. Hobsbawm, *1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2014, s.201; Edward Hallett Carr, *Milliyetçilik ve Sonrası*, İletişim Yayınları, İstanbul 2015, s.11-12.

³⁷² Caner Sancaktar, "Balkanlar'da Osmanlı Hâkimiyeti ve Siyasal Mirası", *Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi*, Sayı:2, Cilt:2, (2011), s.31-32.

³⁷³ Okutan, "Arap Milliyetçiliği", s.161-162.

³⁷⁴ Nevin Karabela, Feyzettin Ekşi, "Arap Edebiyatında Tarihi Romanın Ortaya Çıkışında Milliyetçilik Düşüncesinin Etkisi", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:22, 2015/2, s.185.

çıkardıkları gazete ve dergiler milliyetçilik unsurunun halk arasında yayılmasını sağlıyordu.³⁷⁵

Osmanlı Devleti'nin iktisadi, ekonomik ve askeri alanda gerilemesi ile Avrupalı devletlerinde kışkırtmalarıyla 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra bölgede, daha önce çıkan Vahhabi isyanları ve Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'nın isyanı ve arkasından gelen benzer olaylarla devlet içerisinde yaşayan insanların devlete karşı eski tutumları bozuldu. Osmanlı Devleti topraklarında Müslüman kimliği altında yaşayan Müslüman unsurlar, devletin zayıflaması ve milliyetçi düşüncelerin yaygınlaşmasıyla din bağından daha çok ulusal kimlik arayışına girdiler. Arap milliyetçi hareketleri sert bir Türk karşıtlığı propagandası haline geldi.³⁷⁶ Müslüman Araplar arasında bağımsızlık hareketleri bu şekilde gelişirken Hristiyan olan Arap toplulukları da bu harekete büyük katkı sağlıyordu. Yapılan katkı ise misyonerlik faaliyetleri aracılığıyla yürütülüyordu. 19. yüzyılın ikinci yarısında yürütülen misyonerlik faaliyetleri Müslüman olan Arap nüfusun Hristiyanlaştırılması amacıyla değil halk arasında ulusal bilincin uyandırılması maksadıyla faaliyet gösteriyordu.³⁷⁷ Arap coğrafyasında batılı birçok devlet misyonerlik çalışmaları yapıyordu. En aktifleri arasında Fransa, İngiltere ve Amerika bulunuyordu. Arapların yaşadıkları bölgelerin, bu devletler için uygun sömürge alanları olması, coğrafi konum olarak ticaret yolları için önemli noktada bulunması ve Hristiyanlığın bu coğrafyada ortaya çıkmış olması gibi dini, ekonomik, siyasi etkenler nedeniyle bu bölgeye ilgi duyuyorlardı. Misyoner örgütleri ve bağlı buldukları ülkelerin, Osmanlı toprakları üzerinde üstünlük kurma noktasında birbirleriyle yarış içerisine giriyorlardı.³⁷⁸

Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesinin ardından Osmanlı Devleti içinde modern anlamda okulların kurulmasının önü açıldı. Bunu fırsat olarak gören misyoner örgütleri de Suriye, Cebel-i Lübnan ve Filistin'deki okul sayılarını

³⁷⁵ 1908 sonrası dönemde, Arap milliyetçiliğini gizli veya açık şekilde amaç edinmiş ve Osmanlı devletinden ayrılarak ayrı bir Arap Devleti kurma yönünde faaliyet gösteren birçok örgüt kurulmuştur. Bunlar: Suriye Osmanlı Cemiyeti, (Paris 1908), İhmel Arabi (Al İkha-İstanbul 1908), El Müntedi-ül Edebi (İstanbul 1909), Cemiyet-ül İhmel Osmani (Kahire 1909), El İttihad-ül Lübnani (Kahire 1909), Cemiyet-ül Kahtaniye (İstanbul 1909), El Fatat (Beyrut 1912), Cemiyet-i İslahiye (Beyrut 1912), El-la Merkeziye (Kahire 1912), el-Ahd (İstanbul 1913). Bkz. Turgay Uzun, "Osmanlı Devleti'nde Milliyetçilik Hareketleri", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Sayı:4, 2000, s.258-262; Karabela, Ekşi, "Arap Edebiyatında Tarihi Romanın Ortaya Çıkışında Milliyetçilik Düşüncesinin Etkisi", s.188-191.

³⁷⁶ Uzun, "Osmanlı Devleti'nde Milliyetçilik Hareketleri", s.258-259

³⁷⁷H. Ezber Bodur, "Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Kaynakları (I. Dünya Savaşının Sonuna Kadar)", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 8, Ocak 2010, s.240-241.

³⁷⁸ Soy, "Arap Milliyetçiliği: Ortaya Çıkışından 1918'e Kadar", s.174-175.

arttırarak, bu okullarının etkisiyle özellikle Hristiyan Araplar arasında Batılı anlamda milliyetçilik fikirlerini yaygınlaştırmaya başladı. 19. yüzyılda Batılı devletlerarasında Hristiyan azınlıklar üzerindeki etkinliklerini artırmak için giriştikleri dini rekabet had safhaya çıktı. Burada Fransız Cizvitler, İngiliz ve Amerikan Protestan misyonerleri öne çıkıyordu.³⁷⁹ Bunlar, özellikle Suriye ve Lübnan'da çeşitli kız, erkek ve sağlık okulları açarak Arap geçmişini ve Arap mirasını bilen, bunun yanında Avrupa kültüründen de haberdar olan ve bu kültürden etkilenmiş bir Arap nesli yetiştirmeyi hedefliyorlardı. Bu amaçları milliyetçiliğin bu bölgede oluşmasında etkili ve başarılı oldu.³⁸⁰ Bu okullarda eğitim alan öğrenciler bağımsızlık düşünceleriyle daha sonraki dönemlerde gazete ve dergiler çıkartmaya başladılar. Bu gazete ve dergiler vasıtasıyla bağımsızlık propagandaları yapıyordu. Daha önce Arap coğrafyasında Arapça dilinde çıkan gazete sayısı çok az sayıda iken artık Arapça gazetelerin sayısı artıyordu. 1860'lardan itibaren bölgede matbaanın yaygınlaşması, Arap yazar ve okuyucuların artmasıyla bu durum ortaya çıkmıştı. Lübnan'da matbaa Lübnanlı Hristiyanların eline geçmişti. Bu da doğal olarak milliyetçilik fikirlerinin yayılmasını hızlandırdı.³⁸¹ Arap milliyetçilik hareketlerinin, özellikle Suriye ile Lübnan bölgesinde yoğun olarak faaliyet göstermesinin sebebi; bölgedeki misyoner okullarının Batılı tarzda verdiği eğitim, Fransız İhtilali'yle ortaya çıkan milliyetçilik akımı ve siyasi fikirler, Arap dili ve edebiyatını canlandırma çalışmaları, burada matbaaların kurulmasıyla Arap gazetelerinin yayınlanması ve Arapça'nın kullanılması ve bunun yanında Lübnanlı göçmenlerin Amerika'da bir süre kaldıktan sonra geri dönerek orada edindiği tecrübeleri bölgeye taşımak istemeleriydi. Bu bölgenin diğer Arap bölgelerinden farkı Batı ile daha çok ve sık irtibat halinde olmasının yanında, coğrafi konumu nedeniyle Avrupa ile olan ticari faaliyetlerin de büyük ölçüde bu bölgeden yürütülmesiydi.³⁸²

Açılan okullar, verilen eğitimler ve yapılan faaliyetler sadece erkek nüfusu değil kadınları da kapsıyordu. Kız çocukları için de okullar açılıyordu. Okullar genellikle yatılı idi. Verilen eğitim hayata yönelik her alanı kapsıyordu.³⁸³ 19.

³⁷⁹ Soy, "Ortaya Çıkışından 1918'e Kadar", s.173.

³⁸⁰ Kürşat Çelik, "Misyonerlerin Suriye'de Sağlık Alanındaki Faaliyetleri İle Şam Tıp Fakültesinin Açılmasına Dair Bir Rapor", *The Journal of Academic Social Science Studies*, Sayı:29, (Ağustos 2014), s.139.

³⁸¹ Soy, "Ortaya Çıkışından 1918'e Kadar", s.176-177

³⁸² Soy, "Ortaya Çıkışından 1918'e kadar", s.179.

³⁸³ Gülbadi Alan, "Amerikan Board Okullarında Yürütülen Misyonerlik Faaliyetleri", *İslami Araştırmalar*, Cilt:20, Sayı:4, (Yıl:2007), s.466

yüzyılda misyonerlik örgütleri Osmanlı toplumunda kadın ve kadın eğitime yönelik çalışmalara ağırlık verdiler. Çünkü kadınlar, sosyal hayatta evde, işyerinde ve daha birçok alanlarda aktif olarak misyonerleri temsil edip önemli rol işler yapabiliyorlardı. Ayrıca misyoner okullarında dini konularda eğitim gören kadınlar, dinsel kimlik, etnik kimlik, sosyalleşme ve kariyer tercihlerine yönelik kimliği inşa etme planına katkıda bulunarak milliyetçilik hareketlerinin hız kazanıp yayılmasında önemli görevler üstlenebiliyordu. Protestan misyonerler özellikle bu konuda çalışmalar yaptılar. Öncelikle okullarda çocuklara özellikle de kız çocuklarına yönelik dini eğitim verilecekti. Başlangıçta değilse bile, zamanla öğrencilere, ilköğretimden yükseköğretime kadar düzenli, sistemli ve belirli bir program dâhilinde dini eğitim verilmesi düşünülüyordu. Genel olarak eğitimde de önceliği özellikle kadınlara ve genç kızlara verdiler. Çocukların daha küçükken yetiştirilmesi önemli olduğundan ilköğretim okullarının açılmasına ve yaygınlaştırılmasına büyük önem verdiler. Ayrıca misyonerler bu eğitim kurumları sayesinde doğrudan çocuklarla yüz yüze gelmekte ve ulaşılması çok zor olan ortamlara kolayca girebilmekteydiler. Bunun yanında da kız okulları sayesinde yerli misyoner yardımcılara ve yerli öğretmenlere okumuş eşler yetiştirildi. Bu okullarda kendi mensupları oldukları ülkelerin güzellikleri, iyi yönleri, yardımlaşma, modernlik gibi unsurları anlatılırken Osmanlı Devleti ve Türkler ise doğal olarak amaçları doğrultusunda kötülenmekteydi.³⁸⁴

Misyonerlerin eğitim alanındaki faaliyetlerini sağlık alanındaki çalışmaları izledi. Misyonerler sağlık alanında yaptıkları faaliyetler ile bölge halkı ile yakın ilişki ve iletişim içerisinde olabilme imkânı buluyordu. Bu da amaçlarına ulaşmalarını kolaylaştırıp hızlandırıyordu. Osmanlı Devleti'nde sağlık alanında 19. yüzyılda çalışmalar yapılmış fakat yapılan hastaneler genelde devlet merkezine yakın yerlerde kurulmuş ve yayılmıştır.³⁸⁵

Sağlık alanında çalışmaların yürütülebilmesi için eğitimli personel ihtiyacı vardı. Bunun için Amerika, Osmanlı topraklarında tıp eğitimi vermek için kurduğu ilkokul olan, 1866 yılında Suriye Protestan Koleji'ni³⁸⁶, Fransa da St. Joseph Tıp

³⁸⁴ Ramazan Işık, "1820-1950 Yılları Arasında Suriye ve Lübnan'da Protestan Misyonerlerin Kadınlara Yönelik Faaliyetleri", *F.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt:15, Sayı:2, (2010), s.172-175.

³⁸⁵ Faruk Taşkın, "Amerikan Board Misyonerlerinin Türkiye'deki Sağlık Faaliyetleri (1833-1923)", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, Cilt:6, Sayı:2, (Ocak 2017), s.149.

³⁸⁶ Şamil Mutlu, "Beirut Vilayeti'nde Amerikan Misyoner Okulları Ve Suriye Protestan Koleji", *Tarih Dergisi*, Sayı:46, 2007, s.107.

Fakültesi'ni kurdu.³⁸⁷ Osmanlı topraklarında Amerika'nın sağlık alanında 1866 yılında açtığı ilk okul olan Suriye Protestan Koleji 1867 yılında tıp öğrencisi olarak onlara ders vermeye başladı. St. Joseph Tıp Fakültesi ise tıp öğrencisi alımına 1883 yılında başladı.³⁸⁸ Açılan okullarda eğitim gören misyonerler, başta Suriye olmak üzere Arabistan bölgesindeki çeşitli şehirlerde bulunan misyoner kurumlarına ait hastane ve eczanelere gönderiliyordu. Osmanlı Devleti de misyonerlerin sağlık alanında yaptığı bu ilerlemeye karşılık insanlara alternatif olarak Şam'da tıp fakültesi açılmasını planladı.³⁸⁹ Sağlık alanında çalışma yapan misyonerlerin birçoğunun da ruhsatı bulunmuyordu. Doktorların da mesleklerini yapabilmeleri için Osmanlı Devleti tarafından diplomalarının onaylanması gerekiyordu. Bu doktorların da kendilerine ait bir hastane açmaları yasaktı. Doktorlar sadece kendi misyon çevrelerine ait hastaneler de görev yapmıyor, kendi evleri ve açtıkları dispanserlerde de sağlık hizmeti veriyorlardı. Kendi evlerinde vermiş oldukları sağlık hizmetlerini gizli ve ruhsatsız bir şekilde yürütüyorlardı.³⁹⁰ Bunun yanında sağlık alanında çalışan misyonerler, sağlık hizmetlerini hasta ailelerin bizzat evlerine giderek de yürütüyorlardı. Bu sayede kendilerine minnettar olan bir nüfus ortaya çıkmaya başlıyordu. Bu şekilde verilen hizmetler sayesinde halkla yakından iletişim kuruluyordu. Bu şekilde misyonerlik çalışmalarını yürütenlerden biri olan Doktor Paul W. Harrison, soylu ailelere evlerinde hizmet verdiğini belirtmektedir. Aynı şekilde Bayan Eleanor Calverley hatıralarında hizmet verdiği ilk yıllarda kadınların ona gelmekten çekindiğini fakat hastalıkları iyileştikçe aradaki güven duygusunun da geliştiğini belirtiyordu.³⁹¹ Tıp fakültesindeki doktorlar Beyrut şehrinde pazar günü hariç belirli mahallelerde her gün sabah hastalara ücret almaksızın muayene ve tedavi hizmeti veriyorlardı. Bu şekilde halkta bir güven ve sempati kazanıyorlardı. Muayenelerde Pazar günleri hariç genellikle ücretsiz şekilde yapılıyordu.³⁹² Fransız hastanelerinde, hastaneye müracaatta; "işte size Fransa'nın merhameti: bütün

³⁸⁷ St. Joseph Üniversitesi ayrıntılı bilgi için bkz. Serkan Gül, *The French catholic missionaries in Lebanon between 1860 and 1914*, A Thesis Submitted to the Graduate School of Social Sciences of Middle East Technical University (Doktora Tezi), Ankara 2015, s.79-85.

³⁸⁸ Suriye Protestan Koleji ve St. Joseph Üniversitesi'nin bölgedeki üstünlük kurma mücadeleleri için bkz. Gül, *The French catholic missionaries in Lebanon between 1860 and 1914*, s.158-179.

³⁸⁹ Kürşat Çelik, "Misyonerlerin Suriye'de Sağlık Alanındaki Faaliyetleri İle Şam Tıp Fakültesinin Açılmasına Dair Bir Rapor", *The Journal of Academic Social Science Studies*, Cilt:3, Sayı:29, (Ağustos 2014), s.139.

³⁹⁰ İdris Yücel, *Anadolu'daki Amerikan Hastaneleri ve Tıbbi Misyonerlik (1880-1930)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2011, s.155-158.

³⁹¹ Taşkın, "Türkiye'deki Sağlık Faaliyetleri", s.155; Çelik, "Misyonerlerin Suriye'de Sağlık Alanındaki Faaliyetleri", s.149.

³⁹² Çelik, "Misyonerlerin Suriye'de Sağlık Alanındaki Faaliyetleri", s.149.

hastaneler sizin için açılmıştır. Size acıyan, sizi seven, size hayır isteyen Fransa'dır” şeklinde sözler dinletiliyordu. Benzer şeyler diğer ülkelere bağlı olarak açılan hastaneler içinde geçerliydi. Böylece hastanede hizmet alanlar o ülkeye minnet duyuyordu.³⁹³

Arap milliyetçiliği ve Türklere karşı düşmanlık duygularına en somut örneklerden biri 1880 yılından itibaren kendisini göstermeye başladı. 1880 yılında *Arap Milletinin Beyannamesi* başlığı ile kaleme alınan ve şehirlerde dağıtılan beyannamede doğrudan Türklere karşı nefret ifadeleri kullanılmıştır. Müslüman ve Hristiyan Araplara, Türklerin Rusya karşısında aldığı yenilgiden sonra Balkanlardaki ulusların bağımsız oldukları anlatılarak, Arapların kendilerine yapılan zulme ne kadar dayanacakları soruluyordu:

“Şimdi son harp zamanıdır. Fırsatı ganimet biliniz, yoksa esaretten kurtulamazsınız. Sakın evlatlarınızdan bir kişiyi Türk Ordusu'na asker olarak göndermeyiniz. Malınızdan bir dirhem vermeyiniz”³⁹⁴.

Benzer bir beyanname 1881 yılında da dağıtılmıştı. Ey Müslümanlar, diye başlayan yazıda Arapların yüzyıllardır Türk zulmü altında yaşadıkları, bağımsız olma zamanının geldiği anlatılarak devlete başkaldırı çağrısı yapılıyordu³⁹⁵. Bu beyannameler Arap kültürel milliyetçiliğinin artık siyasi bir kimlik kazanmaya doğru geliştiğini göstermektedir.

Buna ek olarak her ne kadar Arap coğrafyası içerisinde milliyetçilik hareketlerini büyük bir oranda Arap olan Hristiyan gruplar, misyonerlik çalışmaları vasıtasıyla yürütmüş olsa da, Arapların devlet bürokrasi içerisinde az sayıda temsil edilmesi, Arap vilayetlerinin devlete daha geç tarihlerde katılmış olması, tımar sisteminin Arap topraklarının fethinden sonra yavaş yavaş etkinliğini kaybetmesiyle bölge nüfuzlularının devletle bütünleşme yollarından birinin fiilen kapanması, Arap bölgelerinin başkentten uzak olması, özellikle aşiret bölgelerinde yönetimin ne kadar bu durum engellenmeye çalışılsa da şeriflerin elinde olması ve onların halk üzerinde büyük bir etkiye sahip olmaları da bağımsızlık isteklerinin ortaya çıkmasında etkili

³⁹³ Mehmet Çelik, “Lübnan’da Milliyetçiliğin Fikri Temelleri ve Oluşumu”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, Sayı:35, (Yaz 2015), s.447.

³⁹⁴ Zekeriya Kurşun, *Yol Ayırımında Türk-Arap İlişkileri*, İrfan Yayınları, İstanbul 1992, s.28-29.

³⁹⁵ Ömer Kürkçüoğlu, *Osmanlı Devleti’ne Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi (1908-1918)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, Ankara 1982, s.27-28.

oldu.³⁹⁶ Bu etkenlerin de tesiri ile 19. yüzyılın sonlarına doğru Türkler ve Araplar arasında farklılık bilinci gelişti. Bunun yanında açık bir Arap bağımsızlık isyanı Birinci Dünya Savaşı'na kadar siyasi hedefi olan bir unsur olarak ortaya çıkmadı.³⁹⁷

5.1.1. Osmanlı Devleti'nin Karşı Politikaları

Misyoner örgütlerinin uygulamakta olduğu bu faaliyetler 19. yüzyılın sonlarına doğru kontrol edilemeyecek boyutlara ulaştı. Bu dönemde misyonerler hem sayı hem de gösterdikleri faaliyetlerin kapsamı bakımından hiç olmadıkları kadar Osmanlı Devleti topraklarına yayılmışlardı. Lakin bu duruma hükümet tarafından çok geç müdahale edildi. Özellikle misyoner örgütlerinin açmış oldukları okullar ülke topraklarında çok geniş alanlara yayılmıştı. Misyoner okullarının hızla artmaya başlaması ve okullardaki eğitim-öğretimin denetlenememesi üzerine Osmanlı Devleti bir takım önlemler almak zorunda kaldı. Bu önlemlerden ilki Sultan Abdülaziz'in saltanatı döneminde gerçekleştirilen bir takım reformlarla yapılmaya çalışılmıştır. Bu reformlar eğitim-öğretim müfredatlarının düzenlenmesine ve okulların teftişlerinin yapılabilmesine yöneliktir. Bu alandaki en önemli adım 1869 yılında Ali Paşa'nın çalışmalarıyla şekillenen Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin kabul edilmesi idi.³⁹⁸

II. Abdülhamit döneminde ise yabancı okulları kontrol altına almak için çalışmalar yapılmış fakat başarılı olunamamıştır. Maarif Nazırı Zühtü Paşa 1894 tarihinde bir rapor hazırlayarak bu raporu II. Abdülhamit'e sunmuştur. Sunulan rapor iki kısımdan meydana geliyordu. Buna göre; birinci kısımda Osmanlı eğitim sistemi hakkındaki düşünceler, ikinci kısımda ise Osmanlı Devleti'nde bulunan yabancı okullara dair bir çizelge bulunuyordu. Bu çizelgede ruhsatlı ve ruhsatsız okulların sayıları, cemaat ve mezheplere göre durumu belirtiliyordu. Raporda bu okulların devlet açısından Gayrimüslim tebaa üzerindeki menfi etkileri sergilenmektedir. Maarif tarihi açısından ilgi çekici bir belge olan bu rapor, Osmanlı Maarifi'nin yabancı etkenlere ne derece hoşgörülü olduğunun açık bir delilidir.³⁹⁹

³⁹⁶ Uzun, "Osmanlı Devleti'nde Milliyetçilik Hareketleri", s.258-259.

³⁹⁷ Davut Hunt, "Osmanlı Arap Vilayetleri, Arabizim ve Arap Milliyetçiliği", *Vakanüvis- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt:1, (2016), s.114-115.

³⁹⁸ Maarif Nizamnamesi düzenleme çalışmaları için bkz. Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, s.27-33.

³⁹⁹ Zühtü Paşa'nın raporu tam metni için bkz. Çetin, "Maarif Nazırı Ahmet Zühtü Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yabancı Okullar Hakkında Raporu", s.189-206; Raporun değerlendirilmesi için bkz. Esenkale, *Yabancı Ülkeler Tarafından Osmanlı Coğrafyasında Açılan Okullar*, s. 59-65.

Yapılan bu çalışmalar sadece misyoner okullarının kontrol altına alınması ile sınırlı kalmamıştır. II. Abdülhamit döneminin ardından da misyonerlik faaliyetleri güç kazanarak devam etmişti. Birinci Dünya Savaşı sırasında hükümet hala misyonerlerin faaliyetlerini sınırlandırmak için girişimlerde bulunuyordu. Bu misyoner faaliyetlerinin sınırlandırılmasını desteklemek için kapitülasyonları kaldırma girişimleri gerçekleştirilmeye çalışıldı. 1914 yılında “Memalik-i Osmaniye’de bulunan ecanibin hukuk ve vezaifi” adlı kanunla kapitülasyonların kaldırılmasındaki ilk adım atılmıştır. Kapitülasyonların kaldırılması konusunun gündeme geldiği günlerde, Amerikan Büyük Elçisi Morgenthau ile Robert Koleji’nde görüşen Enver Paşa’nın “kapitülasyonlar kalkar ve üzerimizdeki bu yük atılırsa bizim çocuklarımız da böyle mekteplerde okumak imkânını kazanacaklardır” demesi konuyu acıklı yönüyle ortaya koymaktadır. Osmanlı Devleti’nin kapitülasyonların kaldırıldığını bir nota ile bildirmesi üzerine Avrupa devletleri bu notaya, karşı notayla cevap vermişlerdir. İngiltere, Flemenk, Yunanistan menfaatlerine dayanan yeni bir anlaşma yapılabileceğini bildirmiştir, İsveç, Fransa, Danimarka, Almanya ve Avusturya yumuşak bir lisan ile durumu hükümetlerine bildireceklerini söylemişlerdir, Norveç protesto notaları vermişlerdir. Ancak Osmanlı Devleti aldığı bu karardan protesto notalarına rağmen geri adım atmayacağını 18 Aralık 1914 tarihinde karşı bir nota ile ilgili devletlere bildirmiştir.⁴⁰⁰

5.1.2. Hicaz Bölgesinde Milliyetçilik Hareketinin Gelişimi

Milliyetçilik hareketleri Osmanlı toprakları üzerinde Hristiyan milliyetçiliğine göre daha geç tarihlerde Arap nüfusunun bulunduğu topraklarda tesir etti. Bunda nüfusun çoğunluğunun Müslüman olması ve halkın yönetime karşı herhangi bir karşı durma fikri içinde olmamasından kaynaklıydı. Böyle olmakla birlikte Kahire, Şam ve Beyrut gibi merkezlerde gelişen Arap milliyetçiliğinin Hicaz bölgesini de etkilediği görülmektedir. Kral Abdullah hatıralarında Hicaz bölgesi Araplarının Osmanlı Devleti’ne yönelik nasıl bir bakış açısı olduğunu göstermektedir. Abdullah’ın ifadeleri her ne kadar Hicaz’ın Osmanlı Devleti yönetimine girmiş olsa da bu yönetimi benimsemediklerini göstermektedir:

“Namaz bizim namazımızdı, Kitap bizim Kitabımızdı. Şahadet kelimesi dinimizin esası, zekât vergimiz, oruç perhizimizdi ve hac bizim memlekete yapıyordu ama başımızdakiler daha okuduklarının anlamını bile

⁴⁰⁰ Esenkal, *Osmanlı Coğrafyasında Açılan Okullar*, s. 80-85; Mutlu, *Osmanlı Devleti’nde Misyoner Okulları*, s.35-47.

bilmiyorlardı. Bir Arap âlim, doğru dürüst Arapça bilmeyen, herhangi bir fıkıh kitabını okumamış kişinin arkasında saf tutmaya mecbur kalırdı. İşte böyle varlık içinde yokluk, yokluk içinde varlık sözkonusuydu. Bizler üstün olduğumuz halde hakir görülürken, hakir görülmesi gerekenler tepemize çıkıyor ve “Eğer biz onu, yabancı dilden bir Kuran kılsaydık, diyeceklerdi ki: Ayetleri tafsilatlı bir şekilde açıklanmalı değil miydi? Arab’a yabancı dilden (kitap) olur mu?” [Fussilet 41/44] diyorlardı. İşte hal-i pür melalimiz böyleydi”⁴⁰¹.

Hicaz bölgesinde Arap milliyetçiliğinin savunulması gibi bir durum söz konusu değildi. Çünkü Hicaz coğrafyası bütün Müslümanlar için birleştirici bir konuma sahipti. Dini durumunun Müslümanlar üzerindeki güçlü etkisinin yanında bölgede yaşayan insanların yaşam biçimleri de milliyetçilik fikirlerinin burada gelişmesi için uygun değildi. Dışarıda yazılan milliyetçilik propagandası içeren yazılar Hicaz’daki şehirlerde ilgi ile karşılanmıyordu. Fakat her ne kadar durum bu şekilde olsa da dışarıdan Arapları Osmanlı Devleti’nden koparmak için çalışmalar da devam ediyordu. 1900’lerin ilk yıllarında Mısır Hidivi Araplarla iletişim kurarak onları kendi yanında yer alması için kışkırtıyordu. Bu haber merkeze ulaştırıldığında II. Abdülhamit Hicaz ile iletişime geçilip bu durum karşısında önlem alınmasını istedi. Bunun üzerine Hicaz Valisi Ratip ve Emir Avnürrefik Paşa Mısır Hidivi için söylenen bu sözlerin gerçeği yansıtmadığını, Hicaz’daki halkın ve bedevilerin Osmanlı Devleti’ne sonuna kadar sadık olduklarını, böyle bir galeyana gelmeyeceklerini eğer endişelenilecek ya da şüphe uyandıracak bir durum olursa da hemen merkeze bu durumun iletileceğini telgrafla bildirmişlerdir. Telgrafta aynı zamanda Hicaz’da yaşayanların Osmanlı Devleti dışında hiçbir devletin ya da milletin idaresine girmeyeceği, böyle bir durumda da ne gerekiyorsa yapacakları ve Osmanlı Devleti sancağı altında hayatlarını feda edecekleri bildiriliyordu. ⁴⁰²

5.1.3. Birinci Dünya Savaşı Sırasında Hicaz Bölgesi

Avusturya-Macaristan İmparatorluğunun veldiahtı Fransuva Ferdinand’ın 28 Haziran 1914 tarihinde öldürülmesiyle Birinci Dünya Savaşı patlak vermişti.⁴⁰³ Savaşın başladığı tarihlerde Osmanlı Devleti’ni İttihat ve Terakki Partisi’nin

⁴⁰¹ Kral Abdullah, *Biz Osmanlı’ya Neden İsyan Ettik?*, Klasik Yayınları, İstanbul 2006, s.17.

⁴⁰² Barlak, *Osmanlı Devleti İdaresinde Hicaz*, s.161.

⁴⁰³ Meryem Günaydın, “Arşidük Fransuva Ferdinand Suikastı, 28 Haziran 1914”, *Gazi Akademik Bakış*, Sayı:15, Cilt:8, Kış 2014, s.1-2.

kontrolündeki hükümet yönetiyordu.⁴⁰⁴ Sait Paşa hükümeti 2 Ağustos 1914 yılında kaybedilen toprakların tekrar alınabilmesi ümidiyle Almanya ile müttefiklik anlaşması imzaladı.⁴⁰⁵ Almanya bu müttefiklikten iki şey bekliyordu. Birincisi; Almanya'nın Rusya ile gireceği mücadelede Karadeniz'de karşılarına Osmanlı ordusunu çıkarmak, Rusya'nın ilerleyişini keserek yeni açılan cephe ile Almanya'nın üzerindeki baskıların azaltılmasını sağlamaktı. İkinci olarak da Osmanlı Devleti'nin elinde bulunan ve Osmanlı toprakları üzerindeki tüm Müslüman nüfusun ayağa kalmasını sağlayacağı düşüncesi ile cihat çağrısının gerçekleştirilmesi idi. Eğer bu gerçekleştirilirse Müslüman nüfusun sömürgeci işgal devletlerine karşı harekete geçeceği, en başta da İngiltere'nin zor duruma düşüp, sömürge topraklarını kaybedeceği planı yapılıyordu. Başarılı olması durumunda da sömürgeleri ile bağlantısı kesilen devletler hammadde ulaşımını sağlayamayacaktı.⁴⁰⁶

İmzaladığı müttefiklik anlaşmasından üç ay sonra Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi ile birçok yeni cephe açıldı. Çok fazla cephede savaş veren Osmanlı ordusu zor durumda idi.⁴⁰⁷ Osmanlı Devleti'nin açtığı ve savaştığı cephelerden biri de Hicaz cephesiydi. Hicaz cephesi, Osmanlı'nın Arap Yarımadası çevresindeki karışıklıkların kontrol edilmesi zorunluluğunun ortaya çıkması ile açıldı. Almanya Hicaz Cephesi'nin açılışına karşı çıkmıştı. Hicaz'a bir müdahalenin yapılmasını istememişti. Fakat savaş sırasında yapmış olduğu strateji hataları ile Hicaz'a müdahale edilmesi gerekliliğinin ortaya çıkmasında da etkili olmuştu. Almanya Hicaz'daki karışıklığa müdahale edildiği takdirde Osmanlı birliklerinin Kuzeydeki gücünün bölünüp azalacağını düşünüyordu. Bu sebeple de Osmanlı Devleti'nin buraya müdahalesine sıcak bakmıyorlardı. Osmanlı birlikleri zaten Almanlar'ın yönlendirdiği bölgelere hareket ediyorlardı. Almanya'nın Genelkurmay Başkanı olan Helmuth Von Moltke Osmanlı Devleti'nden, İngiltere için büyük öneme sahip Süveyş'e saldırılmasını istedi. Almanlarla savaşan Fransız birlikleri zor durumdaydı. İngiltere yardımı ihtiyacı olan Fransa için Mısır'da bulunan askerinin çoğunu

⁴⁰⁴ Birinci Dünya Savaşının çıkışı ve gelişimi evreleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Burak Samih Gülboy, "Tarihçilerin Savaşı: Birinci Dünya Savaşı'nın Kökenleri, Nedenleri ve Başlangıcı Üzerine", *TYB Akademi Dil, Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi* 100. Yılında Birinci Dünya Savaşı, Sayı:11, Yıl:4, (Mayıs 2014), s.51-69.

⁴⁰⁵ Salih Yılmaz, "Birinci Dünya Savaşı Öncesi ve Sonrasında Türkler İle Büyük Devletlerin Siyasetleri", *TYB Akademi Dil, Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:11, Yıl:4, (Mayıs 2014), s.32.

⁴⁰⁶ Kadir Kon, "Yüzüncü Yılında (Öncesi ve Sonrasıyla) Birinci Dünya Savaşı (1914-2014)", *TYB Akademi Dil, Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:11, Yıl:4, (Mayıs 2014), s.42.

⁴⁰⁷ Kon, "Birinci Dünya Savaşı", s.43.

yardıma gönderecekti. Bunu haber alan Almanya İngiltere'nin yardım hareketini engellemek için Von Moltke'nin tahayyülü ile Osmanlı Devleti'nden Süveyş'e hücum etmesini istedi. Bunun üzerine Osmanlı Devleti Süveyş'e harekât için hazırlıklarını yaptı. Savaştığı diğer cephelere asker desteği yapması gerekirken yeni yapılacak saldırı için de asker toplanması gerekiyordu.⁴⁰⁸ Hicaz'a ve diğer cephelere gönderilecek askerler Süveyş'e asker temin edildiği için gönderilemedi.⁴⁰⁹ Bunun yanında Süveyş'te Osmanlı askerleri hezimete uğramışlardı. Bununla birlikte zaten Osmanlı Devleti'nin ordusunda bulunan asker mevcudiyeti düşman tarafına göre çok düşüktü.⁴¹⁰

Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı başlamadan önce yaklaşık olarak 200.000 askere sahipti. Savaş başladıktan sonra bu sayı 12.500 subay ve 500.000 ere ulaştı. 1914 yılının Ekim ayında ise bu rakam 1.000.000 yükseldi. Osmanlı Devleti'nin ordudaki asker sayısına karşılık İngiltere'nin ise 1915 yılında ordusunda 4.500.000 askeri mevcut idi. Devletin Hicaz bölgesinde müdahale edilecek bir durum olduğunda bulundurduğu birlikler merkezi Şam'da olan Dördüncü Ordu ile Sekizinci Ordu ve On ikinci Kolordularla Irak ve Havalisi Komutanlığı'ndan oluşuyordu. Savaşa girilmesine tedbir olarak devlet 2 Ağustos 1914 tarihinde seferberlik ilan etti. Fakat bu seferberliğe Hicaz'da bulunan 22. Tümen ve Yemen'deki 21. Tümen dâhil edilmedi. Şerif Hüseyin'in Yirmi ikinci Tümen'de seferberlik ilan edilmesini istememesi bu Tümenin seferberliğin dışında tutulmasında etkili olmuştur. İsyân hareketi içine girmek için hazırlanan Şerif Hüseyin Hicaz'da Türklere ait birlik istemediği için kendisinin bölgeyi koruya bileceğini söyleyerek Tümen'in Hicaz'dan çıkarılmasını istemiş idi. Fakat bu durum uzun sürmeyip 11 Kasım 1914 tarihinde

⁴⁰⁸ Remzi Çavuş, *Birinci Dünya Savaşı'nda (1914-1918) Hicaz'da Osmanlı İdaresi ve Ordusu*, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale 2011, s.41-42.

⁴⁰⁹ Dönemin padişahı Sultan Reşat, İngiliz işgali nedeniyle 9 Şubat 1915 tarihinde Mısır halkına İngilizlere yönelik Cihat çağrısında bulundu. Halk üzerinde istenilen etkiye ulaşamayan bu çağrı şu şekildedir; ‘‘Beyânnâme-i Hümâyûn, Mısırlı evladlarım, İngiltere'nin Mısır'a ne sûretle ayak basdığı ve hilekâr bir usûl-i hulûl ile yavaş yavaş memleketin idaresini nasıl taht-ı tahakkümüne almış olduğu cümlece malumdur. Hırs ve zulme istinâd eden bu müdahâlâta karşı vakt-i merhûnuna intizâran ihtiyar-ı sükût ediliyor idiyse de çekmekte olduğunuz azab hiçbir zaman nazar-ı şefkat-ı şahânemde dûr kalmıyor. Ve daima teessürümü mücib oluyor idi. Azîm bir kitle-i İslâmın meskeni olan güzel ve feyzdâr Mısır'ı tahlîs için bu defa ordularımın birinin sevkine bahş-i fırsat eyleyen cenâb-ı Hakk'a hamdu senalar ederim. Müsteniden bi-tevfikâtihî teâlâ Ordu-yı Hümâyûnumun maksad-ı şahanem dairesinde memleketinizi tesîrât ve teşkilât-ı ecnebiyeden halâs eyleyerek idare-i mûmtâzenizi ve serbestinizi îdeye muvaffak olacağından ve Mısırlı evladlarımın muktezâ-yı hamiiyetleri olan fedakârlıkla bu mücâhede-i mukaddeseye iştirâk eyleyeceklerinden eminim. Nasrun minallahi ve fethun karîb. Mehmed Reşad’’; *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi*, I’, TC. Başbakanlık Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2013, s.146.

⁴¹⁰ Çavuş, *Birinci Dünya Savaşı'nda*, s.42.

Osmanlı Devleti'nin de savaşa girmesiyle Başkomutanlık vekâletinin emriyle Hicaz'da bulunan 22. Tümen'de de seferberlik ilan edildi. Hicaz'da seferberlik ilan edilmeden önce yaklaşık 4.000 asker bulunuyordu. Tümen'de bulunan askerler çoğunlukla 21 ile 23 yaşları arasındaydılar. Savaş başladığında Osmanlı Devleti'nin Arabistan'da toplam 4 tümeni bulunuyordu. Bunlar Hicaz'da bulunan 6.000 kişilik 22. Tümen, Medine'den 500 km güneye kadar olan bölgede yaklaşık 7.000 kişilik 21. Tümen, Asir'de 9.447 kişi ile Yedinci Kolordu ile Yemen'de bulunan 39 ve 40. Tümen'ler idi. Bu Tümenler'e ek olarak Mekke'de bir de jandarma taburu vardı. Şerif Hüseyin devlete karşı isyan başlattığında ise iki tabur piyade ve bir tabur topçu Taif'te, iki tabur piyade Mekke'de ve iki tabur piyade ile bir makineli tüfek bölüğü buna ek olarak da bir batarya (topçu bölüğü) Cidde'de bulunuyordu. Cidde'de var olan toplam askeri sayısı 1.447 kişi idi. Mekke'de bulunan toplam asker mevcudu ise 1.000 kişi idi. Medine'de 4.473 asker bulunuyordu. Taif'te ki askerler ise 44 subay ve 1.482 askerden oluşuyordu. Medine ve buna ek olarak burası ile birlikte hareket eden Hedye, Tebük ve Medayin hattı boyunca toplam asker mevcudiyeti 14.204 kişi idi. Arabistan coğrafyasında Osmanlı Devleti'ne ait asker sayısı hemen hemen 24.000 kişi idi. Medine'de Medine'ye ait Muhafız Komutanlığı içerisinde yer alan iki sabit ve iki seyyar jandarma bölüğü Muhafız Taburu, Dördüncü Dağ Bataryası, 8.7 cm'lik altı adet mantelli top, bir adet topçu takımı ile demiryolu üzerinde kurulan karakollar şeklinde örgütlenmiş koruma taburları yer alıyordu.⁴¹¹

Birinci Dünya Savaşı başladıktan sonra ve Osmanlı Devleti'nin de savaşa katılması ile Hicaz'da bulunan Yirmi İkinci Tümen'de asker sayısı azalmıştır. Bunun nedeni Osmanlı Devleti'nin İngilizler'e karşı savaştığı Kanal Cephesi'nin açılmasıydı. Hicaz'a ait birliklerden Kanal Cephesi'ne asker takviyesi yapılıyordu. Kanal Cephesi'ne gönderilen bu askerler 22 Aralık 1914 tarihinde Medine ve Medine'den de 8 Ocak 1915 tarihinde Maan'a gitmek üzere yola çıkmışlardır. Maan bölgesine ulaşmak otuz gün kadar sürmüştür. Bu asker sevkياتından sonra Hicaz'da bulunan Yedinci Tümen Komutanlığı'na Albay Ahmet atanmıştır. Albay Ahmet'in eline Mekke'de; Yüz yirmi sekizinci Alay iki tüfekli makineli Tüfek Birliği, Yüz yirmi Dokuzuncu Alay Birinci Taburu, Taif'te; Dördüncü Dağ Bataryası ve Yüz otuzuncu Alay'dan bir bölük eksik olarak İkinci Taburu ve Cidde'de ise; Üçüncü

⁴¹¹ Askeri birliklerin durumu hakkında bkz. İsmail Köse, *İngiliz Arşiv Belgelerinde Arap İsyanı*, Kronik Yayını, İstanbul 2018, s.177-202; ayrıca bkz. Çavuş, *Birinci Dünya Savaşı'nda*, s.42-46.

Tabur, Yüz yirmi dokuzuncu Alay ile birlikte Üçüncü Dağ Bataryası ve On Mantelli top, bir mevki jandarma taburu bırakıldı.⁴¹²

Kanal Cephesi için savaşa hazırlanırken Hicaz'dan alınan askerlerin miktarı, Hicaz'da da herhangi bir olay meydana gelmesi halinde bölgeye yetecek şekilde ayarlanmaya çalışıldı. Şerif Hüseyin'den de Kanal Harekâtı için yardım istendi. Cemal Paşa, Dördüncü Ordu Komutanı olarak Kanal Cephesi harekâtının komutanı olarak görevlendirildi. Paşa, Kanal Cephesi'nde yürütülecek harekât için Şerif Hüseyin'in orduya yardımda bulunmasını beklediğini belirtti. Şerif Hüseyin ise kendisinden istenen bu istek üzerine dönemin Hicaz Valisi Vehip Paşa ile anlaşarak Osmanlı Devleti'ne destek olacaklarını ve Kanal Cephesi'nde bulunan ordunun desteklenmesi için ellerinden geleni yapacağını bildırıyordu. Şerif Hüseyin bizzat kendi oğullarını destek için görevlendireceğini belirterek oğlu Ali ve Onun emrine vermiş olduğu hecin süvar birliği ile Maan'da bekleyen orduya katılacak ve buradan da Kanal Cephesi ordusuyla birleşecekti. Lakin Şerif Hüseyin vermiş olduğu sözlerin hiçbirini yerine getirmedi. Oysaki Cemal Paşa, Şerif Hüseyin'den gelecek asker yardımı için bölge şeriflerine birçok kez yüklü miktarlarda askeri mühimmat, silah ve para yardımlarında bulunmuştu. Bu yardımlara karşılık beklenen destek görülememiş idi. Şerif Hüseyin ise cepheye yardımda bulunacağı için devletten yardım istemiş altmış bin altına varan yardım almıştı. Aslında bu yardımları isteme sebebi çok açıktı. Şerif Hüseyin isyan için hazırlıklara çoktan başlamıştı. Şerif Hüseyin oğlunu ayaklanma hazırlıkları için görevlendirmişti. Oğlu Ali çıkarılacak isyan için Medine'de birlik hazırlamıştı. Hazırlanan bu birliği ise İngiliz saldırılarına karşılık olarak hazırladıklarını belirtmişlerdi. Kanal Cephesi için de herhangi bir birlik gönderilmemişti.⁴¹³

Birinci Dünya Savaşı sırasında Arap coğrafyasında Cemal Paşa⁴¹⁴ bazı Arap isyancılarını idam etmesiyle tanınmıştı. Cemal Paşa, Araplar arasında milliyetçilik

⁴¹² Çavuş, *Birinci Dünya Savaşı'nda*, s.46.

⁴¹³ Çavuş, *Birinci Dünya Savaşı'nda*, s.44-50.

⁴¹⁴ Cemal Paşa Midilli'de 6 Mayıs 1872 yılında doğdu. Tam ismi Ahmet Cemal olup babası askeri eczacı Necip Efendi idi. Cemal Paşa 1890'da Kuleli Askeri Lisesi'ni ve 1893 yılında da Mekteb-i Harbiye'deki eğitimini tamamladı. 1895'de Harp Akademisini Kurmay Yüzbaşı olarak bitirdi. Genel Kurmay Birinci Şube'de kısa süre görev aldıktan sonra 2. Orduya bağlı Kırklareli İstihkâm İnşaat Şubesinde göreve başladı. Daha sonra Selanik 3. Ordu'da yeni göreve devam etti. İttihat Ve Terakki'nin askeri oluşumunda görev aldı. 1909 tarihinde Adana valiliğine atandıktan sonra 14 Ağustos 1911 tarihinde Bağdat valiliğine atandı. 1912 yılında Konya Redif Komutanlığı vekilliğini üstlendi. Aynı yıl Albay rütbesine yükseldi. 1913 Aralık ayında başlayıp 1914'ün Şubatına kadar Bayındırlık Bakanlığı yaptı. Osmanlı devleti Birinci Dünya Savaşına girdiğinde aynı zamanda

akımının yayılmasıyla bazı ayrılıkçı Arapları Suriye’de idam etmişti. Bu durum halk arasında Cemal Paşa’nın iyi şekilde anılmamasına sebep oldu. Yaptığı uygulama dönemin sultanı V. Mehmet Reşat ve Sadrazam Sait Halim Paşa tarafından da tepkiyle karşılandı. Suriye bölgesinde bazı Suriyeli Arap askerlerin Osmanlı birliklerinden firar etmesine neden oldu. Türklere karşı bir tepki ortaya çıkmıştı. Gerçekleşen bu olayın ise Şerif Hüseyin’in başlatmış olduğu isyanla bir yakınlığı yoktur. Zira Şerif Hüseyin isyan için hazırlıklara bu olaydan çok önce başlamıştı. Hüseyin’in bu isyan hazırlığının yanında bir de Cemal Paşa tarafından Hicaz’dan cepheye destek olması için asker temin edilmiştir.⁴¹⁵

Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'na katıldığında sahil kıyılarını koruyup savunacağı bir donanmaya sahip değildi. Buna karşılık düşman tarafında güçlü donanma kuvvetleri mevcuttu. Özellikle İngiltere çok kuvvetli bir deniz gücüne sahipti. Savaş başladığında da bu gücünü kullanarak ve 1914 tarihinde Kızıldeniz’i kuşatıp Osmanlı Devleti’nin Kızıldeniz üzerinden Arap coğrafyasına ulaşmasını engelledi. Bu abluka ile Osmanlı’nın Hicaz bölgesi ile sahilden iletişimi kesildi. Geriye Hicaz ile kara bağlantısıyla demir yolu ağı üzerinden iletişim kurma şansı kalıyordu. Şam-Medine hattında tren kömürle çalışıyordu. Kömür yokluğunda ise odun kullanılıyordu. Savaşın ilerleyen zamanlarında da kömür sıkıntısı çekildiği için çoğunlukla odun kullanılmaktaydı. Trenin saatteki hızı ortalama 15 km.’yi geçmiyordu. Hareket eden tüm trenlerin 4 ton su, 50 ton odun taşıma gibi bir mecburiyeti vardı. Osmanlı Devleti bölge ile tek iletişimini sağlayan demiryolu hattını savaşın sonuna kadar açık tutmak için çabalasa da bu gayret sonuçsuz kalmıştı. İngiltere’nin desteğini alan Arap bedevileri demir yolu hatlarını tahrip ederek kullanılmayacak hale getirmişlerdir. Demiryolunun tahribatı ile de Merkez ve Hicaz arasındaki iletişim tamamen kopmuştur. Arap bölgesindeki askeri güç de, birliklerin dağınık halde başka şehirlerde olması nedeniyle gerekli şekilde etkili kullanılamamıştır. Arabistan coğrafyasında çıkan Hicaz, Asir ve Yemen topraklarının yol hatlarının tamamını saran isyan Türk askerlerinin bu yollar üzerinde

Bahriye nazırıydı. Ama Mısır İngiliz işgalinde olunca 4. Ordu Komutanlığına atandı. Filistin Cephesinde görev aldı. Fakat Mondros Antlaşmasının imzalanmasından sonra ülkeyi terk etmek zorunda kaldı. Mücadelesine yurt dışında devam ederek önce Almanya’ya sonra Rusya’ya oradan da Afganistan’a giderek burada Türkleri örgütleme görevini üstlendi. 1922 tarihinde Ermeni teröristlerin saldırısına uğrayarak Tiflis’te öldürüldü. Bkz. Seyfullah Korkmaz, “Cemal Paşa’nın Hatıralarına Göre I. Dünya Savaşında Filistin Cephesi”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:43, Sayı:31, (Ocak 2017), s.46-47; M. Şükrü Hanioglu, “Cemal Paşa”, *DİA*, Cilt:7, İstanbul 1998, s.305-307.

⁴¹⁵ Çavuş, *Birinci Dünya Savaşı’nda*, s.50-51.

güvenli bir şekilde ilerlemesine imkân vermemiştir. Türk birlikleri zaten bu coğrafyaya yabancı olduklarından ve gittikleri yolun büyük kısmı çöller ile kaplı olduğu için büyük zorluklar yaşıyordu. Bölgedeki Türk birliklerinin birbirleriyle uzaklığı 300 ile 400 kilometre idi. Bu durumda birliklerin birbirleri ile bağlantı kurması ve askeri yardımda bulunması güçtü.

Osmanlı Devleti Hicaz bölgesine savaş sırasında İtilaf Devletleri'nin direkt olarak müdahale etmesinin düşük bir olasılık olduğunu düşünmüştür. Burası savaş için stratejik bir konum olarak değerlendirilmediğinden Şerif Hüseyin de isyan için rahat bir ortam bulabilmiştir.

Şerif Hüseyin, Hicaz halkı arasında itibarlı bir kimseydi. Bedeviler üzerinde de kuvveti bulunuyordu. Bu sebeple de devlet Şerif Hüseyin için etkili önlemler alamıyordu. Türk birlikleri ise, burada çok uzun zamandan beri Araplar ile Türklerin birlikte yaşadıkları topraklarda devlete karşı faaliyette olanları ayırt etmekte güçlük çekiyordu. Birlikler, merkezle ve kendi aralarında iletişim, ulaşım ve yardım alamama sıkıntıları içerisindeydiler. Askerler için diğer bir sorun da susuzluktu. Bölgede kuraklık mevcuttu. Bunun yanında savaş nedeniyle tahrip edilen ve kullanılmayan su kuyuları yüzünden askeri birlikler yollarını değiştirmek zorunda kalıyordu. Gidecekleri yollar su bulunan yerlere göre belirleniyordu. Hicaz'a yiyecek malzemeleri çoğunlukla çevresindeki bölgelerden Mısır'dan ve Anadolu'dan geliyordu. Birinci Dünya Savaşı çıktığında bu yiyecek ikmali de sekteye uğramıştı. Yiyeceklerin ulaştırılmasında sıkıntı çekiliyordu. Bu da yiyecek üretimi çok kısıtlı miktarda olan Hicaz coğrafyasında kıtlık meydana gelmesine sebep oluyordu. Bu durum askerlere gıda dağıtımını da etkiliyordu. Türk askerinin zor durumu İngilizler tarafından "bizim elimize esir düşen Türk askerleri tokluk içinde yaşıyor" şeklinde broşürler dağıtılarak anlatılıyordu.⁴¹⁶

5.1.4. Şerif Hüseyin'in Mekke İsyanı

19. yüzyılda Hindistan'ın İngiltere sömürgesi haline gelmesiyle İngiltere'nin Hindistan'a ulaşım hattı olan bölgeler önem kazandı. Bunun için de Akdeniz üzerinde hâkimiyet kurmak istiyordu. İngiltere Akdeniz ticaret yollarını kendi denetimi altında tutmak için çeşitli yollar aramaya başladı.⁴¹⁷

⁴¹⁶Çavuş, *Birinci Dünya Savaşı'nda*, s.53-55.

⁴¹⁷Şennur Şener, "19. Yüzyılda İngiltere'nin Basra Bölgesindeki Faaliyetleri", *Gazi Akademik Bakış*, Cilt:9, Sayı:18, (Kış 2016), s.187.

Akdeniz ile birlikte Arabistan coğrafyası da coğrafi ve yer altı zenginlikleri bakımından İngiltere'nin önem verdiği bir bölgeydi.⁴¹⁸ Burada İngiltere kendisine bağlı olan bir yönetici vasıtasıyla hâkimiyet kurma planları yapıyordu. Bu durumda da elinde kullanabileceği Şerif Hüseyin mevcuttu. Bölgede ağırlığı olan bir isim gerçekleştirilmek istenen planlar için iyi bir aracıydı.⁴¹⁹ İngiltere, Şerif Hüseyin'i kullanabileceğini düşünmekle birlikte Arap Yarımadası'ndaki diğer liderle de görüşerek onları da bir alternatif olarak yanına tutmaya çalışıyordu. Seyyid İdris ile 30 Nisan 1915'te; İbn Suud ile de 26 Aralık 1915'te anlaşmalar imzalamış ve bu anlaşmaları Şerif Hüseyin'den gizlemişti⁴²⁰.

Şerif Hüseyin, aslında İngiltere ile temasa geçmeden çok önce ayrılıkçı düşünceler içindeydi. Şerif Hüseyin'in İngiltere ile ilk teması oğlu Abdullah vasıtasıyla oldu. Aynı zaman da Meclis-i Mebusan'da vekil olan Abdullah,⁴²¹ babasının yönlendirmesiyle Şerif Hüseyin'in oğlu ve İngiltere Başkonsolosu Lord Kitchener 1914 yılının Şubat ayında Kahire'de görüşme gerçekleştirdi. Yapılan görüşmenin ardından iki yıl sonra yine bir görüşme gerçekleşti. Bu görüşmede Abdullah yönetimden duyduğu şikâyetleri dile getirdi. Türkler altındaki idarenin Hicaz şeriflerinin yönetimini sınırlandırdığını söyleyip bu durumdan hiç hoşnut olunmadığını, bunun Arap sorununun sadece küçük bir kısmı olduğunu belirtti. Lord Kitchener, gerçekleşen buluşmada fevri hareket edilmemesi gerektiğini Hicaz'ın mevcut statüsünün himaye edilmesinin icap ettiğini belirtmişti. İngiltere hükümetinin Şerif Hüseyin'i açık bir şekilde desteklememesinin sebebi Onun, bölge Arapları'nı ne denli etkileyebileceği hakkında bir öngörülerinin olmamasıydı. Ayrıca Şerif Hüseyin bulunduğu bölgede başarılı olsa dahi diğer Müslümanların ayaklanmaya destek verip vermeyeceği hakkında kesin bir bilgileri de yoktu.⁴²²

İngilizler bir şekilde Almanya'nın Hindistan topraklarına ulaşmasını engellemeye çalışıyorlardı. Bu durumda Süveyş Kanalı önem kazanıyordu. Diğer taraftan Arap coğrafyasında Alman gücünün ve nüfuzunun artmasını da istemiyordu. Bu durum İngiltere'nin Arap Yarımadası'nı kaybetmesi demektir. İngilizler bu hal

⁴¹⁸ İsmail Köse, "İngiltere'nin Arap İsyanı Tertibi (1914-1918): İsyanın Cumhuriyet Dönemi Hükümet Programlarındaki Dış Politika Yansımaları", *Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi*, Sayı:1, Cilt:8, Ocak 2017, s.41.

⁴¹⁹ Recep Boztemur, "Arap İsyanı 1916-1918", *Mülkiye Dergisi*, Cilt:35, Sayı:272, (Ocak 2011), s.69.

⁴²⁰ J.C. Hurewitz, *Diplomacy in The Near and Middle East*, Vol. II, Macmillan Company, Princeton, New Jersey 1956, s.12, 17-18.

⁴²¹ Bostancı, "Hicaz'da Hâkimiyet Mücadelesi", s.120-121.

⁴²² Lord Kitchener aracılığıyla yapılan görüşme ve yazışmalar için bkz. Köse, *Arap İsyanı*, s.65-82.

karşısında Şerif Hüseyin ile anlaşarak Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanma başlatmasını istemişler, herhangi bir zor duruma düşmesi halinde kendisine gerekli desteğin verileceğini temin etmişlerdi.⁴²³ Antlaşma için daha önce Lord Kitchener'in başlattığı diyalog daha sonra Mısır Valiliği'ne atanan McMahon tarafından devam ettirilerek Şerif Hüseyin'e bazı vaatlerde bulunuldu. Şerif Hüseyin ve McMahon 14 Temmuz 1915'den 10 Mart 1916 tarihine kadar geçen sürede birbirleriyle mektuplaşarak neler verileceği konusunda pazarlık yaptılar.⁴²⁴

İngiltere'nin amacı Şerif Hüseyin'i kullanarak Hicaz'daki Türk birliklerinin yardım için bölge dışına çıkmasını engellemektir. Türk askerlerinin Süveyş Kanalı'na ilerleme durumu gerçekleşmeyecekti. Şerif Hüseyin'in Hicaz'da ayaklanmasıyla birlikte bölgede Kutsal Cihad çağrısı da etki göstermeyecekti. Osmanlı Devleti'nin bölgeden alabileceği yardımlar da bu olayla engelleniyordu. Çanakkale Cephesi'nde sürdürülen savaşın ön görülenden çok daha uzun ve zorlu bir seyir alması Arabistan bölgesinden asker sevkîyatının olmasını istemeyen İngiltere'yi Hicaz isyanı konusunda daha istekli bir hale getirdi. İngilizler ayaklanma taraftarı yazılar içeren hazırlanmış oldukları broşürleri halk arasında dağıtmaya başladı. Buna ek olarak bölgedeki Türk askeri birliklerinin başına Arap asıllı kişiler getirilmeye çalışılıyordu. Savaşan Türk birliklerinin içinde de Arap askerlerinin sayısı arttırılmaktaydı. İngiltere Şerif Hüseyin'e ayaklanmaya destek olarak yıllık dört bin İngiliz lirası ödeme yapıyordu. İngiltere'nin de desteğini alan Şerif Hüseyin, Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'ndaki durumunu da görerek Osmanlı'nın harpten yenilgi ile çıkacağına anlaşılmasıyla cesaretlenip uzun süredir beklediği ayaklanma girişimi için ilk adımı attı ve hükümetle herhangi bir görüşme yapmadan 10 Ocak 1916 tarihinde gönderdiği bir telgrafla Enver Paşa'ya özerklik beklediğini belirtti. Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na katılması ve birçok cephede harp etmesiyle birlikte Hicaz'da az sayıda askeri birlik bırakması Şerif Hüseyin için bir fırsat oldu. Fakat Şerif Hüseyin bölgede Osmanlı'dan güçlü bir tepki görmeyip, aynı zaman da İngilizlerin desteğini de almasına rağmen gerçekleştirdiği ayaklanmada başarılı olamayarak Medine'yi alamadı.⁴²⁵

⁴²³ Deniz Doğru, "I. Dünya Savaşı Sırasında Şerif Hüseyin'in Siyasal Faaliyetleri", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:2, Sayı:2, (Şubat 2001), s.52.

⁴²⁴ Hüseyin-McMahon mektuplaşmalarının tam metinleri için bkz. Köse, *Arap İsyanı*, s.104-177.

⁴²⁵ Çavuş, *Birinci Dünya Savaşı'nda*, s.56-57.

Şerif Hüseyin eskiden beri planladığı bu isyanla kendisinin başında bulunduğu ve babadan oğula bir monarşi kurmak istiyordu. Daha çok kişisel hırsları için Osmanlı Devleti'ne karşı olan Şerif Hüseyin'in takınmış olduğu bu tavır aslında milliyetçi duygularla hareket etmediğini gösteriyordu. Fakat bu şekilde hareket etmese de milliyetçilik akımı Onun amaçları için iyi bir araçtı. Milliyetçiliğin Arap topraklarında yayılışından da faydalanarak milliyetçi olan Arap cemiyetlerinin kendisine katılmasını istiyordu. Bunun için oğullarını Hicaz'ın çeşitli bölgelerinde göndererek kendi yanına çekmek istemişti.⁴²⁶

Şerif Hüseyin ve oğulları ayaklanmanın en önemli gerekçesini İttihat ve Terakki'nin uyguladığı politikalara bağlıyorlardı. Şerif Hüseyin'in isyan başladıktan sonra yayınladığı bildiriye İttihatçılar suçlanarak, onların yönetiminde Arapların aşağılandığı ifade ediliyordu.⁴²⁷ Aynı şekilde Kral Abdullah da daha sonra kaleme aldığı hatıralarında İttihatçıların yaptığı kötülüklerden bahsederek ayaklanmayı şu şekilde meşru göstermektedir: “Abdülhamid tahttan indirildikten sonra İttihat ve Terakki yönetimince Suriye ve Yemen'de gerçekleştirilen idam cezaları ve sıkıyönetim uygulamaları yanında Abdülhamid'in işlediği zulümler masum kalır”.⁴²⁸

Şerif Hüseyin Osmanlı Devleti tarafından isteklerinin geri çevrilmesiyle 9 Haziran 1916 tarihinde Hicaz topraklarında isyan başlattı. Hicaz'da başlayan isyanla mücadele etmek zorunda olan Osmanlı Devleti bu durum neticesinde bir de Hicaz Cephesi'nde mücadele vermek zorunda kalıyordu.⁴²⁹ Osmanlı Devleti Kutsal Cihad⁴³⁰ ilan ettiğinde Şerif Hüseyin destek vereceğini belirtmiş fakat bu verilen bir sözden öteye gidememiştir. Bunun yanında Şamar'da İbn Reşid, Yemen'de Seyyid Yahya, Libya'da Senusiler devletin yanında olacaklarına dair söz vermişler ve bu sözlerini de yerine getirmişlerdi. Suud Emiri olan Su'ud bin Reşid daha savaş başlamadan Osmanlı'ya her daim yanlarında olduklarına dair bir telgraf

⁴²⁶ İngilizler bu dönemde Şerif Hüseyin'in isyan öncesi faaliyetlerini yakından takip etmişlerdir. Oğullarını çeşitli kabilelere göndererek destek arama çabaları için bkz. QDL, IOR/L/PS/18/B215 (Sherif of Mecca.' [2r] (3/8)

⁴²⁷ Hurgronje, *The Revolt in Arabia*, s.43-50; ayrıca bkz. Maude, *The King of Hedjaz and Arab Independence*, s.6-11.

⁴²⁸ Kral Abdullah, *Biz Osmanlı'ya Neden İsyandır*, s.18.

⁴²⁹ Çavuş, *Birinci Dünya Savaşı'nda*, s.63.

⁴³⁰ Devletin resmen savaşa girmesi üzerine Meşihat makamı tarafından bütün Müslümanlar için 11 Kasım 1914 tarihinde yayınlanan fetva için bkz; *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi I'*, TC. Başbakanlık Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2013, s.90-94.

göndermişlerdi.⁴³¹ Şerif Hüseyin sadece savaş başladığında 4. Ordu için yardım hazırladığını bildirmiş fakat bu yardım sadece isyan için zaman kazanmaktan başka bir amaca hizmet etmemiştir. Dönemin Hicaz Valisi olan Vehip Bey ile anlaşarak Hicaz'a karşı olası tehditler için bir ordugâhın oluşturulması, 4. Ordu için hecin süvar birliğinin kurulması, Hicaz sahillerinin güvenliğinin sağlanması konusunda fikir birliği oluşturulmuştur. Hicaz'ın dışında Asir ve Yemen bölgelerine de yardım edilecekti. Büyüdüğü şehir olan İstanbul'dan Hicaz'a döndüğünden beri Hicaz'da hâkimiyet kurma çalışmaları yapan Şerif Hüseyin Osmanlı'nın savaştığı cephelerde mağlup olması ve İngiltere'nin desteğini de arkasına almasıyla isyan için elinde gerekli ortam hazır bulunuyordu. Devletin savaştaki hazin sonunun görünmesiyle böyle bir durumda devletin bir de Hicaz'da patlak verecek ayrılıkçı bir isyanla uğraşmasının mümkün olmadığını bilen Şerif Hüseyin, 9 Haziranda isyan başlattı. Şerif Hüseyin'in isyan hareketine karşılık Osmanlı Devleti Mekke Emirliği'ne yeni bir atama yaparak 2 Temmuz tarihinde Şerif Ali Haydari'yi emirliğe tayin etti. Şerif Ali Haydari atamanın ardından 7 Temmuz tarihinde İstanbul'dan ayrıldı. 11 Temmuz'da Şam'a ulaşan Ali Haydari Hicaz'daki isyan sebebi ile Mekke'ye ulaşamadı. Şerif Hüseyin, Trablusgarp ve ardından Balkan Savaşları'ndaki ağır yenilgiler, yönetimde bulunan İttihat mensuplarının gelenekselin dışındaki tarzları ve Birinci Dünya Savaşı'na girilip burada da ağır kayıplar vermesi ile artık Osmanlı yönetiminden ayrılınması gerektiğini savunmuştur. Şerif Hüseyin, İngiltere'nin savaşta güçlü bir konumda olması ve isyan için böyle bir devletten destek bulacağını bilmesi de Şerif Hüseyin'in isyanı başlatmasında etkili oldu. Şerif Hüseyin devlete karşı isyan ettiğinde isyandaki haklılığını göstermek ve kendine taraftar bulmak için hazırlatıp dağıttığı beyannamede: “Balkan Savaşları ve Trablusgarp Savaşı Osmanlı Devleti'ni ekonomik olarak sarsmıştı ve devletin ekonomik durumu harbe girmeye elverişli değildi. Ayrıca uzun süre askerlikte kalan kişiler daha ailesinin yanına yeni dönmüştü ki şimdi tekrar askerliğe çağırılmıştır. Osmanlı Devleti'nin güçlü bir gruba karşı savaşa girişi memleket insanını kötümserliğe itti. Çünkü bunun neticeleri belliydi” şeklinde ifadeler kullanılıyordu. Şerif Hüseyin'in yanında İngiltere, İsveç ve Avrupa basınında da Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altındaki Hicaz'ın merkezde

⁴³¹ Buna göre; “Dâhiliye Nâzırı Talat Bey'e, Düvel-i ecnebiye arasında Harb-i Umumi'nin ilân edildiği tebliğ edildi. Biz ve kâffe-i kabâil Devlet-i Aliyye-i Osmaniye ve millet-i necîbe-i İslâmiyenin fevz ve nusreti için evâmîr-i aliyyelerine hâzır ve müheyyâyız ve's-selâm. (8 Şevval 1332) 30 Ağustos 1914, Kardeşiniz Sa'dü'l-emir Su'ûd bin Reşîd”, *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi I*, s.50.

bulunan yönetimin başarısızlıkları yüzünden zorluklar çektiği, devletin savaşı kaybetmesinin Arapları harekete geçirdiğini belirtiyordu.⁴³²

İsyan çıktıktan kısa süre sonra devletin bu olayı bastıramayacağı anlaşıldı. Osmanlı Devleti'nin Hicaz'da artık isyan güçlerine herhangi bir müdahalede bulunamayacağı kesinleşince daha önce Osmanlı'nın Hicaz bölgesindeki Türk askerlere yardımını engellemek amacıyla İngiltere Hicaz'ın diğer bölgelerle iletişimini kesmişti. Böylece Hicaz'a gıda temin eden bölgelerle Hicaz'ın iletişimi de tekrar başladı. 29 Temmuz tarihinde İngiltere'ye ait vapurlar Cidde'ye yiyecek temin ettiler. İngiltere etrafta yiyecek temininde kolaylık sağladıklarını duyurarak halkın sevgisini kazanma yoluna gidiyordu. Halkın desteğini almak çok önemliydi. İsyanın başladığı ilk zamanlarda isyan taraftarı kişi sayısı azdı ve Şerif Hüseyin'in elinde savaştırabileceği insan gücü azdı. Yaklaşık 500 kişiden oluşan birliğin sayısı giderek artmıştı. Bu birlikleri komuta edenler Şerif Hüseyin'in oğulları idi. Birliklerin sayısının artması ve başarıya ulaşmaları çevre kabileleri de etkiliyordu. Durumu görenler isyana destek vermeye başlıyordu. Bunun yanında Süveyş'te İngilizler'e karşı verilen mücadelede asker ihtiyacının karşılanması için Hicaz'dan takviye Türk askerleri getirilmesi, Çanakkale Savaşı'nın ardından İngiltere'nin olası bir tehlikeli duruma karşı Mısır'daki askeri birlik sayılarını arttırması Şerif Hüseyin için destekleyici gelişmelerdi.⁴³³ İngilizler'in yerli halk arasından asker toplayarak İskenderiye ile İsmailiye bölgesine yığınak yaptıkları ve askerlerin sayısına dair bilgi Mısır'da bulunan muhbirlerden alınarak Atina Sefareti tarafından 7 Mart 1916 tarihinde Osmanlı hükümetine bildirildi. Burada Arap bölgelerinden önlem alınması gerektiği de belirtiliyordu.⁴³⁴ Şerif Hüseyin, İngiliz desteğinin yanında bölgede önemli güce sahip bedevilerin de desteğini alması gerekiyordu. Bunun için de paraya ihtiyacı vardı. Çünkü bedeviler çapulculuk yaparak hayatlarını sürdürüyorlardı ve para onları kendi yanına çekmek için kullanacağı en etkili silahtı. Zaten artık geri çekilme başlamış, güney cephelerindeki Türk birlikleri kuzeye kaydırılıyordu. Bu durumda 1917'ye gelindiğinde Şerif Hüseyin taraftarı olan 8.000 asker bulunuyordu. Fakat bunların yaklaşık 1600'ü askerlikle alakalı gerekli donanıma sahipti. Arap birlikleri dağınık, disiplinsiz ve eğitimsizdi. Şerif Hüseyin'in elinde bulunan birliklere nazaran oğlu Abdullah'ın elinde bulunan birlik daha düzenli idi. 1918

⁴³² Çavuş, *Birinci Dünya Savaşı'nda*, s.63-64.

⁴³³ Çavuş, *Birinci Dünya Savaşı'nda*, s.64-65.

⁴³⁴ *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi I*, s.280-281.

tarihinde Rabiğ-Tebük bölgesinde, Şerif Hüseyin'in oğlu Ali'nin elinde 4.000 tüfek ve 8 makineli tüfek mevcuttu. Diğer oğlu Abdullah'ın elinde ise 3.000 bedevi, Faysal ve Cafer'in elinde ise 6.000 asker vardı. Ağustos ayında Şerif Hüseyin'in emrinde bütün bölgede toplamda 16.000 kişi vardı. Bunların çoğunluğunu da para ile kendi tarafına çekmiş olduğu bedeviler oluşturuyordu.⁴³⁵

Şerif Hüseyin isyana başladığında elinde dışarıdan destek almadan Osmanlı Devleti'ni bozguna uğratabilecek bir güç yoktu. Bu sebeple İngilizler'in desteğine muhtaçtı. Bu durum isyan boyunca da devam etti. Şerif Hüseyin Rabiğ ve Yanbu bölgesini aldığı anda burası sadece otuz Türk tarafından savunulmuştu. İngiltere sömürgesi Mısır'ın coğrafi konumunun avantajını kullanarak buradan Şerif Hüseyin'in tek başına alması mümkün olmayan Cidde Limanı'nı 16 Haziran tarihinde bombalayarak yardıma bulunmuştu. Teslim olmak zorunda kalan Cidde'de 45 zabıt ve 1.400 asker bulunuyordu. Hicaz topraklarına Müslümanlar dışında herhangi bir dine mensup kişilerin girmesi yasaktı. Halk tarafından da bu durum hoş karşılanmayacağı için İngiltere doğrudan askerle müdahale etmiyordu. Bunun yerine gerekli askeri teçhizat yardımlarında bulunuyordu. Mısır'dan Hüseyin'e ekibi Müslümanlardan oluşan iki batarya top verildi ve Mekke bu topçu birliğinin taarruzu ile alınabildi.

26 Temmuz tarihinde ise Medine, Yenbu Arap birliklerinin kara kuşatmasının başarısız olmasıyla İngiliz savaş gemilerinin taarruzu ile ele geçirildi. Diğer Arap bölgelerinden beklediği desteği göremeyen Şerif Hüseyin için İngiltere'nin bu desteği hayati önem arz ediyordu. Türk birlikleri Hicaz coğrafyasında Şerif Hüseyin'in elinde bulundurduğu birliklerin gücünden çok İngiltere'nin gücüne karşı kaybetmişti. İsyân sonucunda Cidde, Taif ve Mekke ele geçirildi. Fakat Şerif Hüseyin Medine'yi alamadı. Şam'da 30 Eylül 1918 tarihinde Şerif Hüseyin'i temsil eden Arap Devleti bayrağı asıldı. 18 Ocak 1918'den itibaren de Şerif Hüseyin adına hutbe okunmaya başlandı. Kendi krallığını ilan eden Şerif Hüseyin, 1924 yılında da kendini halife ilan etti.⁴³⁶

5.1.5. Medine Müdafaası ve Hicaz'ın Osmanlı Devleti'nden Ayrılması

Osmanlı Devleti Şerif Hüseyin'in bir isyan tertibi içinde olduğunu öğrendiğinde ilk iş olarak Fahrettin Paşa Medine'ye duruma müdahale etmesi için

⁴³⁵ Çavuş, *Birinci Dünya Savaşı'nda*, s.65-66.

⁴³⁶ Çavuş, *Birinci Dünya Savaşı'nda*, s.66-67.

gönderildi.⁴³⁷ 31 Mayıs 1916 tarihinde Medine'ye ayak basan Fahrettin Paşa hemen bilgi toplamaya başladı ve birkaç gün içinde Şerif Hüseyin'in bir Arap isyanı çıkaracağını Cemal Paşa'ya bildirdi. Fahrettin Paşa da hemen olası bir çarpışmaya karşı hazırlıklara ve önlemlere başladı. 3 Haziran'da Medine'nin iletişiminin kesilmesi için isyancılar telgraf hatlarını söküp, demiryollarına zarar vermeye başladı. Ardından 5 ve 6 Haziran tarihlerinde karakollara baskınlar yapıldı. Gece gerçekleşen bu baskınlar önceden alınan önlemler sayesinde püskürtüldü. Fahrettin Paşa 27 Haziran'da güçlerini toplayarak gecikmeden karşı taarruzlara başladı. Bunun ardından Fahrettin Paşa 15 Temmuz 1916 tarihinde Hicaz Kuvve-i Seferriye Kumandanlığı'na atandı.⁴³⁸ Arap isyanının yayılmasıyla Hicaz Vilayeti sınırları içerisinde bulunan Mekke, Cidde, Taif, Yanbu birer birer kaybedildi. Artık Osmanlı Devleti'nin elinde Hicaz'a dair söz sahibi olabildiği bir tek Medine mevcuttu. Osmanlı Devleti Medine'yi Hicaz bölgesi için bir kumanda merkezi olarak görmüştü ve bu sebeple de burası için Medine Muhafızlığı tabiri kullanılıyordu. Bu sebeple bölgede askeri karakol olarak önemli bir görev üstlenen Medine'ye isyancılar güçlü bir şekilde saldırı harekâtı düzenleyemiyordu. Zaten isyancı orduların bedevilerden oluşmasından dolayı askeri birliklerinin içerisinde bir düzen ve intizam mevcut değildi. Yerli halkın tepkisinin çekilmemesi için Hristiyan askerler de buraya sokulmuyordu. İsyancıların bu durumda yaptığı tek saldırı yöntemi Medine çevresinde yer alan demiryollarına ani baskın ve saldırılar gerçekleştirmektir. Yapılan bu taarruzlarda sert şekilde geri püskürtülüyordu. Osmanlı Devleti isyanı

⁴³⁷ "Fahrettin Paşa", Mehmet Nahid Efendi'nin oğlu olan Fahrettin Paşa Rusçuk'ta dünyaya geldi. Annesi Bali oğullarından Fatma Adile idi. Asıl ismi Ömer olup Cumhuriyetin kuruluşundan sonra soyadı kanunu ile Türkkan Soyadını aldı. 1877-1878 Osmanlı Rus Harbinin çıkması ile ailesi ile beraber İstanbul'a göç etti. Burada Harp Okuluna başlayan Paşa, 1888 yılında mezun oldu. Daha sonrasında Erkan-ı Harbiye'ye başlayıp 1891'de de burayı bitirdi. Okulu bitirdikten sonra orduda kurmay yüzbaşı olarak atandı. Balkan Savaşlarında görev alan Fahrettin Paşa burada önemli işler yaparak Edirne'nin geri alınmasına da katkıda bulundu. I. Dünya Savaşı başladığında Musul'da Miralay rütbesi ile 4. Orduya mensup olan 12. Kolordunun komutanı idi. 25 Kasım 1914 tarihinde ise Mirlivalığa tayin edildi. 26 Ocak 1915 tarihinde 4. Ordunun kumandan vekilliği de Fahrettin Paşa'ya verildi. Paşa bu görevle tehciire tabi tutulan Ermenilerin yerlerine yerleştirilmesinde ve çıkan Ermeni ayaklanmalarının bastırılmasında görev alıyordu. Urfâ, Zeytun, Musadağı ve Haçin'de çıkan isyanların bastırılmasını sağladı. Bu başarılarının ardından Arap coğrafyasında çıkacak olası bir karışıklığa önlem olarak Hicaz bölgesine gönderildi. Burada Medine savunmasının ardından 24 Eylül 1921'de Milli Mücadeleye katıldı. Ankara'da 9 Kasım 1921'de TBMM'nin Kabil sefirliğine atandı. Bu görevi ile Türk ve Afgan ilişkilerinin ilerlemesi için büyük çabalar sarf etti. Ruslar ile verilen mücadelede Zeki Veli Togan'a destekte bulundu. 1926 Mayısında ise görevi sona erdi. Türkiye'ye döndükten sonra 1936 yılında tümgeneral rütbesinden emekli oldu. 22 Kasım 1948 tarihinde vefat etti. Fahrettin Paşa hakkında detaylı bilgi için bkz. Süleyman Yatak, "Fahrettin Paşa", *DİA*, Cilt:12, İstanbul 1998, s.88, 89. , Feridun Kandemir, *Medine Müdafası Peygamberimizin Gölgesinde Son Türkler*, Nehir Yayınları, İstanbul 1991, s.46-49.

⁴³⁸ Yatak, "Fahrettin Paşa", s.88.

bastırabilmek için Mekke'yi geri almaya çabalıyordu. Fakat elinde kalan tek bölge içerisinde savunma durumundan taarruz durumuna geçemiyordu.⁴³⁹

Medine'de 4 Ekim 1916 tarihinde başlayan şiddetli çatışmalar 1917'nin Ocak ayına kadar devam etti. Türk birlikleri burada Şerif Hüseyin'in oğlu Faysal ve Ali'ye ait birliklere karşı mücadele veriyordu. Şubat 1916 yılına gelindiğinde Osmanlı kuvvetleri Medine'de Arap birliklerine karşı başarılar elde etmeye devam ediyordu. Merkez yönetimi Medine'de büyük miktarda asker tutulmasını sağlıyordu. Bu durum Osmanlı Harp Erkânı tarafından tartışmaya açıldığında buradaki askerlerin Filistin savunması için kullanılması öneriliyordu. Enver Paşa bu durumu Cemal Paşa ilettiğinde, Cemal Paşa, Ali Fuad ve Mustafa Kemal Paşa karşılıklı olarak Filistin Cephesi'nin kurtarılması için Medine'deki askerlerin tahliye edilerek Filistin Cephesi'ne aktarılmasını kararlaştırdılar. Medine'nin tahliyesi için kararlaştırıldıktan sonra Fahrettin Paşa'ya karar bildirildi. Fakat Fahrettin Paşa bu durumu kabul etmedi. Daha sonra Mustafa Kemal Paşa'nın bu görev için görevlendirilmesi düşünülse de bu durum Mustafa Kemal Paşa'ya iletilindiğinde O cevap olarak, Medine'deki birliğin başındaki kişi kim ise Onun bu işi yapmasının münasip olacağını bildirmişti. Yapılan görüşmenin ardından Kemal Paşa'nın sözlerinin doğruluğu kabul edilerek verilen karardan vazgeçildi. Bu durumda Medine'nin savunulması devam edecekti. Fahrettin Paşa, 5 Mart 1917'de isyancıların başında bulunan Ali'den 5 Nisan'da da Zeyd'den teslim olunmasına dair mektuplar aldı. Bu mektuplara karşılık 5 Haziran'da Fahrettin Paşa bir bildiri hazırlayarak cevap verdi. Burada isyancılara ağır sözler ederek Medine'yi hiçbir şekilde terk etmeyeceklerini belirtti.⁴⁴⁰ Fakat Paşa'nın Medine'deki vaziyeti her geçen gün daha vahim bir hal alıyordu. 1918 yılına gelindiğinde Medine'de yiyecek sıkıntısı baş göstermeye başlamıştı. Cemal Paşa'dan Medine'ye yiyecek temin etmesi bekleniyordu. Fakat İngiltere ulaşımı engelliyordu. Askerler için gıda sıkıntısı büyürken hayvanlarda açlıktan telef oluyordu. Bazı askerler asi isyancı gruplarına katılmaya başlamıştı. Birinci Dünya Savaşı'nın son yılında 1918'de Fahrettin Paşa komutasındaki Medine gıda ihtiyacı yüzünden tutunamayacak duruma gelmişti. 16 Eylül 1918 tarihinde Kurban Bayramı geçirildikten sonra 30 Ekim 1918'de Osmanlı Devleti'nin Mondros Mütarekesi'ni imzaladığı duyuruldu. Osmanlı Devleti savaştan çok ağır şartlarda

⁴³⁹ Hasan Barlak, "Fahrettin Paşa'nın Hicaz'da Bayrak Mücadelesi (Haziran 1916- Ocak 1919)", *Studies of The Ottoman Domain*, Cilt:6, Sayı:11, Ağustos 2016, s.24-25.

⁴⁴⁰ Barlak, "Fahrettin Paşa'nın Hicaz'da Bayrak Mücadelesi", s.26-27.

büyük bir yenilgi ile ayrılmıştı. Osmanlı Devleti'nin Hicaz'ı boşaltması gerekiyordu. Fakat Fahrettin Paşa Medine'yi sonuna kadar savunacağını bildirdi. Bunun ardından iki ay daha Medine'nin müdafaası sürdürüldü.⁴⁴¹ Medine'nin bütün haberleşme kaynakları kesildiğinden dışarıyla hiçbir iletişimi de yoktu. Askerler arasında salgın hastalıkta baş göstermişti. Bu durum askerler arasında ayrılıkların çıkmasına neden oluyordu. Bir kısım asker artık geri çekilmeleri gerektiğini savunuyordu. Fahrettin Paşa ise bu düşüncelere karşılık ancak İrade-i Seniyye gelirse bunun gerçekleşeceğini söylüyordu. Ama başka çıkar yol olmadığını da görüyordu. Bu sebeple bir teslim şartnamesini yerine Miralay Necip Bey'i vekil tayin ederek ona imzalattı. Son olarak Harem-i Şerif'e gitmek istediğini söyleyip buradan çıkmayan Fahrettin Paşa'nın bu hareketi şartnameyi imzalayanları tedirgin etti. Çünkü şartnamede bölgeyi terk etmeleri gereken gün geçiyordu. Fahrettin Paşa'nın sözünü ettiği İrade-i Seniyye de artık ellerine ulaşmıştı. Buna rağmen Medine'yi terk etmeyi reddeden Fahrettin Paşa 10 Ocak 1919 tarihinde Medine'den askerlerle beraber çıkartıldı. 13 Ocak'ta da Şerif Abdullah Medine'ye ulaştı.

Medine'nin tesliminden sonra şehrin idari işleri ve yönetimi ile kısa bir süre Şerif Abdullah meşgul oldu. Daha sonrasında Onun yerine Şerif Ali getirildi. 2 Şubat 1919'da göreve başladı. Artık Osmanlı sancağı Medine surlarından indirilerek yerine Şerif Hüseyin'in yeni kurduğu hükümete ait bayrak asılıyordu. Şehrin tesliminden sonra geride kalan Türkler de 26 Şubat 1919 tarihinde büyük bir üzüntü içinde Kâbe'ye son ziyaretlerini yaptılar el- Mübarek'ten hareket ederek Yenbu'l-Bahr'e ulaştılar. Buradan da 28 Şubat tarihinde vapurlarla yola çıktılar. Böylece Hicaz'da bulunan son Türk kabileleri de bölgeden ayrıldı.⁴⁴²

5.2. 1914 VE SONRASI MECLİS-İ MEBUSAN'DA HİCAZ İLE İLGİLİ GÖRÜŞMELER

Meclis-i Mebusan'da 1914 senesi ve Meclis'in kapandığı 1918 tarihleri arasında Hicaz Vilayeti'ni temsil eden milletvekilleri, orada bulunan devlet memurları ve bu memurlar ile ilgili şikâyetler, sorunlar, istifalar, bölgenin yönetimi ve durumu, Hicaz Demiryolu hakkındaki şikâyetler, demiryoluna ait bütçe tartışmaları bölgedeki asayişsizlikler ve bunlar için alınabilecek önlemler gibi konular hakkında müzakereler gerçekleştirilmiştir. Oturumlarda görüşmeler;

⁴⁴¹ Barlak, "Fahrettin Paşa'nın Hicaz'da Bayrak Mücadelesi", s.29-32.

⁴⁴² Barlak, "Fahrettin Paşa'nın Hicaz'da Bayrak Mücadelesi", s.35-39.

tezkireler, telgraflar, teklifler, müzakere edilen mevad, mazbatalar, söz alanlar, azayı kiram muamelatı, beyanat ve nutuklar başlıkları altında konuşulmuştur.

5.2.1. Telgraflar

I. 5 Teşrin-i sani 1332/18 Kasım 1916 tarihli üçüncü oturumda gerçekleşen görüşmede, Mekke Emiri Şerif Ali Haydar Paşa'nın Meclis-i Umumi'nin açılması sebebiyle gönderdiği tebrik telgrafi sunulmuştur. Telgrafın okunmasının ardından görüşme sonlanmıştır.⁴⁴³

II. 8 Teşrin-i sani 1333/8 Kasım 1917 tarihli yetmiş altıncı oturumda gerçekleşen görüşmede, Meclis'in açılışı sebebiyle Mekke Şerifi Ali Haydar Paşa'nın tebrik telgrafi sunulmuştur.

Reis, telgrafın okunmasının ardından teşekkür cevabının yazılacağını söyleyerek görüşmeyi sonlandırmıştır.⁴⁴⁴

5.2.2. Tezkireler

I. 19 Teşrin-i sani 1331/2 Aralık 1915 tarihli beşinci oturumda gerçekleşen görüşmede, Hicaz Islahat-ı Sıhhiye ve Tanzifat rüsumu hakkında kanun layihasının tadilen kabul olunduğuna dair Meclis-i Ayan Riyaseti tezkiresi Mebusan Meclisi'ne sunulmuştur.

Reis, tezkireyi okutarak görüşmeye başlamıştır. Tezkirede, birinci ve ikinci maddelerdeki “kiraya verilen” ibaresinin öncesinde “huccaca” yani hacılara tabirinin ilavesi teklif edilmiş ve Heyet-i Umumiye-i Ayanda kabul olunduğu belirtilmiştir. Ardından Reis, Meclisi Ayan tarafından “huccaca kiraya verilen” şeklinde belirtilmiş bunun kabul olup olunmadığını oylamış ve kabul olunarak konu hakkında gerçekleşen görüşme sona ermiştir.⁴⁴⁵

II. 19 Teşrin-i sani 1331/2 Aralık 1915 tarihli beşinci oturumda gerçekleşen görüşmede, 1332 senesi Hicaz Demiryolu Müdüriyet-i Umumisi bütçesinin irsal kılındığına dair Sadaret tezkiresi sunulmuştur.

⁴⁴³ MMZC (1332-1916), Devre: III, Cilt: I, İçtima Senesi: III, Üçüncü İnikad, 5 Teşrin-i sani 1332/ 18 Kasım 1916, s.17.

⁴⁴⁴ MMZC (1333-1917), Devre: III, Cilt: I, İçtima Senesi: IV, İkinci İnikad, 8 Teşrin-i sani 1333/ 8 Kasım 1917, s.11.

⁴⁴⁵ MMZC (1331-1915), Devre: III, Cilt: I, İçtima Senesi: II, Beşinci İnikad, 19 Teşrin-i sani 1331/ 2 Aralık 1915, s.73.

Reis, Sadaret tezkiresini okutarak görüşmeye başlamıştır. Tezkirenin okunmasının ardından Reis, bunun Muvazene Encümeni'ne havale olduğunu söyleyerek konu hakkında yapılan görüşmeyi sonlandırmıştır.⁴⁴⁶

5.2.3. Aza-yı Kiram Muamelatı

I. 7 Kanun-ı sani 1330/20 Ocak 1914 tarihli on beşinci oturumda gerçekleşen görüşmede, Mekke milletvekili Hasan Şeybi Efendi'nin izin talebi sunulmuştur.

Reis, Mekke milletvekili Hasan Şeybi Efendi'nin Mekke'den hareket edip, Şam'a vardığını ve İstanbul'a gelmesine henüz vakit olduğunu bu yüzden de Meclis'in açılışından itibaren 2 ay süre ile izin verilmesini istediğini açıklamıştır. Ardından Reis, eğer Meclis izin verirse Hasan Şeybi Efendi'nin izinli sayılacağını söyleyerek konu hakkındaki oylamayı başlatmış ve oylama sonucunda 2 ay izin verilmesi kabul olunmuştur. Ardından konu hakkında yapılan müzakere sona ermiştir.⁴⁴⁷

II. 15 Teşrin-i evvel 1331/28 Ekim 1915 tarihli kırk ikinci oturumda gerçekleşen görüşmede, Mekke milletvekili Şerif Abdullah Bey'in Birinci Dünya Savaşı'na katılmasından dolayı vermiş olduğu izin talebi sunulmuştur.

Reis, görüşmeye izin talebini okutarak başlamıştır. İzin talebinde, Şerif Abdullah Bey'in Birinci Dünya Savaşı hazırlıkları için Dördüncü Ordu Mintikası'nda bulunması gerektiği, bu yüzden izinli sayılmasının müsaade edilmesini istediğini bildirmiştir. İzin talebinin okunmasının ardından konu hakkında yapılan görüşme sonlanmıştır.⁴⁴⁸

III. 15 Teşrin-i evvel 1331/28 Ekim 1915 tarihli kırk ikinci oturumda gerçekleşen görüşmede, Cidde milletvekili Şerif Faysal Bey'in Birinci Dünya Savaşı'na katılmasından dolayı vermiş olduğu izin talebi sunulmuştur.

Reis, Cidde milletvekili Şerif Faysal Bey'in izin talebini içeren telgraf namesini okutarak görüşmeye başlamıştır. Telgraf'ten izin istediğini belirtmiştir.

⁴⁴⁶ MMZC (1331-1915), Devre: III, Cilt: I, İctima Senesi: II, Beşinci İnikad, 19 Teşrin-i sani 1331/ 2 Aralık 1915, s.73.

⁴⁴⁷ MMZC (1330-1914), Devre: III, Cilt: I, İctima Senesi: I, Onbeşinci İnikad, 7 Kanun-ı sani 1330/20 Ocak 1914, s.206.

⁴⁴⁸ MMZC (1331-1915), Devre: III, Cilt: I, İctima Senesi: I, Kırkikinci İnikad, 15 Teşri-i evvel 1331/28 Ekim 1915, s.586.

Sonrasında Reis izin talebini oylayarak, kabul olduğunu açıkladıktan sonra görüşme sonlanmıştır.⁴⁴⁹

IV. 30 Teşrin-i sani 1331/13 Aralık 1915 tarihli sekizinci oturumda gerçekleşen görüşmede, Medine milletvekili Memun Berri Efendi'nin istifasına dair Sadaret Tezkiresi sunulmuştur.

Reis, tezkireyi okutarak görüşmeye başlamıştır. 26 Teşrin-i sani 1331 tarihinde yazmış olduğu istifanamede Berri Efendi, kanunda iki vazifenin de aynı anda yürütülemeyeceği belirtildiği için Hanefi Müftülüğü ya da milletvekilliği arasında bir tercih yapması gerektiğini ve bu nedenle de Hanefi Müftülüğü'nü seçtiğini, milletvekilliğinden vazgeçtiğini açıklamıştır.

İstifanamenin okutulmasının ardından Reis sözü alarak, Memun Berri Efendi'nin istifanın kabul edilip edilmediğini oylamış ve istifaname kabul olunarak konu hakkında yapılan görüşme sona ermiştir.⁴⁵⁰

V. 25 Kanun-ı sani 1331/7 Şubat 1915 tarihli yirmi dördüncü oturumda gerçekleşen görüşmede, Cidde milletvekili Şerif Faysal Efendi'nin Orduda bulunmasından dolayı Meclis'e göndermiş olduğu izin talebi sunulmuştur.

Reis, Cidde milletvekili Şerif Faysal Bey'in telgrafnamesini okutarak görüşmeye başlamıştır. telgrafnamede, Dördüncü Ordu'da bulunması ve bu sebeple Meclis'te bulunamayacağı için izinli sayılmasına müsaade edilmesini istediğini belirtmiştir.

Reis, Şerif Faysal Bey'e geçen içtimada izin verildiğini dolayısıyla mezun sayılmasını söylemiş ve Meclistekiler tarafından da kabul olunarak görüşme sonlanmıştır.⁴⁵¹

VI. 28 Kanun-ı sani 1332/10 Şubat 1915 tarihli otuz altıncı oturumda gerçekleşen görüşmede, 1332 senesi Hicaz Demiryolu bütçesine 35.000.000 kuruş ilave edilmesine ve Almanya Hükümeti'nden 42.500.000 liraya kadar avans alınmasına ve 32.000.000 liralık kâğıt para ihracına dair kanun layihalarının kabul olduğu açıklanmıştır.

⁴⁴⁹ MMZC (1331-1915), Devre: III, Cilt: I, İçtima Senesi: I, Kırkikinci İnikad, 15 Teşri-i evvel 1331/28 Ekim 1915, s.586.

⁴⁵⁰ MMZC (1331-1915), Devre: III, Cilt: I, İçtima Senesi: II, Sekizinci İnikad, 30 Teşrin-i sani 1331/13 Aralık 1915, s.145.

⁴⁵¹ MMZC (1331-1915), Devre: III, Cilt: I, İçtima Senesi: II, Yirmidördüncü İnikad, 25 Kanun-ı sani 1331/7 Şubat 1915, s.481.

Reis sözü alarak, zabtı sabık hakkında mütalaa olup olmadığını sormuş ve zabıt kabul edilerek görüşme sonlanmıştır.⁴⁵²

VII. 28 Kanun-ı sani 1332/10 Şubat 1916 tarihli otuz altıncı oturumda gerçekleşen görüşmede, mazbatasını incelenen Medine milletvekilliği için aday olan Seyyit Ahmet Safi Efendi'nin Medine milletvekilliğine intihabı kabul edilmiştir.

Reis, Seyyit Ahmet Safi Efendi'nin milletvekilliği intihabını oylayarak, intihabının kabul olduğunu açıklamış ve yapılan görüşme sona ermiştir.⁴⁵³

5.2.4. Muhtelif Mevad

I. 14 Mayıs 1330/27 Mayıs 1914 tarihli beşinci oturumda gerçekleşen görüşmede, Hicaz Demiryolu 1329 senesi için ihtiyaç duyulacak kömür bedelinin bu seneki adı geçen mallar üzerinden temin edilmesine dair kanun layihası sunulmuştur.

Reis, 68 numaralı kanun layihasını okutarak görüşmeyi başlatmıştır. Ardından okunan iki madde oylamaya tabi tutulup, kabul edildikten sonra görüşme sonlanmıştır.⁴⁵⁴

II. 15 Mayıs 1330/28 Mayıs 1914 tarihli altıncı oturumda gerçekleşen görüşmede, Hicaz Sıhhiye İdaresi tarafından sipariş edilen bazı makine, alet ve edevatın gümrük ücretinden muaf tutulması hakkında kanun layihası sunulmuştur.

Reis, 185 numaralı kanun maddesini okutarak görüşmeye başlamıştır. Layihada hacılar için Yenbağ'da su damıtıcısı ve Cidde'de buz ve elektrik üretimi için Avrupa'ya verilen siparişler ile petrol, çimento, tuğla ve inşaat aletlerinin gümrük ücretlerinin alınmaması için Nezaret'e mezuniyet verildiği belirtilmiştir. Daha sonra layiha oylanarak kabul edilmiştir ve görüşme sona ermiştir.⁴⁵⁵

III. 15 Mayıs 1330/28 Mayıs 1914 tarihli altıncı oturumda gerçekleşen görüşmede, Hicaz Sıhhiye İdaresi Meclisi tarafından Avrupa'ya sipariş edilen bazı aletlerin gümrük ücretlerinden muaf tutulmasına dair kanun layihası sunulmuştur.

⁴⁵² MMZC (1331-1915), Devre: III, Cilt: II, İctima Senesi: III, Otuzaltıncı İnikad, 28 Kanun-ı sani 1332/10 Şubat 1915, s.146.

⁴⁵³ MMZC (1332-1916), Devre: III, Cilt: II, İctima Senesi: III, Otuzaltıncı İnikad, 28 Kanun-ı sani 1332/10 Şubat 1916, s.147.

⁴⁵⁴ MMZC (1330-1914), Devre: III, Cilt: I, İctima Senesi: I, Beşinci İnikad, 14 Mayıs 1330/27 Mayıs 1914, s.50.

⁴⁵⁵ MMZC (1330-1914), Devre: III, Cilt: I, İctima Senesi: I, Altıncı İnikad, 15 Mayıs 1330/28 Mayıs 1914, s.61.

Reis, 39 numaralı kanun layihasını okutarak görüşmeye başlamıştır. Ardından yapılan oylama sonucunda layihanın kabul edilmesi ile görüşme sonlanmıştır.⁴⁵⁶

IV. 21 Mayıs 1330/3 Haziran 1914 tarihli onuncu oturumda yapılan görüşmede, Hicaz Demiryolu'nun Adule-Kudüs Şubesi'nin mevki sorunu için 1329 senesi bütçesinin ikmali inşaat maddesine 200.000 kuruş ilave edilmesine dair kanun layihası sunulmuştur.

Reis, 277 numaralı kanunun muaddel birinci maddesini okutarak görüşmeye başlamıştır. Birinci, ikinci ve üçüncü maddeler okutulup kabul edildikten sonra konu hakkında yapılan görüşme sonlanmıştır.⁴⁵⁷

V. 29 Mayıs 1330/11 Haziran 1914 tarihli on üçüncü oturumda gerçekleşen görüşmede, Hicaz Sıhhiye İdaresi'nin hariçten celb edeceği her çeşit alet, edevat, ecza malzemeleri ve inşaata lazım olan şeyler için gümrük ücretinden muaf tutulması hakkında kanun layihası sunulmuştur.

Reis, 49 numaralı muvakkate-i kanun layihasını okutarak görüşmeyi başlatmıştır. Ardından üç madde de okutularak oylanmıştır. 3 maddenin tamamı kabul olunarak yapılan görüşme sona ermiştir.⁴⁵⁸

VI. 29 Mayıs 1330/11 Haziran 1914 tarihli on üçüncü oturumda gerçekleşen görüşmede, askerlikleri ertelenen Hicaz memur ve müstahdeminin maaşları hakkında kanun layihası sunulmuştur.

Reis, 407 numaralı mevaddı muvakkate-i kanun layihasını okutarak görüşmeye başlamıştır. Layihada, askerlikleri ertelenen Hicaz Demiryolu memur ve müstahdeminin askerlik hizmetleri esnasında da memuriyet maaşlarının tam olarak verileceği belirtilmiştir. Reis, bunu oylamaya sunmuş ve kabul olunduktan sonra görüşme sonlanmıştır.⁴⁵⁹

⁴⁵⁶ MMZC (1330-1914), Devre: III, Cilt: I, İctima Senesi: I, Altıncı İnikad, 15 Mayıs 1330/28 Mayıs 1914, s.62.

⁴⁵⁷ MMZC (1330-1914), Devre: III, Cilt: I, İctima Senesi: I, Onuncu İnikad, 21 Mayıs 1330/3 Haziran 1914, s.153-154.

⁴⁵⁸ MMZC (1330-1914), Devre: III, Cilt: I, İctima Senesi: I, Onüçüncü İnikad, 29 Mayıs 1330/11 Haziran 1914, s.220.

⁴⁵⁹ MMZC (1330-1914), Devre: III, Cilt: I, İctima Senesi: I, Onüçüncü İnikad, 29 Mayıs 1330/11 Haziran 1914, s.220.

VII. 4 Haziran 1330/17 Haziran 1914 tarihli on altıncı oturumda gerçekleşen görüşmede, 1327 senesi Hicaz Sıhhiye bütçesinin 1329 senesinde de tatbikine dair kanun layihası sunulmuştur.

Reis, 64 numaralı kanunun müzakereye konulacağını söyleyerek maddeyi okutarak görüşmeye başlamıştır. Ardından üç madde de okunduktan sonra oylamaya sunulmuş ve kabul olunarak görüşme sonlanmıştır.⁴⁶⁰

VIII. 9 Haziran 1330/22 Haziran 1914 tarihli on dokuzuncu oturumda yapılan görüşmede, 1330 senesi Hicaz Demiryolu Müdüriyet-i Umumiyesi'nin Mart, Nisan ve Mayıs aylarına ait muvakkat bütçe kanunu layihası sunulmuştur. Görüşmeye, Urfa milletvekili Saffet Efendi, Kayseri milletvekili Ömer Mümtaz Bey, Diyarbakır milletvekili Feyzi Bey, Kastamonu milletvekili İsmail Mahir Efendi, Trabzon milletvekili Servet Bey, Bağdat milletvekili Cemil Zehavi Efendi katılmışlardır.

Reis, 82 numaralı kanun layihasını okutarak görüşmeye başlamıştır. Kanun layihasının maddeleri okunup tek tek oylandıktan ve kabul edildikten sonra Reis, tasnif neticesini arz ettiğini söyleyerek 1330 senesi Mart, Nisan, Mayıs aylarına mahsus muvakkat bütçenin 131 rey ile kabul edildiğini açıklayarak konu hakkında yapılan görüşme sonlanmıştır.⁴⁶¹

IX. 9 Haziran 1330/22 Haziran 1914 tarihli on dokuzuncu oturumda gerçekleşen görüşmede, 1330 senesi Hicaz Demiryolu Müdüriyet-i Umumiyesi'nin Haziran ve Temmuz aylarına ait muvakkat bütçe kanunu layihası sunulmuştur.

Reis, 83 numaralı kanun layihasını okutarak görüşmeye başlamıştır. Birinci maddede, 1330 senesi Haziran ve Temmuz aylarına mahsus olmak üzere Hicaz Demiryolu İdare-i Umumiyesi ihtiyaçları için 18.788.052 kuruş tahsisat ita kılındığı okunduktan sonra maddenin fasılları okutularak, oylanmış ve kabul edilmiştir. Ardından ikinci madde okutulmuştur. İkinci madde de Hicaz Demiryolu İdare-i Umumiyesi'nce varidat, kavanin, nizamet ve usulü mevzuasına tevfikan 1330 senesi Haziran-Temmuz aylarında çıkartılacağı açıklanmıştır. Ardından ikinci madde de oylama sonucu kabul edilmiştir. Üçüncü madde de bu kanunun icrayı ahkâmına

⁴⁶⁰ MMZC (1330-1914), Devre: III, Cilt: I, İctima Senesi: I, Onaltıncı İnikad, 4 Haziran 1330/17 Haziran 1914, s.323.

⁴⁶¹ MMZC (1330-1914), Devre: III, Cilt: I, İctima Senesi: I, Ondokuzuncu İnikad, 9 Haziran 1330/22 Haziran 1914, s.420-421.

Evkaf Nazırı memuru olduğu belirtilmiştir. Maddenin okunmasından sonra oylama neticesinde madde kabul olunmuştur.

Daha sonra Reis, tasnif neticesini arz ettiğini söyleyerek Hicaz Demiryolu İdaresinin 1330 senesi Haziran ve Temmuz muvakkat bütçesi bir reye karşı 105 rey ile kabul edilmiştir.⁴⁶²

X. 9 Haziran 1330/22 Haziran 1914 tarihli on dokuzuncu oturumda gerçekleşen görüşmede, 1329 senesi Hicaz Sıhhiye İdaresi bütçesine 979.856 kuruş zam icrasına dair kanun layihası sunulmuştur. Görüşmeye, Mekke milletvekili Hasan Şeybi Efendi, Zor milletvekili Mehmet Nuri Efendi katılmışlardır.

Reis, 78 numarada 130 numaralı 1329 senesi, Hicaz Sıhhiye İdaresi bütçesine zamain icrası hakkında kanunu muvakkat layihasını müzakere edeceklerini açıklayarak görüşmeye başlamıştır. Maddeler okutulmadan önce Mekke milletvekili Hasan Şeybi Efendi söz alarak, Hicaz için belirlenen bütçenin Hicaz için harcanmasının önemini belirterek, başka bir şeye kullanılmadan bölgenin masraf ile ihtiyaçlarına harcanılmasının mühim olduğunu açıklamış ve bunun da teminini istediğini söylemiştir. Daha sonra konu ile ilgili iki madde okunduktan sonra oylama gerçekleşmiş ve kabul olup görüşme sonlanmıştır.⁴⁶³

XI. 9 Haziran 1330/22 Haziran 1914 tarihli on dokuzuncu oturumda gerçekleşen görüşmede, 1329 senesi Hicaz Sıhhiye İdaresi bütçesine 903.049 kuruş zam icrasına dair kanun layihası sunulmuştur.

Reis, 162 numaralı Hicaz Sıhhiye İdaresi'nin 1329 senesi bütçesine zam hakkında diğer kanunu muvakkat layihasının birinci maddesinin faslıyla birlikte okuttuğunu söyleyerek görüşmeye başlamıştır. Daha sonra ikinci madde de okutularak oylama sonucunda maddeler kabul olup görüşme sonlanmıştır.⁴⁶⁴

XII. 9 Haziran 1330/22 Haziran 1914 tarihli on dokuzuncu oturumda gerçekleşen görüşmede, 1329 senesi Hicaz Sıhhiye İdaresi bütçesine 348.840 kuruşluk zam icrasına dair kanun layihası sunulmuştur.

⁴⁶² MMZC (1330-1914), Devre: III, Cilt: I, İctima Senesi: I, Ondokuzuncu İnikad, 9 Haziran 1330/22 Haziran 1914, s.421.

⁴⁶³ MMZC (1330-1914), Devre: III, Cilt: I, İctima Senesi: I, Ondokuzuncu İnikad, 9 Haziran 1330/22 Haziran 1914, s.412-422.

⁴⁶⁴ MMZC (1330-1914), Devre: III, Cilt: I, İctima Senesi: I, Ondokuzuncu İnikad, 9 Haziran 1330/22 Haziran 1914, s.422-423.

Reis, 240 numaralı 1329 senesi bütçesine zam edilmesi hakkında diğer kanun layihasının faslıyla beraber okutulacağını söyleyerek görüşmeye başlamıştır. Daha sonra okunan iki madde de oylama sonucunda kabul edilmiş ve görüşme sonlanmıştır.⁴⁶⁵

XIII. 9 Haziran 1330/22 Haziran 1914 tarihli on dokuzuncu oturumda gerçekleşen görüşmede, 1329 senesi Hicaz Sıhhiye İdaresi bütçesine 200.000 kuruş zam icrasına dair kanun layihası sunulmuştur. Görüşmeye, Asir milletvekili Şerif Yusuf Fazlı Bey, Kozan milletvekili Matyos Nalbantyan Efendi, Ayıntap milletvekili Ali Cenani Bey, Diyarbakır milletvekili Feyzi Bey, Kerek milletvekili Tevfik El-Mecali Bey, Bağdat milletvekili Cemil Efendi, Basra milletvekili Süleyman Fevzi Bey katılmışlardır.

Reis, 370 numaralı Hicaz İdaresi'nin 1329 bütçesine zam yapılması hakkında kanunun birinci maddesini faslıyla beraber okutarak görüşme başlamıştır. Basra milletvekili Süleyman Fevzi Bey söz alarak, inşaatın ne olduğu ve nerelerde olduğu hakkında izahat istediğini söylemiştir. Reis, sözü alarak mazbata muharririnin izahat vermesini söylemiştir.

Ankara milletvekili Ali Cenani Bey söze başlayarak, Hicaz Sıhhiye İdaresi'nin yapmış olduğu inşaatın herkes tarafından bilindiğini ve bu İdare'nin yeniden teşekkül etmesi manasına geldiğini söylemiştir. İdarenin 4–5 senelik bir İdare olduğunu, Mekke ile Cidde'de yeniden müessese kurulduğunu, bazen depoların yapıldığını ve bunlar için alınmış olan bir tahsisat olduğunu belirtmiştir. Ardından milletvekillerinin görevli bir memurun izahat vermesi hakkında yaptıkları müzakereden sonra Ayıntap milletvekili Ali Cenani Bey söz alarak, Hükümet'in ruznamede mevcut olan meseleyi takip etmesi ya da Riyaset'ten haber verilmesi gerektiğini, Hükümet'in burada izahat vermesinin zorunlu olduğunu söylemiştir. Fakat Hükümet'in neden burada bulunmadığını sorgulamanın doğru olmadığını da söylemiştir. Konunun 450.000 kuruşluk bir inşaat olduğunu ve az önce konu hakkında yeteri kadar bilgi verilmediğini belirtmiştir. Devam ederek, Cidde ve Yenbu'da inşa edilen buz makinaları olduğunu, önceki senelerde yapılan buz makinalarının yeteri kadar buz yapamadığını ve hacılara buz ile buzlu su verildiği için yeniden buz makinaları yapıldığını söylemiştir. Daha sonra Mekke'de 200

⁴⁶⁵ MMZC (1330-1914), Devre: III, Cilt: I, İçtima Senesi: I, Ondokuzuncu İnikad, 9 Haziran 1330/22 Haziran 1914, s.423.

yataklı bir hastane inşa edildiğini, Cidde’de de 50.000 kişilik bir konaklama yeri yapıldığını ve bunların masraflarının da burada görüldüğü gibi öyle 450.000 kuruş olmayıp çok daha fazla paraya ihtiyaç duyulduğunu açıklamıştır. Ardından Reis sözü alarak, kanunun Heyet-i Umumiyesi’ni reye koyacaklarını, ondan önce okunan üç konunun olduğunu ve hepsini tayini esami suretiyle oylamaya koyacağını söylemiş ardından oylamalar yapılarak maddeler kabul olunmuştur. Oylamanın sonuçlanmasının ardından konu hakkında yapılan görüşme sonlanmıştır.⁴⁶⁶

XIV. 9 Haziran 1330/22 Haziran 1914 tarihli on dokuzuncu oturumda gerçekleşen görüşmede, 1329 senesi Hicaz Sıhhiye İdaresi bütçesinin usulü beyinde münakale icrasına dair kanun layihası sunulmuştur.

Reis sözü alarak, Hicaz Sıhhiye bütçesinde fasıldan fasla ait bir madde-i kanuniyenin var olduğunu ve onun okutulacağını söyleyerek görüşmeye başlamıştır. Ardından birinci madde okutulup, ihtiyaçlar için harcama yapılan miktarlar açıklanmış ve Reis’in yapmış olduğu oylama sonucu birinci madde kabul olunmuştur. Daha sonra ikinci madde okutulmuş ve bu konunun tarihi neşrinden itibaren meriyyül icra olunacağı açıklanmıştır. İkinci kanunun okunmasının ardından Reis, ikinci kanuna itiraz edenin olup olmadığını sormuş ve yok seslerinin ardından ikinci maddenin de kabul olunduğu ve kanunun Heyet-i Umumiyesi’nin reye vaz edilmesinden sonra görüşme sonlanmıştır.⁴⁶⁷

XV. 11 Haziran 1330/24 Haziran 1914 tarihli yirmi birinci oturumda gerçekleşen görüşmede, 1327 senesi Hicaz Sıhhiyesi İdaresi bütçesinin 1328 senesinde de tatbikine dair kanun layihası sunulmuştur.

Reis, Hicaz Sıhhiye İdaresi’ne ait ruznamede üç kanun olduğunu söyleyerek, Birisinin 1327 senesi bütçesinin 1328 senesinde de tatbiki, diğerinin 1328 bütçesi, üçüncüsünün de 1328 sene bütçesinin ilgası hakkındaki kanunlar olduğunu açıklayarak görüşmeye başlamıştır. Daha sonra üç madde de oylamaya sunularak kabul edilmiş ve görüşme sonlanmıştır.⁴⁶⁸

⁴⁶⁶ MMZC (1330-1914), Devre: III, Cilt: I, İhtima Senesi: I, Ondokuzuncu İnikad, 9 Haziran 1330/22 Haziran 1914, s.423-424.

⁴⁶⁷ MMZC (1330-1914), Devre: III, Cilt: I, İhtima Senesi: I, Ondokuzuncu İnikad, 9 Haziran 1330/22 Haziran 1914, s.436.

⁴⁶⁸ MMZC (1330-1914), Devre: III, Cilt: I, İhtima Senesi: I, Yirmibirinci İnikad, 11 Haziran 1330/24 Haziran 1914, s.482.

XVI. 11 Haziran 1330/24 Haziran 1914 tarihli yirmi birinci oturumda gerçekleşen görüşmede, 1327 senesi Hicaz Sıhhiyesi İdaresi bütçesinin 1328 senesinde de tatbikine dair kanuna karşılık adı geçen İdarenin 1328 senesi bütçesinin yürürlükten kaldırılmasına dair kanun layihası sunulmuştur.

Reis, 139 numaralı kanun layihasını okutarak görüşmeye başlamıştır. Reis, layihanın maddelerinin okunmasının ardından oylamayı gerçekleştirerek, maddenin kabulünden sonra görüşme sonlanmıştır.⁴⁶⁹

XVII. 21 Haziran 1330/4 Temmuz 1914 tarihli yirmi beşinci oturumda gerçekleşen görüşmede, Hicaz Demiryolu'nun Evkaf Nezareti'ne raptına dair kanun layihası sunulmuştur. Görüşmeye, Trabzon milletvekili Servet Bey, Hicaz Demiryolu Müdür-i Umumisi Hulusi Bey, Kütahya milletvekili Abdullah Azmi Efendi, Halep milletvekili Artin Boşgezenyan Efendiler katılmışlardır.

Reis söz alarak, Hicaz Demiryolu bütçesine geçileceğini fakat Hicaz Demiryolu'nun Evkaf Nezareti'ne raptına dair bir kanun olduğunu açıklamıştır. Encümen'in önce o konunun müzakere edilmesini teklif ettiğini söylemiştir. Ardından kanun maddeleri okutulmuştur. Beş maddenin de okunmasından sonra Reis konu hakkında müzakere olunmasının istenip istenmediğini sormuş ve milletvekilleri arasında yapılan müzakere sonucunda konunun görüşülmesi kabul edilmemiş ve görüşme sonlanmıştır.⁴⁷⁰

XVIII. 21 Haziran 1330/4 Temmuz 1914 tarihli yirmi beşinci oturumda gerçekleşen görüşmede, 1330 senesi Hicaz Demiryolu bütçe kanunu layihası sunulmuştur. Görüşmeye, Hicaz Demiryolu Müdürü Umumisi Hulusi Bey, Kastamonu milletvekili İsmail Mahir Efendi, Basra milletvekili Süleyman Feyzi Efendi, Havran milletvekili Sadettin Efendi, Şam milletvekili Emir Ali Paşa, Kudüs milletvekili Sait El-Hüseyin Efendi, Havran milletvekili Sekip Arslan Bey, Şam milletvekili Fariz El-Huri Efendi, Hama milletvekili Abdülkadir Ceylani Efendi, Trabzon milletvekili Servet Bey, Urfa milletvekili Saffet Efendi, Kütahya milletvekili Abdullah Azmi Efendiler katılmışlardır.

⁴⁶⁹ MMZC (1330-1914), Devre: III, Cilt: I, İctima Senesi: I, Yirmibirinci İnikad, 11 Haziran 1330/24 Haziran 1914, s.482,483.

⁴⁷⁰ MMZC (1330-1914), Devre: III, Cilt: I, İctima Senesi: I, Yirmibeşinci İnikad, 21 Haziran 1330/4 Temmuz 1914, s.584-585.

Reis sözü alıp, müzakereye başladığını belirterek Hicaz Demiryolu Müdür-i Umumisi Hulusi Bey'e Heyet-i Umumiyesi hakkında bilgi vermek istiyorlarsa verebileceklerini söyleyerek sözü Hulusi Bey'e bırakmışlardır.

Hicaz Demiryolu Müdür-i Umumisi Hulusi Bey sözü alarak, Hicaz Demiryolu'nun durumu hakkında milletvekillerine malumat vereceğini söyleyerek konuşmaya başlamıştır. Hicaz Demiryolu'nun 1316 yılında inşa edilmesine karar verildiğini fakat bu inşaatın tamamlanamayacağı gibi bir şüphenin ortaya çıktığını ve bu duruma da Müslüman dünyasının yapmış olduğu bağışların çözüm olduğunu böylece 1317 yılında inşaata başlanıldığını 1324 yılına kadar da inşaata devam edildiğini söylemiştir. 1324 yılında hattın Medine'ye ulaştığını bugün hattın işleyen aksamının yaklaşık olarak 1.500 kilometre olduğunu ve inşaatın yapımında yardımlar kullanıldığı için hattın ve rayların yapımına öncelik verildiğini, istasyon gibi çevre inşaatının da sonraya bırakıldığını belirtmiştir. Medine'de büyük bir istasyon olduğunu fakat henüz ikmal edilmediğini, Şam'da inşa edilen istasyonun da aynı şekilde olduğunu söylemiştir. Devam ederek bu gibi demiryolu işlerinde bütçenin daima biraz esnek bırakıldığını böylece fazla memur veya müstahdem gibi ihtiyaçlar için kullanılabileceğini açıklamıştır. Görüldüğü gibi bu gibi zamanlarda bazen fedakârlık etmek, bazen memurların miktarını artırmak bazen de çeşitli aletler lazım olduğundan bu gibi ihtiyaçlar düşünülerek bütçenin hazırlandığını belirtmiştir. Ardından Kastamonu milletvekili İsmail Mahir Efendi söz alarak, Müdür Bey'e soru sormak istediğini belirterek Medine ile Mekke arasında hat yapımına başlanıp başlanmayacağı yapılırsa da ne zaman yapılacağı sorusunu yöneltmiştir. Hulusi Bey devam ederek, İsmail Mahir Efendi'nin sorusunun bütçe ile bir alakası olmadığını, bu tür soruları hususi olarak daha sonra cevaplayabileceğini söylemiştir.

Daha sonra Basra milletvekili Süleyman Feyzi Efendi sözü alarak, Müdür Beyefendi Hazretleri'nin Hicaz Demiryolu'nun Müslümanların yardımlarıyla yapıldığını söylediğini bunun zaten bilindiğini, kendi paralarıyla yapılmış olan hatta seyahat edenlerin rahatlarının temini için her şeyin yapılmasını ve bunun için de öncelikle oradaki memurların çok iyi çalışması gerektiğini belirtmiştir. Ama oradaki memurların biletleri ticari bir iş gibi kullandıklarını, bir bilet 4 lira iken 5-6 hatta 7 liraya sattıklarını ve bunu ispat edebileceğini söylemiştir. Kendisinin bizzat tanık olduğunu, Medine'de zengin kişilerin bilet aldığını fakir kişilerin ise istasyonda yağmur altında ya da güneşin altında günlerce beklediklerini gördüğünü ve onların

bu süre içinde bilet alamadıklarını çünkü biletin müzayedeye konulduğunu söylemiştir. Süleyman Feyzi Efendi'nin bu sözlerinin ardında milletvekilleri bu söylediklerinin eskiden geçerli olduğunu şimdi böyle sorunların kalmadığını söylemiştir. Daha sonra Hulusi Bey sözü alarak, görevli memurları daima teftiş ettiklerini bunun için müfettişleri olduğunu ve herkesin görevini en iyi şekilde yerine getirdiğini belirtmiştir. Pul meselesinde de Hicaz Demiryolu Pulları, Hicaz Demiryolu'na verilirken Maliye Nezareti bunun için İdare'ye 270.000 lira kadar bir parayı maktuan verdiğini söylemiştir. Açıklamasının ardından artık bütçe görüşmelerine geçilmesi istenmiştir. Hama milletvekili söz alarak, Hulusi Bey'e katıldığını fakat Şam'dan Medine'ye gidip gelmek için 100 tane bilet verildiğini, arkadaşları ile ellerinde birinci ve ikinci sınıf biletleri olduğu halde kendisini 200 kişiyle birlikte bir salona bindiklerini hatta Şam Müftüsü'nün bile üçüncü sınıfa bindiğini bunun için vagon sayılarının yeteri kadar artırılmasını istediğini söylemiştir. Basra milletvekili Süleyman Feyzi Efendi söz alarak, bunun birinci sınıf bilet sahibine üçüncü sınıfta yer gösterilmesi demek olduğunu yani üçüncü sınıf bilet sahibine beygirlere mahsus olan vagonları verdiklerini bunun düzeltilmesini istediğini belirtmiştir.

Daha sonra Hicaz Demiryolu Müdür-i Umumisi Hulusi Bey sözü alarak, ülkenin her tarafında bulunan demiryollarında az çok kusurların olduğunu, şikâyetçi olan yolcuların İdareye şikâyetlerini belirtme haklarının olduğunu ve oraya yazdıklarını fakat şikâyetleri şimdi Heyeti Umumi'ye huzurunda işittiğini, şikâyetlerini yazılı olarak müracaat ederek bildirilmesi gerektiği cevabını vermiştir.

Reis sözü alarak, Heyeti Umumi'ye hakkında müzakereyi kâfi görerek fasıllara geçilmesinin kabul olunup olunmadığını oylamıştır. Oylama sonucunda fasıllara geçilmesi kabul edilmiştir. Ardından birinci fasıl okunarak oylama sonucunda kabul edilmiştir. Daha sonra ikinci fasıl okunmuş ve kabul olunmuştur. Üçüncü fasıl okunduktan sonra Urfa milletvekili Saffet Efendi söz alarak, bu fasılın beşinci maddesinde merkez idare ve taşrada yönetimin olacağına dair bilginin olduğunu, İdare'nin bilindiği gibi Evkaf Nezareti'ne bağlanmak üzere olduğunu bu konu hakkında bilgi istediğini söylemiştir.

Hicaz Demiryolu Müdür-i Umumisi Hulusi Bey söz alarak, İdare-i Merkeziye'de Meclis-i İdare teşkil olunacağını, sonrasında tarife memuriyetinin ihdas edileceğini ve müfettişlerin tayin olacağını söyleyerek, İdare'nin parayı

suiistimal etmeyeceğinden emin olmaları şeklinde devam etmiştir. Ardından Reis dördüncü faslı da işleme koymuştur. Urfa milletvekili Saffet Efendi söz alarak, ikinci ve dördüncü fasıllarda ayrı ayrı ücret tespiti olduğunu, bunun iki kısım olarak gösterildiğini buna dair açıklama istediğini belirtmiştir. Trabzon milletvekili Servet Bey söz alarak, birisinin İdare-i Merkeziye'ye diğerinin de işletmeye ait olduğunu bunların ayrı ayrı şeyler olduğunu açıklamıştır.

Reis sözü alarak, o halde dördüncü faslın Encümen'in tadili olmakla birlikte reye koyduğunu söylemiş ve kabul olunmasıyla beşinci fasla geçilmiştir. Beşinci faslın da kabul olunmasının ardından altıncı fasıl okunmuştur. Fasıl okunduktan sonra Kütahya milletvekili Abdullah Azmi Efendi söz alarak, bu fasılda Taburlar Masrafı adında bir masraf olduğunu bu masrafın burada gösterilmemesi gerektiğini, neden burada gösterildiği hakkında açıklama istediğini söylemiştir.

Hicaz Demiryolu Müdürü Umumisi Hulusi Bey sözü alarak, bu taburların haracının Harbiye Nezareti tarafından verildiğini, bunların beş taburdan oluştuğunu; üçünün Medine'de, birisinin Nablus hattında, diğerinin de Medine-Maan arasında bulunduğunu, bunların Tamirat Taburu olduğunu; tamirat yapıp hattı muhafaza ettiğini belirtmiştir. Bu sene taburların masraflarının da kendi bütçelerine dâhil edildiğini belirterek, bunun bu seneye mahsus olduğunu söylemiştir. Ardından altıncı fasıl da Encümenin teklifi veçhile reye koyularak kabul edilmiştir. Daha sonra Reis, fasılların bittiğini şimdi kanun maddelerinin okunacağını açıklamıştır. Ardından dördüncü madde de okunarak kabul olunmuş ve Reis, Pazartesi günü aynı saatte yani saat 10'da müzakereye devam edileceğini şimdi Ruznameyi okuyacağını söylemiştir. Pazartesi gününün Ruznamesi de okunduktan sonra görüşme sonlanmıştır.⁴⁷¹

XIX. 23 Haziran 1330/6 Temmuz 1914 tarihli yirmi altıncı oturumda gerçekleşen görüşmede, Reis, Meclis'in açıldığını ve zabıtname hülasasını okutacağını söyleyerek görüşmeye başlamıştır.

Hicaz Demiryolu'nun Evkaf Nezareti'ne devredilmesi hakkında kanun layihasının tab ve tevziinden sonra müzakeresine karar verilerek, 1330 senesi Hicaz Demiryolu bütçesinin müzakeresinin tamamlandığı açıklanmış ve konu hakkında söz

⁴⁷¹ MMZC (1330-1914), Devre: III, Cilt: I, İçtima Senesi: I, Yirmibeşinci İnikad, 21 Haziran 1330/4 Temmuz 1914, s.585-589.

isteyen kimsenin olmaması sonucunda zaptı sabık aynen kabul edilerek görüşme sonlanmıştır.⁴⁷²

XX. 23 Haziran 1330/6 Temmuz 1914 tarihli yirmi altıncı oturumda gerçekleşen görüşmede, 1330 senesi Hicaz Demiryolu bütçesi sunulmuştur.

Reis, Hicaz Demiryolu bütçesinin geçenki oturumda müzakere edildiğini ve maddelerin kabul olunduğunu fakat Heyeti Umumiyesi'ni reye vaz ettikleri sırada Meclis'te ekseriyet olmadığının görüldüğünü bu yüzden bugün Heyeti Umumiyesi'ni tayini esami ile reye vaz edeceğini açıklamıştır. Ardından oylama yapılarak 144 kabul oyu ile Hicaz Demiryolu bütçesi onaylanarak görüşme sonlanmıştır.⁴⁷³

XXI. 1 Kanun-ı sani 1334/1 Ocak 1918 tarihli yirmi altıncı oturumda gerçekleşen görüşmede, 1333 senesi Hicaz ve Askeri Demiryolları ve Limanları bütçesine 26.000.000 kuruş ilavesine dair kanun layihası sunulmuştur.

Reis, dünkü ruznameden kalan bir layiha olduğunu söyleyerek üç maddeyi de okuttuktan sonra oylama yapılmış ve kabul olunmuştur. Ardından konu hakkında yapılan görüşme sona ermiştir.⁴⁷⁴

XXII. 25 Şubat 1334/25 Şubat 1918 tarihli elli altıncı oturumda gerçekleşen görüşmede, 1334 senesi Mart ayına ait Hicaz ve Askeri Demiryolları ve Limanları Müdüriyeti Umumiyesi muvakkat bütçesi sunulmuştur.

Muvakkat Maliye Encümeni Müdüriyeti Müdürü Servet Bey söz alarak, eğer müsaade edilirse acelesi olduğu için önce Hicaz ve Askeri Demiryolları'nın Mart muvakkat bütçesinin görüşülmesini daha sonra aslı bütçenin müzakeresine başlanılmasını istemiştir. Reis ise bunu oylamaya sunmuş ve kabul olunmasının ardından bütçeye ait üç madde de okutulmuştur. Daha sonra maddelerin kabul edilmesi ile görüşme sonlanmıştır.⁴⁷⁵

XXIII. 26 Şubat 1334/26 Şubat 1918 tarihli elli yedinci oturumda gerçekleşen görüşmede, 1334 senesi Hicaz ve Askeri Demiryolları ve Limanlar

⁴⁷² MMZC (1330-1914), Devre: III, Cilt: I, İçtima Senesi: I, Yirmialtıncı İnikad, 23 Haziran 1330/6 Temmuz 1914, s.592.

⁴⁷³ MMZC (1330-1914), Devre: III, Cilt: I, İçtima Senesi: I, Yirmialtıncı İnikad, 23 Haziran 1330/6 Temmuz 1914, s.592-593.

⁴⁷⁴ MMZC (1334-1918), Devre: III, Cilt: I, İçtima Senesi: IV, Yirmialtıncı İnikad, 1 Kanun-ı sani 1334/1 Ocak 1918, s.479.

⁴⁷⁵ MMZC (1334-1918), Devre: III, Cilt: II, İçtima Senesi: IV, Ellialtıncı İnikad, 25 Şubat 1334/25 Şubat 1918, s.497-498.

Müdüriyeti Umumiyesi bütçesi ile 2334 senesi Seyri Sefain İdaresi bütçeleri Meclisin reylerine sunulmuştur.

Reis, Hicaz ve Askeri Demiryolları ve Limanlar Müdüriyeti'nin 1334 senesi Mart muvakkat bütçesi ile Seyri Sefain İdaresi'nin 1334 senesi bütçesini birlikte müzakere ederek oylayacaklarını söyleyerek görüşmeye başlamıştır. Ardından vekillere isterlerse ayrı ayrı da oylama yapılabileceğini sormuştur. Milletvekilleri ayrı ayrı oylama yapılmasını istemişlerdir. Sonrasında oylama yapılmış Hicaz ve Askeri Demiryolları ve Limanlar Müdüriyeti Umumiyesi'nin Mart ayı bütçesi için 140 kişi oylamaya katılmıştır. 3 kişi olumsuz, 137 kişi ise olumlu oy vermiş ve bütçe kabul olunmuştur. Ardından 1334 senesi Seyri Sefain İdaresi bütçesi için 139 kişi oylamaya katılmıştır. 3 kişi olumsuz, 136 kişi olumlu oy vererek bütçe kabul edilmiştir. Oylamaların ardından gerçekleşen görüşme sona ermiştir.⁴⁷⁶

XXIV. 27 Mart 1334/27 Mart 1918 tarihli yetmiş altıncı oturumda gerçekleşen görüşmede, 1334 senesi Hicaz ve Askeri Demiryolları ve Limanlar Müdüriyet-i Umumiyesi bütçe kanunu layihası sunulmuştur. Görüşmeye, Karesi milletvekili Mehmet Ömer Vehbi Bey, Karesi milletvekili Ali Galip Efendi, Cebeli Lübnan milletvekili Adil Bey, Karesi milletvekili Hüseyin Kadri Bey katılmışlardır.

Reis, bütçenin fasıllarına geçerek görüşmeyi başlatmıştır. Karesi milletvekili Ömer Vehbi Bey söz alarak, önce İzmir-Soma hattında karşılaşılan sorunları dile getirmiş ve vekillerin bu konu hakkında müzakere etmesinin ardından 1334 senesi Hicaz ve Askeri Demiryolları ve Limanları Müdüriyet-i Umumiyesi bütçe kanunu layihası görüşülmeye başlanmıştır. Daha sonra da Anadolu Demiryolu hatlarındaki sorunların tartışılmasının ardından konu hakkında yapılan görüşme sonlanmıştır.⁴⁷⁷

5.3. GÖRÜŞMELERİN GENEL DEĞERLENDİRİLMESİ

Meclis-i Mebusan'ın 3. Devre 1916 yılındaki üçüncü oturum ve 1917 yılındaki dördüncü oturumların açılışında gündeme gelen konulardan biri Mekke Emiri Şerif Ali Haydar'ın gönderdiği tebrik telgrafları oldu. Şerif Ali Haydar'ın Mekke Emiri olarak atanması Şerif Hüseyin ve oğullarının İngiltere ile anlaşarak

⁴⁷⁶ MMZC (1334-1918), Devre: III, Cilt: II, İçtima Senesi: IV, Elliyedinci İnikad, 26 Şubat 1334/26 Şubat 1918, s.511.

⁴⁷⁷ MMZC (1334-1918), Devre: III, Cilt: III, İçtima Senesi: IV, Yetmişaltıncı İnikad, 27 Mart 1334/27 Mart 1918, s.387-399.

Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanmasından sonra gerçekleşmişti.⁴⁷⁸ İsyân nedeniyle Hicaz'ın Mebusan Meclisi'ndeki temsili de ortadan kalktığı için Mekke Emiri olarak tayin edilen Şerif Ali Haydar'ın telgrafı Hicaz'ın Osmanlı Devleti ile olan meşru bağıını gösteriyordu.

1915 yılı içinde iki tezkire genel kurul görüşmelerinde okunmuştur. Bunlardan biri Hicaz'daki sağlık ve temizlik işlerinin hacılara da kira yoluyla verilmesine dair Ayan Meclisi'nin bir isteği olmuştur. Mebusan Meclisi bu istek ve düzenlemeyi uygun bulmuştur. Diğer tezkire ise Hicaz Demiryolu bütçesinin düzenlenmesine ilişkindir.

Mebusların özel talepleriyle ilgili görüşmeler Meclis genel kurulunda gerçekleşmiştir. Bunlardan biri Mekke milletvekili Hasan Şeybi Efendi'nin iki ay süreyle izin talep etmesiyle ilgilidir. Bu istek kabul edilmiştir. 28 Ekim 1915 tarihli oturumda Mekke milletvekili Şerif Abdullah'ın da Birinci Dünya Savaşı'na katılacağını, bu nedenle de izinli sayılmasını talep eden dilekçesi okunmuştur. Benzer dilekçe Cidde milletvekili Faysal'ın savaşa katılma gerekçesiyle izin talebi oyalamaya sunuldu. Şerif Hüseyin'in iki oğlunun da Dördüncü Ordu emrinde savaşa katılacak olması Meclis'te olumlu bir etki ortaya çıkarmış, izin istekleri onaylanmıştır. Ancak daha sonraki gelişmeler Abdullah ve Faysal'ın Osmanlı Devleti tarafında değil, İngiltere tarafında savaşa girmek için Meclis'ten izin aldıklarını göstermiştir.

Medine milletvekili Memun Berri Efendi'nin 13 Aralık 1915 tarihinde istifa dilekçesi vermesi Meclis'te bir tartışma ortaya çıkarmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasından hemen sonra gerçekleşen bu olayda Berri Efendi, Medine Müftülüğü'nü seçtiğini bu nedenle milletvekilliğinden istifa ettiğini dilekçesinde açıklamıştır. Görüşme sonucunda istifa isteği onaylanmıştır. İstifa eden Berri Efendi yerine Ahmet Safi Efendi milletvekili seçilmiş ve Ahmet Safi Efendi'nin milletvekilliği 10 Şubat 1916 tarihli oturumda onaylanmıştır.

1914 yılında Osmanlı Devleti savaşa dâhil olmasına rağmen bitirilmesi için bütçe aktardığı ve hatta dış borç alarak borçlanmayı göze aldığı proje Hicaz Demiryolu olmuştur. 10 Şubat 1915 tarihli oturumda; 1332/1916 senesi Hicaz Demiryolu bütçesine 35 milyon kuruş ilave edilmesine ve Almanya Hükümeti'nden

⁴⁷⁸ Köse, *Arap İsyanı*, s.259.

42.500.000 liraya kadar avans alınmasına ve 32.000.000 liralık kâğıt para ihracına dair kanun teklifi görüşülerek, kabul edilmiştir. 1916 yılını esas alan bu teklif ve görüşmelerin savaşta yenilme ihtimalinin düşünülmediğini göstermektedir. Hüseyin'in isyanıyla birlikte elden çıkan Hicaz ve daha sonra Fransız ve İngiliz işgaliyle Suriye-Irak bölgelerinin elden çıkmasıyla Anadolu dışında yatırım yapılan demiryolları da tamamen elden çıkmıştır.

Çeşitli konular başlığı altında da görüşmeler yapılmıştır. Bunlar genellikle Hicaz Demiryolu bütçesi, Hicaz Sıhhiye İdaresi'yle ilgili düzenlemeler, Hicaz'da görevli memurların maaşları ve Hicaz Demiryolu yönetiminin Evkaf Nezareti'ne devredilmesiyle ilgili görüşmeler olmuştur. Demiryolu yönetiminin Evkaf Nezareti'ne bırakılmasıyla ilgili görüşmeler, bütçe görüşmeleri sonlanmadığı için gündemden çekilmiştir. 1 Ocak 1918 tarihli oturumda Hicaz ve askeri amaçlı demiryolları işletmelerine 26.000.000 kuruş ek tahsisat yapılmasına dair görüşme gerçekleştirilmiş, talep edilen meblağ Meclis tarafından onaylanmıştır.

1914-1918 yılları arasındaki oturumlarda Hicaz ile ilgili görüşmelerin sağlık ve demiryolu hizmetleriyle ilgili olduğu görülmektedir. 1916 yılında bölgede büyük bir isyan gerçekleşmesine rağmen isyanın ortaya çıkması ve gelişmesiyle ilgili süreci Meclis-i Mebusan oturumlarından takip etmek mümkün olmamaktadır. Bunun sebebi isyanın 1916 yılı Haziranında başlayarak Eylül'e kadar devam etmesidir. Bu dönem Meclis-i Mebusan'ın tatile girdiği aylar olduğu için doğal olarak isyan olayı tutanaklara yansımamıştır. Üçüncü devre, üçüncü senenin birinci oturumu 1 Teşrin-i sani 1332/14 Kasım 1916 tarihinde yapılmıştır. İlk oturumda yapılan görüşmeler de şubelere ve encümenlere üye seçimi olmuştur.⁴⁷⁹ Çeşitli konularla ilgili ilk bilgi istekleri 30 Kasım 1916 tarihli altıncı oturumda gerçekleşmiştir. Farklı soru önergelerinde bütçeler, kaymakam ve vali ödenekleri gibi konular ele alınmıştır. Hüseyin isyanı ve durumuyla herhangi bir soru önergesi verildiği görülmemektedir.⁴⁸⁰ Görüşmelerden biri Hicaz ile ilgili olmamakla birlikte Şerif Hüseyin'in bölgedeki hareketini dengelemeye yönelik olduğu görülmektedir. Asir bölgesi hâkimi Seyyid İdris ve adamlarının daha önceki isyanı nedeniyle aldığı

⁴⁷⁹ MMZC (1332-1916), Devre: III, Cilt: I, İctima Senesi: III, Birinci İnikad, 1 Teşrin-i sani 1332/ 14 Kasım 1916, s.2-16.

⁴⁸⁰ MMZC (1332-1916), Devre: III, Cilt: I, İctima Senesi: III, Altıncı İnikad, 17 Teşrin-i sani 1332/ 30 Kasım 1916, s.54-64.

cezaların affedilmesine dair bir teklif sunulmuştur.⁴⁸¹ Bu da muhtemelen Hüseyin'in bölgedeki gücünü kırmak ve iki farklı gücü karşı karşıya getirmek amacını gütmektedir.

Hicaz bölgesindeki isyana rağmen 1916-1918 yılları arasındaki görüşmeler tamamen maaşlar, bütçe, demiryolunun tamamlanmasıyla ilgili olmuştur. Bu da isyanın bir şekilde etkisiz kalacağı veya bölge halkının Osmanlı yönetimine bağlı kalacağını düşünülüğünü göstermektedir.

⁴⁸¹ MMZC (1332-1916), Devre: III, Cilt: I, İttima Senesi: III, Yedinci İnikad, 19 Teşrin-i sani 1332/02 Aralık 1916, s.68.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nde 23 Aralık 1876 yılında ilan edilen Birinci Meşrutiyet ile Türk demokrasi tarihine seçim ve Mebusan Meclisi kavramları girdi. Ayan ve Mebusan meclislerinden oluşan Meclis-i Umumi ilk kez 20 Mart 1877 tarihinde açıldı. İki dereceli seçimlerle Mebusan Meclisi'nin 69'u Müslüman, 46'sı Gayrimüslim olmak üzere toplam 115 üyesi bulunuyordu. Mebuslar her 50 bin kişiye bir temsilci düşecek şekilde seçiliyordu. Osmanlı vatandaşı olmayan, Türkçe bilmeyen, 30 yaşını doldurmamış, iflas etmiş, tutuklanmış ancak suçsuzluğu henüz kanıtlanmamış, yüz kızartıcı davranışlarda bulunmuş, medeni haklardan mahrum bulunan kimseler mebus seçilemezlerdi. Doğrudan Padişah tarafından atanan Ayanlar, Ayan Meclisi'ni oluşturuyorlardı. Ayan Meclisi'nin 26 üyesi bulunuyordu. Birinci Meşrutiyet Meclisi'nin çalışma süresi uzun olmadı. 23 Nisan 1877'de Rusya, Osmanlı Devleti'ne savaş açtı ve savaş devam ederken mebuslar hükümeti çalıştırmayacak şekilde eleştirmeye başladılar. Bunun üzerine Meclis-i Mebusan 28 Haziran 1877 tarihinde Sultan II. Abdülhamit tarafından dağıtılarak, tekrar seçimlere gidildi. Yine iki dereceli yapılan seçimler sonucunda yeni mebuslar belirlendi ve Meclis-i Mebusan 13 Aralık 1877 tarihinde ikinci kez açıldı. Hükümete yönelik yoğun eleştirilerin devam etmesi üzerine Sultan II. Abdülhamit 14 Şubat 1878 tarihinde Mebusan Meclisi'ni tekrar kapattı. Bu sefer yeni bir meclisin açılması için 30 yıllık bir sürenin geçmesi gerekti.

23 Temmuz 1908 tarihinde II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinin ardından seçimler yapıldı ve Meclis-i Mebusan 17 Aralık 1908 yılında tekrar faaliyete geçti. Meclis'e İttihat ve Terakki Fırkası hâkim duruma gelmişti. İttihat ve Terakki Fırkası'nın dışında kalan az sayıda liberal görüşlü muhalifler vardı. 1911 yılı ara seçimlerinde ve 1912 genel seçimlerinde baskı uygulayan İttihat ve Terakki Fırkası yeni meclisin tamamen İttihatçılardan oluşmasını sağlamaya çalıştı. 1912 seçimiyle oluşturulan Meclis, 1914 yılında yapılan seçimle yenilendi. Savaş dönemi meclisi 21 Aralık 1918 tarihinde Sultan Vahideddin tarafından feshedildi. Son Osmanlı Meclis-i Mebusan'ı işgal ortamının olağanüstü şartlarında 12 Ocak 1920 tarihinde tekrar toplandı ve 16 Mart 1920'de İstanbul'un işgaline kadar çalışmalarını devam ettirdi. Bu durumda Birinci Dünya Savaşı sonuna kadar 1908, 1912 ve 1914 yıllarında olmak üzere üç genel seçim yapılmıştır. 1920 yılında açılan meclisin yine aynı yıl kapatılmasıyla Osmanlı Devleti yönetimi altındaki meclisler son bulmuştur. 23 Nisan

1923 tarihinde Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılmasıyla yeni bir dönem başlamıştır.

1908 yılında açılan Meclis'e Hicaz mebusu olarak katılan isimler Hicaz Vilayeti'nin çıkarlarını açıklıkla savunmuşlardır. Özellikle Hicaz Demiryolu projesinin yapılması, istasyonlar, güvenliği ve demiryolunun yapımında ihtiyaç duyulan paranın temini konuları mebuslar arasında tartışma konusu olmuştur. Hicaz bölgesi mebuslarının İslam vurgusu ve diğer bölgelerden gelen Müslüman mebusların Hicaz Demiryolu yatırımını İslam dünyasıyla ilişkilendirmeleri Hristiyan mebuslar tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Serfice mebusu Boşo Efendi başta olmak üzere Hristiyan mebuslar bu bakış açısının Osmanlılık kimliğini zedelediğini, Osmanlı topraklarının her bölgesinin Müslüman-Hristiyan ayrımı yapılmaksızın bütün Osmanlı vatandaşlarına ait olduğunu belirtmişlerdir. Hicaz bölgesi üzerine yapılan bu tartışma bile başlı başına Osmanlı Devleti'nde toplumların Osmanlı kimliği konusunda nasıl bir uzlaşmaya varacakları konusunda sıkıntılar yaşandığını göstermektedir.

1908-1918 yılları arasındaki oturumlarda bölgeye yapılacak sağlık yatırımları, salgın hastalıkların nasıl önlenebileceği konusu gündeme gelmiş, Meclis'te bu konuda tartışmalar yapılmıştır. Yapılan tartışmalardan gerek Meclis-i Mebusan ve gerekse hükümetin Hicaz bölgesine önem verdikleri görülmektedir. Hicaz Vilayeti'nin hac bölgesi olması, kalabalıkların salgın hastalıklardan kolaylıkla etkilenebilmeleri temiz su sağlanması konusunu gündeme getirmiş, bu doğrultuda Hicaz Sıhhiye Müdürlüğü'nün çalışma yapması istenmiştir.

Meclis gündemine gelen önemli konulardan biri de Hicaz Vilayeti'nde hacıların güvenliğinin sağlanması olmuştur. Aşiretlerin saldırılarının nasıl önlenebileceğine dair tartışmalarda Hicaz mebusları yine bölgeden temin edilecek kuvvetlerle deve birlikleri oluşturulmasını, ancak bu şekilde bedevi saldırılarının önüne geçilebileceğini söylemişlerdir. Bu fikirler birçok mebus tarafından tehlikeli bulunmuştur. Meclis bu teklifleri kabul etmese de daha sonra Şerif Hüseyin ve oğullarının benzer düşüncelerle askeri birlikler oluşturmak için hükümetten para almaları ve bu birlikleri yine 1916 isyanında Osmanlı Devleti'ne karşı kullanmaları Meclis'e yansıyan şüphelerin haklılığının da ispatı olmuştur.

Meclis gündemine gelen önemli konulardan biri de İkinci Meşrutiyet'in ortaya çıkardığı serbestlik ortamından faydalanmak isteyen Arap mebusların Hicaz ve diğer Arap Vilayetleri'nde Arapça konuşan memurların görevlendirilmesi, Türkçe'nin devlet dairelerinden kaldırılması istekleri olmuştur. Hama mebusu Mustafa Efendi'nin bir takriri ile gündeme gelen konu, tartışmalardan sonra Meclis başkanı tarafından oylamaya sunulmuş, ancak takririn işleme konulması için çoğunluk sağlanamamıştır. Bu tartışma Arap mebusların Meşrutiyet ortamında daha fazla özerk bir yönetime sahip olmak isteklerini yansıtmaktadır. Osmanlı ordusu içinde görev yapan birçok Arap kökenli subayın 1916 ayaklanmasında saf değiştirerek isyancıların yanına geçmeleri Arapların Osmanlı ortak kimliği ile hareket etmediklerini ortaya koymaktadır.

Yüzyıllarca Osmanlı hâkimiyetinde kalan Hicaz Vilayeti Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasından kısa bir süre sonra İngiltere'nin desteklediği Şerif Hüseyin ayaklanmasıyla Osmanlı yönetiminden ayrılmıştır. İtilaf Devletleri tarafından Hicaz kralı olarak tanınan Şerif Hüseyin ve oğulları Peygamber ailesinden gelmiş olmanın ve Hicaz hâkimiyetinin sağladığı üstünlükten faydalanarak savaş sonrasında Suriye, Irak ve Ürdün'ün şekillenmesinde önemli rol oynamışlardır.

KAYNAKÇA

1. Arşivler

Katar Devlet Arşivi (Qatar Digital Archive)

QDL, IOR/L/PS/18/B215 (Sherif of Mecca.' [2r] (3/8)

QDL, IOR/L/PS/20/E81; "Handbook of Hejaz. Prepared by the Arab

QDL, IOR/L/PS/18/B215 (Sherif of Mecca.' [2r] (3/8)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Ali Fuat Türkgeldi Evrakı (HSD. AFT), Dosya: 6, Gömlek: 3

Bab-1 Ali Evrak Odası (BEO), Dosya: 3683, Gömlek: 276199

Bab-1 Ali Evrak Odası (BEO), Dosya: 4043, Gömlek: 303192

Bab-1 Ali Evrak Odası (BEO), Dosya: 4174, Gömlek: 313035

Bab-1 Ali Evrak Odası (BEO,) Dosya: 3782, Gömlek: 283586

Dahiliye İdare-i Umumiye (DH.İ.UM), Dosya: 12, Gömlek: 4

Dahiliye Muhaberat-ı Umumiye Dairesi (DH.MUI), Dosya: 126, Gömlek: 27

Dahiliye Siyasi (DH.SYS), Dosya: 49, Gömlek: 39

İrade Taltifat (İ.TAL), Dosya: 368, Gömlek: 19

İrade Taltifat (İ.TAL), Dosya: 457, Gömlek: 26

Sadaret Divan Kalemi Evrakı (A. DVN), Dosya:133, Gömlek: 18

2. Yayımlanmış Arşiv Belgeleri

Belgelerle Osmanlı Döneminde Hicaz, I, (Editör: Ömer Faruk Yılmaz), Çamlıca Yayını, İstanbul 2008,

British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print, The Near and the Middle East, 1856-1914, (Editor: David Gillard), Volume: 5, University Publication of America 1984.

Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi, I", TC. Başbakanlık Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2013.

3. Salnameler

Hicaz Vilayet Salnamesi (H.1303-M. 1886), (Hazırlayanlar: Selman Soydemir vd), Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2008.

Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Halep, (Hazırlayanlar: Cengiz Eroğlu vd.)ORSAM Yayını, Ankara 2012.

Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye 64. Def'a - 1326 Sene-i Hicriyesine Mahsus (1908).

Salname-i Hicaz, H.1301/1883-1884, Dersaadet (Tarihsiz)

Salname-i Hicaz, H.1306/ 1888-1889, Dersaadet (Tarihsiz)

4. Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri

(1324-1908), Devre: I, Cilt: I, İçtima Sene: I, Onbirinci İnikad, 31 Kanun-ı evvel 1324/13 Ocak 1909.

(1324-1908), Devre: I, Cilt: I, İçtima Senesi: I, Onaltıncı İnikad, 8 Kanun-ı sani 1324/21 Ocak 1909 MMZC (1324-1908), Devre: I, Cilt: II, İçtima Senesi: I, Otuzaltıncı İnikad, 16 Şubat 1324/1 Mart 1909.

- (1324-1908), Devre: I, Cilt: I, İçtima Senesi: I, Ondördüncü İnikad, 5 Kanun-ı sani 1324/18 Ocak 1909,
- (1324-1908), Devre: I, Cilt: II, İçtima Senesi: I, Otuzaltıncı İnikad, 16 Şubat 1324/1 Mart 1908.
- (1324-1908), Devre: I, Cilt: II, İçtima Senesi: I, Otuzsekizinci İnikad, 23 Şubat 1324/8 Mart 1908.
- (1324-1908/1909), Devre: I, Cilt: I, İçtima Senesi: I, Onsekizinci İnikad, 13 Kanun-ı sani 1324/26 Ocak 1909.
- (1324-1909), Devre: I, Cilt: I, İçtima Senesi: I, Dokuzuncu İnikad, 29 Kanun-ı evvel 1324/11 Ocak 1909.
- (1324-1909), Devre: I, Cilt: I, İçtima Senesi: III, Otuzdördüncü İnikad, 11 Şubat 1324/24 Şubat 1909.
- (1324-1909), Devre: I, Cilt: I, İçtima Senesi: III, Otuzdördüncü İnikad, 11 Şubat 1324/24 Şubat 1909. MMZC (1326-1910), Devre: I, Cilt: I, İçtima Senesi: III, Altıncı İnikad, 10 Teşrin-i sani 1326/23 Kasım 1910.
- (1324-1909), Devre: I, Cilt: II, İçtima Senesi: I, Ondokuzuncu İnikad, 14 Kanun-ı sani 1324/27 Ocak 1909.
- (1324-1909), Devre: I, Cilt: II, İçtima Senesi: I, Otuzsekizinci İnikad, 25 Şubat 1324/10 Mart 1909.
- (1325-1909), Devre: I, Cilt: I, İçtima Senesi: II, Onbeşinci İnikad, 7 Mart 1325/15 Aralık 1909.
- (1325-1909), Devre: I, Cilt: II, İçtima Senesi: I, Elli İkinci İnikad, 23 Mart 1325/5 Nisan 1909.
- (1325-1909), Devre: I, Cilt: II, İçtima Senesi: I, Kırküçüncü İnikad, 7 Mart 1325/20 Mart 1910.
- (1325-1909), Devre: I, Cilt: III, İçtima Senesi: I, Altmışsekizinci İnikad, 25 Nisan 1325/8 Mayıs 1909.
- (1325-1909), Devre: I, Cilt: III, İçtima Senesi: I, Altmışüçüncü İnikad, 18 Nisan 1325/1 Mayıs 1909.
- (1325-1909), Devre: I, Cilt: III, İçtima Senesi: I, Yetmişsekizinci İnikad, 11 Mayıs 1325/24 Mayıs 1909.
- (1325-1909), Devre: I, Cilt: III, İçtima Senesi: I, Yetmişyedinci İnikad, 9 Mayıs 1325/22 Mayıs 1909.
- (1325-1909), Devre: I, Cilt: IV, İçtima Senesi: I, Seksenaltıncı İnikad, 23 Mayıs 1325/5 Haziran 1909,
- (1325-1909), Devre: I, Cilt: VI, İçtima Senesi: I, Yüz Otuz Beşinci İnikad, 3 Ağustos 1325/16 Ağustos 1909.
- (1325-1909/1910), Devre: I, Cilt: I, İçtima Senesi: I, Elli ikinci İnikad, 25 Şubat 1325/10 Mart 1910.
- (1325-1910), Devre: I, Cilt: II, İçtima Senesi: II, Ellibirinci İnikad, 23 Şubat 1325/8 Mart 1910.
- (1326-1910), Devre: I, Cilt: I, İçtima Senesi: III, Altıncı İnikad, 10 Teşrin-i sani 1326/23 Kasım 1910.
- (1326-1910), Devre: I, Cilt: I, İçtima Senesi: III, Altıncı İnikad, 10 Teşrin-i sani 1326/23 Kasım 1910.
- (1326-1910), Devre: I, Cilt: I, İçtima Senesi: III, Onaltıncı İnikad, 8 Kanun-ı evvel 1326/21 Aralık 1910.
- (1326-1910), Devre: I, Cilt: I, İçtima Senesi: III, Onsekizinci İnikad, 13 Kanun-ı evvel 1326/26 Aralık 1910.

- (1326-1910), Devre: I, Cilt: I, İçtima Senesi: III, Sekizinci İnikad, 15 Teşrin-i sani 1326/28 Kasım 1910.
- (1326-1910), Devre: I, Cilt: I, İçtima Senesi: III, Yedinci İnikad, 13 Teşrin-i sani 1326/26 Kasım 1910.
- (1326-1910), Devre: I, Cilt: III, İçtima Senesi: II, Elli dokuzuncu İnikad, 9 Mart 1326/22 Mart 1910.
- (1326-1910), Devre: I, Cilt: III, İçtima Senesi: II, Elli Sekizinci İnikad, 8 Mart 1326/21 Mart 1910.
- (1326-1910), Devre: I, Cilt: III, İçtima Senesi: III, Kırkaltıncı İnikad, 10 Şubat 1326/23 Şubat 1911.
- (1326-1910), Devre: I, Cilt: IV, İçtima Senesi: II, Yetmişbirinci İnikad, 30 Mart 1326/12 Nisan 1910.
- (1326-1910), Devre: I, Cilt: V, İçtima Senesi: II, Doksanbeşinci İnikad, 10 Mayıs 1326/23 Mayıs 1910.
- (1326-1910/1911), Devre: I, Cilt: II, İçtima Senesi: III, Otuzdördüncü İnikad, 20 Kanun-ı sani 1326/2 Şubat 1911.
- (1326-1910/1911), Devre: I, Cilt: II, İçtima Senesi: III, Yirmi üçüncü İnikad, 27 Kanun-ı evvel 1326/9 Ocak 1911.
- (1326-1911), Devre: I, Cilt: II, İçtima Senesi: III, Kırkinci İnikad, 31 Kanun-ı sani 1326/13 Şubat 1911.
- (1326-1911), Devre: I, Cilt: II, İçtima Senesi: III, Otuzsekizinci İnikad, 27 Kanun-ı sani 1326/9 Şubat 1911.
- (1326-1911), Devre: I, Cilt: II, İçtima Senesi: III, Otuzsekizinci İnikad, 27 Kanun-ı sani 1326/9 Şubat 1911.
- (1327-19011), Devre: I, Cilt: IV, İçtima Senesi: III, Altmışbeşinci İnikad, 12 Mart 1327/25 Mart 1911.
- (1327-19011), Devre: I, Cilt: IV, İçtima Senesi: III, Altmışbirinci İnikad, 7 Mart 1327/20 Mart 1911.
- (1327-19011), Devre: I, Cilt: VII, İçtima Senesi: III, Yüzyedinci İnikad, 12 Mayıs 1327/25 Mayıs 1911.
- (1327-1911), Devre: I, Cilt: I, İçtima Senesi: IV, Onyedinci İnikad, 5 Teşrin-i sani 1327 /18 Kasım 1911.
- (1327-1911), Devre: I, Cilt: IV, İçtima Senesi: III, Altmışbeşinci İnikad, 12 Mart 1327/25 Mart 1911.
- (1327-1911), Devre: I, Cilt: IV, İçtima Senesi: III, Yetmişbirinci İnikad, 21 Mart 1327/3 Nisan 1911.
- (1327-1911), Devre: I, Cilt: V, İçtima Senesi: III, Yetmişbeşinci İnikad, 26 Mart 1327/8 Nisan 1911.
- (1327-1911), Devre: I, Cilt: V, İçtima Senesi: III, Yetmişdokuzuncu İnikad, 31 Mart 1327/13 Nisan 1911.
- (1327-1911), Devre: I, Cilt: V, İçtima Senesi: III, Yetmişdördüncü İnikad, 24 Mart 1327/6 Nisan 1911.
- (1328-19012), Devre: II, Cilt: I, İçtima Senesi: I, Dokuzuncu İnikad, 19 Mayıs 1328/1 Haziran 1912.
- (1328-1912), Devre: II, Cilt: I, İçtima Senesi: I, Onuncu İnikad, 23 Mayıs 1328/5 Haziran 1912.
- (1328-1912), Devre: II, Cilt: I, İçtima Senesi: I, Dokuzuncu İnikad, 19 Mayıs 1328/1 Haziran 1912.
- (1330-1914), Devre: III, Cilt: I, İçtima Senesi: I, Altıncı İnikad, 15 Mayıs 1330/28 Mayıs 1914.

- (1330-1914), Devre: III, Cilt: I, İçtima Senesi: I, Altıncı İnikad, 15 Mayıs 1330/28 Mayıs 1914.
- (1330-1914), Devre: III, Cilt: I, İçtima Senesi: I, Beşinci İnikad, 14 Mayıs 1330/27 Mayıs 1914.
- (1330-1914), Devre: III, Cilt: I, İçtima Senesi: I, Onaltıncı İnikad, 4 Haziran 1330/17 Haziran 1914.
- (1330-1914), Devre: III, Cilt: I, İçtima Senesi: I, Onbeşinci İnikad, 7 Kanun-ı sani 1330/20 Ocak 1914.
- (1330-1914), Devre: III, Cilt: I, İçtima Senesi: I, Ondokuzuncu İnikad, 9 Haziran 1330/22 Haziran 1914.
- (1330-1914), Devre: III, Cilt: I, İçtima Senesi: I, Ondokuzuncu İnikad, 9 Haziran 1330/22 Haziran 1914.
- (1330-1914), Devre: III, Cilt: I, İçtima Senesi: I, Ondokuzuncu İnikad, 9 Haziran 1330/22 Haziran 1914.
- (1330-1914), Devre: III, Cilt: I, İçtima Senesi: I, Ondokuzuncu İnikad, 9 Haziran 1330/22 Haziran 1914.
- (1330-1914), Devre: III, Cilt: I, İçtima Senesi: I, Ondokuzuncu İnikad, 9 Haziran 1330/22 Haziran 1914.
- (1330-1914), Devre: III, Cilt: I, İçtima Senesi: I, Ondokuzuncu İnikad, 9 Haziran 1330/22 Haziran 1914.
- (1330-1914), Devre: III, Cilt: I, İçtima Senesi: I, Ondokuzuncu İnikad, 9 Haziran 1330/22 Haziran 1914.
- (1330-1914), Devre: III, Cilt: I, İçtima Senesi: I, Onuncu İnikad, 21 Mayıs 1330/3 Haziran 1914.
- (1330-1914), Devre: III, Cilt: I, İçtima Senesi: I, Onüçüncü İnikad, 29 Mayıs 1330/11 Haziran 1914.
- (1330-1914), Devre: III, Cilt: I, İçtima Senesi: I, Onüçüncü İnikad, 29 Mayıs 1330/11 Haziran 1914.
- (1330-1914), Devre: III, Cilt: I, İçtima Senesi: I, Yirmialtıncı İnikad, 23 Haziran 1330/6 Temmuz 1914.
- (1330-1914), Devre: III, Cilt: I, İçtima Senesi: I, Yirmialtıncı İnikad, 23 Haziran 1330/6 Temmuz 1914.
- (1330-1914), Devre: III, Cilt: I, İçtima Senesi: I, Yirmibeşinci İnikad, 21 Haziran 1330/4 Temmuz 1914.
- (1330-1914), Devre: III, Cilt: I, İçtima Senesi: I, Yirmibeşinci İnikad, 21 Haziran 1330/4 Temmuz 1914.
- (1330-1914), Devre: III, Cilt: I, İçtima Senesi: I, Yirmibirinci İnikad, 11 Haziran 1330/24 Haziran 1914.
- (1330-1914), Devre: III, Cilt: I, İçtima Senesi: I, Yirmibirinci İnikad, 11 Haziran 1330/24 Haziran 1914.
- (1331-1915), Devre: III, Cilt: I, İçtima Senesi: I, Kırkikinci İnikad, 15 Teşri-i evvel 1331/28 Ekim 1915.
- (1331-1915), Devre: III, Cilt: I, İçtima Senesi: I, Kırkikinci İnikad, 15 Teşri-i evvel 1331/28 Ekim 1915.
- (1331-1915), Devre: III, Cilt: I, İçtima Senesi: II, Beşinci İnikad, 19 Teşrin-i sani 1331/ 2 Aralık 1915.
- (1331-1915), Devre: III, Cilt: I, İçtima Senesi: II, Beşinci İnikad, 19 Teşrin-i sani 1331/ 2 Aralık 1915.
- (1331-1915), Devre: III, Cilt: I, İçtima Senesi: II, Sekizinci İnikad, 30 Teşrin-i sani 1331/13 Aralık 1915.

- (1331-1915), Devre: III, Cilt: I, İçtima Senesi: II, Yirmidördüncü İnikad, 25 Kanun-ı sani 1331/7 Şubat 1915.
- (1331-1915), Devre: III, Cilt: II, İçtima Senesi: III, Otuzaltıncı İnikad, 28 Kanun-ı sani 1332/10 Şubat 1915.
- (1332-1916), Devre: III, Cilt: I, İçtima Senesi: III, Altıncı İnikad, 17 Teşrin-i sani 1332/ 30 Kasım 1916.
- (1332-1916), Devre: III, Cilt: I, İçtima Senesi: III, Birinci İnikad, 1 Teşrin-i sani 1332/ 14 Kasım 1916.
- (1332-1916), Devre: III, Cilt: I, İçtima Senesi: III, Üçüncü İnikad, 5 Teşrin-i sani 1332/ 18 Kasım 1916.
- (1332-1916), Devre: III, Cilt: I, İçtima Senesi: III, Yedinci İnikad, 19 Teşrin-i sani 1332/ 02 Aralık 1916.
- (1332-1916), Devre: III, Cilt: II, İçtima Senesi: III, Otuzaltıncı İnikad, 28 Kanun-ı sani 1332/10 Şubat 1916.
- (1333-1917), Devre: III, Cilt: I, İçtima Senesi: IV, İkinci İnikad, 8 Teşrin-i sani 1333/ 8 Kasım 1917.
- (1334-1918), Devre: III, Cilt: I, İçtima Senesi: IV, Yirmialtıncı İnikad, 1 Kanun-ı sani 1334/1 Ocak 1918.
- (1334-1918), Devre: III, Cilt: II, İçtima Senesi: IV, Elliialtıncı İnikad, 25 Şubat 1334/25 Şubat 1918,
- (1334-1918), Devre: III, Cilt: II, İçtima Senesi: IV, Elliyedinci İnikad, 26 Şubat 1334/26 Şubat 1918.
- (1334-1918), Devre: III, Cilt: III, İçtima Senesi: IV, Yetmişaltıncı İnikad, 27 Mart 1334/27 Mart 1918.

5. Kitap ve Tezler

- Ahmet Cevdet Paşa, *Maruzat*, (Hazırlayan: Yusuf Halaçoğlu), Çağrı Yayınları, İstanbul 1980.
- Aksay, Mustafa; *İstanbul'dan Medine'ye Bir Tarih Belgeseli Hicaz Demiryolu Fotoğraf Albümü*, Albaraka Türk Yayınları, İstanbul 1999.
- Aktan, Ali; *İslam Tarihi Başlangıcından Emevilerin Sonuna Kadar*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2010.
- Akyıldız, Ali; *İzmir-Aydın Demiryolu*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1987.
- Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme, İletişim Yayınları*, İstanbul 2012.
- Altun, İsmail; *Mekke Müslümanlarının Habeşistan'a Hicreti*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 1996.
- Armaoğlu, Fahir; *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1997.
- Armaoğlu, Fahir; *20.Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1992.
- Avcu, Ali; *Karmatiler'in Doğuşu ve Gelişim Süreci*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi), Ankara 2009.

- Ayaydın, Rıdvan; *Osmanlı Devleti'nde Askeri Yükümlülükler ve Muafiyetler*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2011.
- Aydın, Mithat; *Osmanlı-İngiliz İlişkilerinde Balkanların Yeri (Bosna-Hersek ve Bulgaristan'daki Ayaklanmalar 1875-1876)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Doktora Tezi), Ankara 2002.
- Baker, Randall; *King Husain and Kingdom of Hejaz*, The Oleander Press, Cambridge 1979.
- Barlak, Hasan; *Dini ve Siyasi Yönden Osmanlı Devleti İdaresinde Hicaz (1876-1909)*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi), Samsun 2013.
- Burton, Richard Francis; *Personal Narrative of a Pilgrimage to el-Medinah and Maccah*, Shepard, Clarck & Brown Publishing, Boston 1858.
- Büyükkara, Mehmet Ali; *İhvan'dan Cüheyman'a: Suudi Arabistan ve Vehhabilik*, İstanbul 2004.
- Carr, Edward Hallett; *Milliyetçilik ve Sonrası*, İletişim Yayınları, İstanbul 2015.
- Cezar, Mustafa; *Resimli- Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi*, Cilt:2, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011.
- Çağatay, Neşet; *Başlangıçtan Abbasilere Kadar İslam Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1993.
- Çağatay, Neşet; *İslam'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1957.
- Çakmak, Zafer; *1875 İsyanı ve Bosna-Hersek'in Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Tarafından İşgali*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), Elazığ 1996.
- Çavuş, Remzi; *Birinci Dünya Savaşı'nda (1914-1918) Hicaz'da Osmanlı İdaresi ve Ordusu*, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale 2011.
- Çetin, Emrah; *Türk Basınına Göre Hicaz Demiryolu (1900-1918)*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), Kayseri 2009.
- Çetinoğlu, Oğuz; *Tarih Sözlüğü*, Bilgeoğuz Yayını, İstanbul 2009.
- Davison, Roderic H.; *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876*, I, Papirüs Yayınları, İstanbul 1997.
- Demir, Fevzi; *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, (1908-1914)*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, (Doktora Tezi), İzmir 1994.
- Dozy, Reinhart Pieter Anne; *İslam Tarihi*, Gri Yayınevi, İstanbul 2006.
- Earle, Edward Mead; *Bağdat Demiryolu Savaşı*, İstanbul 1972.
- Efe, Ayla; *Eskişehir Demiryolu*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir 1998.
- Ekim, Tahsin; *Bedir Savaşını Hazırlayıcı Etkenler ve Sonuçları*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), Konya 2010.

- Emecen, Feridun M.; *Yavuz Sultan Selim*, İzmir 2010,
- Erim, Nihat; *Devletler Arası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri (Osmanlı İmparatorluğu Antlaşmaları)*, Cilt:1, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1953.
- Eryılmaz, Bilal; *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, Risale Yayınları, İstanbul 1990.
- Gözler, Kemal; *Türk Anayasa Hukuku, Ekin Kitapevi*, Bursa 2000.
- Gül, Serkan; *The French catholic missionaries in Lebanon between 1860 and 1914, A Thesis Submitted to the Graduate School of Social Sciences of Middle East Technical University (Doktora Tezi)*, Ankara 2015.
- Güner, Selda; *Osmanlı Arabistanında Kıyam ve Tenkil: Vehhabi-Suudiler (1744-1819)*, İstanbul 2012.
- Güneş, İhsan; *Türk Parlamento Tarihi: Meşrutiyete Geçiş Süreci I. ve II. Meşrutiyet II. Cilt*, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, Ankara 1997.
- Hamidullah, Muhammed; *İslam Peygamberi*, Beyan Yayınları, İstanbul 2012.
- Heyd, W.; *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, (Çeviren: Enver Ziya Karal), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000.
- Hobsbawm, E. J.; *1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2014.
- Hurewitz, J.C.; *Diplomacy in The Near and Middle East*, Vol. II, Macmillan Company, Princeton, New Jersey 1956.
- Hurgronje, C. Snouck; *The Revolt in Arabia*, New York 1917.
- İlk Meclis*, (Editör: Ömer Ekşi), TBMM Basımevi, Ankara 2005.
- Jaeffreson, J.C.; *The Life of Robert Stephenson*, II, London 1866.
- Kandemir, Feridun; *Medine Müdafası Peygamberimizin Gölgesinde Son Türkler*, Nehir Yayınları, İstanbul 1991,
- Kansu, Aykut; *İttihatçıların Rejim ve İktidar Mücadelesi (1908-1913)*, (Çeviren: Selda Somoncuoğlu), İletişim Yayınları, İstanbul 2016.
- Karaca, Taha Niyazi; *Büyük Oyun: İngiltere Başbakanı Gladstone'un Osmanlı'yu Yıkma Planı*, Timaş Yayınevi, İstanbul 2011.
- Karaca, Taha Niyazi; *Son Osmanlı Meclis-i Mebusan Seçimleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2004.
- Karal, Enver Ziya; *Osmanlı Tarihi: Islahat Fermanı Devri (1856-1861)*, Cilt: VI, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2007.
- Karal, Enver Ziya; *Osmanlı Tarihi: Islahat Fermanı Devri (1861-1876)*, Cilt: VII, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003.
- Karal, Enver Ziya; *Osmanlı Tarihi: İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)*, Cilt: IX, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999.
- Karal, Enver Ziya; *Osmanlı Tarihi: Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, Cilt: V, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2007.
- Karpat, Kemal H.; *Ottoman Population 1830-1914: Demographic and Social Characteristics*, University of Wisconsin Press, Wisconsin 1995.

- Kılıç, Rüya; *Osmanlıda Seyyidler ve Şerifler*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2005.
- Kili, Suna; Gözübüyük, A.Şeref; *Türk Anayasa Metinleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1985.
- Knight, Edward F.; *1908 İhtilali'nin Hikâyesi Jön Türkler ve II. Abdülhamit*, Kariyer Yayınları, İstanbul 2010.
- Köse, Feyza Betül; *Dört Halife Döneminde Medine*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi), Erzurum 2015.
- Köse, İsmail; *Büyük Oyun'un Küçük Aktörü: Şerif Hüseyin*, Kronik Yayınları, İstanbul 2018.
- Köse, İsmail; *İngiliz Arşiv Belgelerinde Arap İsyanı*, Kronik Yayını, İstanbul 2018.
- Kral Abdullah, *Biz Osmanlı'ya Neden İsyân Ettik?*, Klasik Yayınları, İstanbul 2006.
- Kurşun, Zekeriya; *Yol Ayırımında Türk-Arap İlişkileri*, İrfan Yayınları, İstanbul 1992.
- Kürkçüoğlu, Ömer; *Osmanlı Devleti'ne Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi (1908-1918)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, Ankara 1982.
- Mantran, Robert; *İslam'ın Yayılış Tarihi VII.- XI. Yüzyıllar*, (Çeviren: İsmet Kayaoğlu), Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1981.
- Maude, Stanley; *The King of Hedjaz and Arab Independence*, London 1917.
- Meclis-i Mebusan ve Ayan Reisi Ahmed Rıza Beyin Anıları*, Arba Yayını, İstanbul 1988.
- Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan Tutanak Terimleri Sözlüğü*, (Hazırlayanlar: Hasan Ferhat Aydın, Özlem Çakır), TBMM Tutanak Hizmetleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2015.
- Noviçev, A.D.; *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi*, Onur Yayınları, Ankara 1979.
- Ochsenwald, William; *Religion, Society and The State in Arabia: The Hijaz under Ottoman Control, 1840-1908*, Ohio State University Press, Columbus 1984.
- Ochsenwald, William; *The Hijaz Railroad*, University Press of Virginia, Charlottesville 1980.
- Ortaylı, İlber; *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara 2007.
- Osmanoğlu, Ahmet Emin; *Hicaz Eyaletinin Teşekkülü (1841-1846)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2004.
- Özyüksel, Murat; *Hicaz Demiryolu*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000.
- Pakalın, Mehmet Zeki; *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt: III, MEB Yayını, İstanbul 1993.
- Sarı, Hacı; *Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı İstihdamı: Anadolu- Bağdat ve Hicaz Demiryolları Örneği (1888-1918)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2011.

- Savaşkan, Ömer; *1908 Seçimleri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1993.
- Sertoğlu, Mithat; *Resimli-Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi*, Cilt:6, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011.
- Şimşek, Sultan Neval; *Dört Halife Döneminde Yönetim ve Toplumsal Sınıflar*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi), Samsun 2005.
- Tourret, R.; *Hedjaz Railway*, Tourret Publishing, Abingdon 1989.
- Tunaya, Tarık Zafer; *Türkiye’de Siyasal Partiler*, Cilt: I, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988.
- Uçarol, Rifat; *Siyasi Tarih (1789-2001)*, Der Yayınevi, İstanbul 2006.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı; *Mekke-i Mükerrerme Emirleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1984.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı; *Osmanlı Tarihi*, Cilt:2, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011.
- Uzuntepe, Gülçin; *Osmanlı İmparatorluğu’nda İlk Demiryolu: İzmir-Aydın-Kasaba (Turgutlu) (1856-1897)*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi) Eskişehir 2000.
- Üçok, Bahriye; *İslam Tarihi: Emeviler-Abbassiler*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayını, Ankara 1968.
- Yılmaz, Asaf Atalay; *Dinler Tarihi*, Alter Yayıncılık, Ankara 2009.
- Yücel, İdris; *Anadolu’daki Amerikan Hastaneleri ve Tıbbi Misyonerlik (1880-1930)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2011.
- Zinkeisen, Johann Wilhelm; *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1453-1574)*, Cilt:2, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2011.
- Zürcher, Erik Jan; *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, İletişim Yayınları, 1995.

6. Makaleler

- Fırlalı, Ethem Ruhi; “Haricilik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt:16, TDV Yayını, İstanbul 1997.
- “Hicaz”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, Cilt:5/1, Milli Eğitim Bakanlığı Yayını, İstanbul 1987.
- “Medine”, *Meydan Larousse Büyük Lügat ve Ansiklopedisi*, Cilt:13, Sabah Gazetesi Yayını 1992.
- Ahmad, Feroz; Rustow, Dankwart A.; “İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler: 1908-1918”, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, (2012)
- Aktepe, Münir; “Osmanlı İmparatorluğunun Islahı Hakkında İngiltere Elçisi Layard’ın II. Abdülhamit’e Verdiği Rapor”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi (BTTD)*, Sayı:22 (Temmuz 1969)

- Akyıldız, Ali; “Demiryolları ve Değişme (Batı Anadolu Örneği), *Yeni Toplum*, Sayı 1, (Mayıs-Haziran 1992)
- Alan, Gülbadi; “Amerikan Board Okullarında Yürütülen Misyonerlik Faaliyetleri”, *İslami Araştırmalar*, Cilt:20, Sayı:4, (Yıl:2007)
- Avcu, Ali; “Karmatiler: Ortaya Çıkışları, Fikirleri, Edebiyatı ve İslam Düşüncesine Katkıları”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Cilt:10, Sayı:3. , (2010)
- Aycan, İrfan; “Emeviler Dönemi İç Siyasi Gelişmeler (41-132/661-750)”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 39 Sayı: 1;(1999)
- Aycan, İrfan; “Emeviler Dönemi İç Siyasi Gelişmeler (41-132/661-750)”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 39 Sayı: 1; (1999)
- Azimli, Mehmet; “Hulefa-i Raşidin Dönemi Halife Seçimleri”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Sayı:7, (2014)
- Baktıaya, Adil; “19. Yüzyıl Suriyesinde Hristiyan Müslüman İlişkilerinde Değişim 1860 Şam Olayları”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Sayı:58, (2011)
- Baltacı, Cahid; “Basra Körfezi ve Hicaz İçin Osmanlı Portekiz Mücadelesi” *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 5-6, (1987-1988), İstanbul 1993.
- Barlak, Hasan; “Fahrettin Paşa’nın Hicaz’da Bayrak Mücadelesi (Haziran 1916-Ocak 1919)”, *Studies of The Ottoman Domain*, Cilt:6, Sayı:11, (Ağustos 2016)
- Baş, Eyup; “Osmanlı Devleti’nin Kuruluş Döneminde Din ve Kültür Hayatı (Tarih Yazarı Neşri’nin Anlatılarına Göre)”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 52/2, (2011)
- Bilge, Mustafa L.; “Abdullah b. Hüseyin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 1, İstanbul 1998.
- Bilge, Mustafa L.; “Faysal I”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt:12, İstanbul 1995.
- Bodur, Ezber; “Vahhabi Hareketi ve Küresel Terör”, *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı:2, (2003)
- Bodur, H. Ezber; “Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Kaynakları (I. Dünya Savaşının Sonuna Kadar)”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 8, (Ocak 2010)
- Bostancı, Mustafa; “Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devleti’nin Hicaz’da Hâkimiyet Mücadelesi”, *Akademik Bakış*, Sayı:14, Cilt:7, (Yaz 2014)
- Boztemur, Recep; “Arap İsyanı 1916-1918”, *Mülkiye Dergisi*, Cilt:35, Sayı:272, (Ocak 2011)
- Busse, Heribert; “Dört Raşit Halife ve İlk Fetih Dalgası”, (Çeviren: Cem Zorlu), *İSTEM*, Sayı:6, (2005)
- Buzpınar, Ş. Tufan; “Surre”, *DİA*, Cilt:37, İstanbul 1997.

- Çelik, Kürşat; “Misyonerlerin Suriye’de Sağlık Alanındaki Faaliyetleri İle Şam Tıp Fakültesinin Açılmasına Dair Bir Rapor”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, Sayı:29, (Ağustos 2014)
- Çelik, Kürşat; “Misyonerlerin Suriye’de Sağlık Alanındaki Faaliyetleri İle Şam Tıp Fakültesinin Açılmasına Dair Bir Rapor”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, Cilt:3, Sayı:29, (Ağustos 2014)
- Çelik, Mehmet; “Lübnan’da Milliyetçiliğin Fikri Temelleri ve Oluşumu”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, Sayı:35, (Yaz 2015)
- Çetin, Emrah; “Türk Basınına Göre Hicaz Demiryolu (1900-1918)”, Ortadoğu Özel Sayısı, *History Studies*, (2010)
- Demirağ, Yelda; “Osmanlı İmparatorluğu’nda Yaşayan Azınlıkların Sosyal ve Ekonomik Durumları”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı:13, (2002)
- Demircan, Adnan; “Hz. Peygamber’in (s.a.s) Hicreti”, *İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt:1, Sayı:1, İstanbul 2017.
- Dixon, Abd al-Ameer Abd; “Emevi Dönemi Harici İsyanları”, *Mezhep Araştırmaları*, VII/1 (Bahar 2014)
- Doğan, Ayhan; Çetin, Sadık; “İstanbul’da Bir Hususi Mektep Girişimi: Aşıyan Mektepleri”, *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, Sayı:3, Cilt:16, (Ocak 2017)
- Doğru, Deniz; “I. Dünya Savaşı Sırasında Şerif Hüseyin’in Siyasal Faaliyetleri”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:2, Sayı:2, (Şubat 2001)
- Durdu, Mehmet Durak; “Osmanlı Devleti’nde Jön Türk Hareketlerinin Başlaması ve Etkileri”, *OTAM*, Sayı:14, (2015)
- Ebu’l-Hasan El-Eşari, “Haricilerin Temel Görüşleri”, (Çeviren: Harun Yıldız), *Ondokuz Mayıs İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı:9, (1997)
- Emecen, Feridun M.; “Hicaz’da Osmanlı Hâkimiyetinin Tesisi ve Ebu Nüme”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 14 (1994)
- Eraslan, Cezmi; “II. Abdülhamit ve Osmanlı Devleti’nin İslam Birliği Siyaseti”, *Osmanlı*, Cilt:2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- Fayda, Mustafa; “Bedevi”, *DİA*, Cilt:5, TDV Yayını, İstanbul 1998.
- Fırlalı, Ethem Ruhi; “Hariciliğin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 22 (1978)
- Gençoğlu, Mustafa; “1864 ve 1871 Vilâyet Nizamnamelerine Göre Osmanlı Taşra İdaresinde Yeniden Yapılanma”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:2, Sayı:1, (2011)
- Gök, Bilal; “Hz. Muhammed’in (a.s.) Doğduğu Ortam: Hicaz Bölgesi şehirleri”, *Hikmet Yurdu*, Yıl: VII, C: VII, Sayı: 13, (Ocak – Haziran 2014)
- Gülboy, Burak Samih; “Tarihçilerin Savaşı: Birinci Dünya Savaşı’nın Kökenleri, Nedenleri ve Başlangıcı Üzerine”, *TYB Akademi Dil, Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi 100. Yılında Birinci Dünya Savaşı*, Sayı:11, Yıl:4, (Mayıs 2014)

- Gülsoy, Ufuk; "İslahat Fermanı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt:19, TDV Yayını, İstanbul 1997.
- Gülsoy, Ufuk; Ochsenswald, William; "Hicaz Demiryolu" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt:17, İstanbul 1998.
- Günaydın, Meryem; "Arşidük Fransuva Ferdinand Suikastı, 28 Haziran 1914", *Gazi Akademik Bakış*, Sayı:15, Cilt:8, (Kış 2014)
- Hanioğlu, M. Şükrü; "Cemal Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt:7, İstanbul 1998.
- Hayta, Necdet; "Bosna ve Hersek'in Avusturya-Macaristan Tarafından İlhakı (5 Ekim 1908)", *Askeri Tarih Bülteni*, Sayı:47, (Ağustos 1999)
- Hunt, Davut; "Osmanlı Arap Vilayetleri, Arabizim ve Arap Milliyetçiliği", *Vakanüvis- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt:1, (2016)
- Hülagü, Metin; "Sultan II. Abdülhamit Dönemi Demiryolu Politikası(1876-1909)", *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamit*, Cilt:3, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2011.
- Işık, Ramazan; "1820-1950 Yılları Arasında Suriye ve Lübnan'da Protestan Misyonerlerin Kadınlara Yönelik Faaliyetleri", *F.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt:15, Sayı:2, (2010)
- Işık, Ramazan; "1820-1950 Yılları Arasında Suriye ve Lübnan'da Protestan Misyonerlerin Kadınlara Yönelik Faaliyetleri", *F.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt:15, Sayı:2, (2010)
- İhsanoğlu, Ekmeleddin; "Darülfünun", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt:8, İstanbul 1998.
- Karabela, Nevin; Ekşi, Feyzettin; "Arap Edebiyatında Tarihi Romanın Ortaya Çıkışında Milliyetçilik Düşüncesinin Etkisi", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:22, (2015/2)
- Karacakaya, Recep; "Meclis-i Mebusan Seçimleri ve Ermeniler (1908-1914)", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, (2013)
- Karataş, Ali İhsan; "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlere Tanınan Din ve Vicdan Hürriyeti", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı:1, Cilt:15, (2006)
- Kartal, Nazım; "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı'da Mülki İdare", *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, Sayı:1, Cilt:4, (İlkbahar 2013)
- Kaştan, Yüksel; "Osmanlı Devleti'nde 1913 Tarihli İdare-i Umumiye-i Vilayat Kanun-ı Muvakkati İle Vilayet Yönetiminin Yeniden Yapılandırılması", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, Sayı:2, Cilt:2, (Ocak 2016)
- Kılıç, Selda; "Tanzimat'ın İlanından 1864 Düzenlemesinin Uygulanmasına Kadar Geçen Dönemde Valilik Kurumu", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt:28, Sayı:45, (2009)
- Koca, Ferhat; "Hanbeli Mezhebi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt:15, İstanbul 1997.

- Koloğlu, Orhan; “Belgeler: Muktesid Musa’ya Göre Hicaz Demiryolu’nun Amacı”, *Dn ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, Sayı:10, (Temmuz 1997)
- Koloğlu, Orhan; “Hicaz Demiryolu (1908-1918) Amacı, Finasmanı, Sonucu”, (Editör: Ekmeleddin İhsanoğlu- M. Kaçar), *Çağını Yakalayan Osmanlı*, İstanbul 1995.
- Kon, Kadir; “Yüzüncü Yılında (ncesi ve Sonrasıyla) Birinci Dünya Savaşı (1914-2014)”, *TYB Akademi Dil, Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:11, Yıl:4, (Mayıs 2014)
- Konan, Belkıs; “Osmanlı Devletinde Protg (koruma) Sistemi”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 58, Sayı: 1, (2009)
- Korkmaz, Seyfullah; “Cemal Paşı’nın Hatıralarına Göre I. Dünya Savaşında Filistin Cephesi”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:43, Sayı:31, (Ocak 2017)
- Köse, İsmail; “İngiltere’nin Arap İsyanı Tertibi (1914-1918): İsyanın Cumhuriyet Dönemi Hükümet Programlarındaki Dış Politika Yansımaları”, *Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi*, Sayı:1, Cilt:8, (Ocak 2017)
- Kurşun, Zekeriya; “Hac ve İktidar: Haremeyn’de Erken Dönem Osmanlı İmar Faaliyetleri”, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, Sayı:9, (Bahar 2017)
- Kurşun, Zekeriya; “Hicaz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt:17, TDV Yayını, İstanbul 1997.
- Kurşun, Zekeriya; “Osmanlı İdaresinde Hicaz (1517-1919)”, *Yeni Türkiye*, Cilt:6, Sayı:31-1, Ankara 2000.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri; “Hicaz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Cilt:17, TDV Yayını, İstanbul 1998.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri; “Mekke”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt:28, İstanbul 1998.
- Maunsell, F. R.; “The Hejaz Railway”, *The Geographical Journal*, Vol. 32, No. 6 (December 1908)
- Minawi, Mostafa; “Beyond Rhetoric: Reassessing Bedouin-Ottoman Relations along the Route of the Hijaz Telegraph Line at the End of the Nineteenth Century”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 58 (2015)
- Mutlu, şamil; “Beyrut Vilayeti’nde Amerikan Misyoner Okulları Ve Suriye Protestan Koleji”, *Tarih Dergisi*, Sayı:46, (2007)
- Ochsenwald, William; “The Financing of The Hijaz Railroad”, *Religion Economy and State in Ottoman-Arap History*, The Isis Press, İstanbul 1998.
- Okutan, Çağatay; “Arap Milliyetçiliği”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt: 56, Sayı:2, (Bahar 2001), s.161-162.
- Olgun, Kenan; “Demokrasi Tarihimizdeki İlk Çok Partili Seçimlere Genel Bir Bakış”, *Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı:7, (2014)
- Öztürk, Mustafa; “Arap lkelerinde Osmanlı İdaresi”, *History Studies*, Ortadoğu zel Sayısı, Cilt:2, (2010)

- Öztürk, Taha; “Şerif Hüseyin’in Mekke Emirliği’ne Atanma Sürecinde Ailesiyle İstanbul’da Geçirdiği Yıllar”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı:1, Cilt:2, (Mart 2017)
- Özyüksel, Murat; “Hicaz Demiryolu”, *Türkler*, Cilt:14, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- Pul, Ayşe; “Yavuz Sultan Selim’in Güney Siyasetinin Doğu Akdeniz Ticaretine Etkisi Hakkında Bazı Düşünceler”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı:35, (2014)
- Quataert, Donald; “19. Yüzyıl’da Osmanlı İmparatorluğunda Demir Yolları”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1986.
- Raw-Rees, Owain; “The Ottoman Empire Hejaz Railway Medal”, *The Medal Collecor*, Vol:49, No:1.
- Sancaktar, Caner; “Balkanlar’da Osmanlı Hâkimiyeti ve Siyasal Mirası”, *Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi*, Sayı:2, Cilt:2, (2011)
- Sancar, Faruk; “Bağnaz Bir Selefî mi Endişeli Bir Entelektüel mi (İbn Teymiyye’nin Eleştirel ve Reaksiyoner Karakteri Hakkında)”, *Dini Araştırmalar*, Cilt: 18, Sayı: 46 (Ocak-Haziran 2015)
- Servet, Armağan; “Türkiye’de Parlamento Seçimleri”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Sayı:3-4, Cilt:33, (Ocak 1967)
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet; “1871 Vilayet Nizamnamesi ve Getirdikleri”, *Çağdaş Yerel Yönetimler*, Sayı:5, Cilt:5, (Eylül 1996)
- Sivrioğlu, Töre; “İbn Teymiyye’nin Siyaset, Hukuk ve İktisat Teorisi”, *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, Sayı:20 (2013)
- Solak, İbrahim; “Osmanlı Devleti’nde Taşra Teşkilatı”, *Osmanlı Teşkilat Tarihi El Kitabı*, (Editör: Tufan Gündüz), Ankara 2013.
- Sonyel, Salahi; “Osmanlı İmparatorluğunda Koruma Sistemi ve Kötüye Kullanılması”, *Belleten*, Cilt:79, Sayı: 212, (Nisan 1991)
- Soy, Bayram; “Arap Milliyetçiliği: Ortaya Çıkışından 1918’e kadar”, *Bilig*, Sayı:30, (Yaz 2004)
- Şahin, Hanifi; “İbn Teymiyye’nin Siyaset Anlayışı”, *The Journal of Academic Social Science Studies (JASSS)*, Volume: 6 Issue 3, (March 2013)
- Şahin, İsmail; Şahin, Cemile; Yüce, Samet; “Birinci Dünya Savaşı Sonrası İngiltere’nin Irak’ta Devlet Kurma Çabaları”, *Gazi Akademik Bakış*, Sayı:15, Cilt:8, (Kış 2014)
- Şener, Şennur; “19. Yüzyılda İngiltere’nin Basra Bölgesindeki Faaliyetleri”, *Gazi Akademik Bakış*, Cilt:9, Sayı:18, (Kış 2016)
- Taşkın, Faruk; “Amerikan Board Misyonerlerinin Türkiye’deki Sağlık Faaliyetleri (1833-1923)”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, Cilt:6, Sayı:2, (Ocak 2017)
- Tural, Erkan; “Bir Belge 1864 ve 1871 Vilayet Nizamnameleri ve 1876 İdare-i Umumiyye-i Vilayat Talimatnamesi”, *Çağdaş Yerel Yönetimler*, Sayı:1, Cilt:14, (Ocak 2005)

- Turan, Namık Sinan; “II. Abdülhamid’in İttihad-ı İslam Siyasetinde Propaganda Ögesi Olarak Hicaz Demiryolu”, *CIEPO 6. Ara Dönem Sempozyumu Bildirileri*, Uşak 14-16 Nisan 2011.
- Türkmen, Zekeriya; “30 Ekim 1918 Tarihli Mondros Ateşkes Antlaşmasına Göre Türk Ordusunun Kuruluş ve Kadrosuna Bir Bakış”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, (OTAM)*, Sayı: 11, (2001)
- Uzun, Turgay; “Osmanlı Devleti’nde Milliyetçilik Hareketleri”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Sayı:4, (2000)
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı; “Tersane Konferansının Mukarreratı Hakkında Şura Mazbatası”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, VI/9 (Mart 1954)
- Varol, Mehmet Bahaüddin; “Harre Vakası”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı:7, (Yıl:1997)
- Vural, Muammer; “Dört Halife Döneminde Yasama Faaliyetlerinin İşleyişi ve Bazı Yasama Örnekleri (Hz. Ömer Dönemi)”, *İlted*, Sayı:44, (Ocak 2015)
- Yamaç, Müzehher; “İlk Anayasa (1876 Kanun-ı Esasi)”, *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 5, Cilt:3, (2014)
- Yatak, Süleyman; “Fahrettin Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt:12, İstanbul 1998.
- Yılmaz, Salih; “Birinci Dünya Savaşı Öncesi ve Sonrasında Türkler İle Büyük Devletlerin Siyasetleri”, *TYB Akademi Dil, Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:11, Yıl:4, (Mayıs 2014)
- Zaidi, Z.H.; “Hidjaz Railway”, *Encyclopaedia of Islam (New Edition)*, Vol:3, 1971.

EKLER

EK:1

Hicaz' ı ve Arap Topraklarını Gösterir Harita (R. Tourret, Hedjaz Railway, Tourret Publishing, Abingdon 1989)

EK: 2

Cidde Mebusu Kasım Zeynel Efendi (Osmanlı Mebusları: Birinci Dönem,
Hazırlayan: Şahap Tuza, Ankara 1946)

EK: 3

Mekke Mebusu Hasan Şeybi Efendi (Osmanlı Mebusları: Birinci Dönem, Hazırlayan: Şahap Tuza, Ankara 1946)

EK: 4

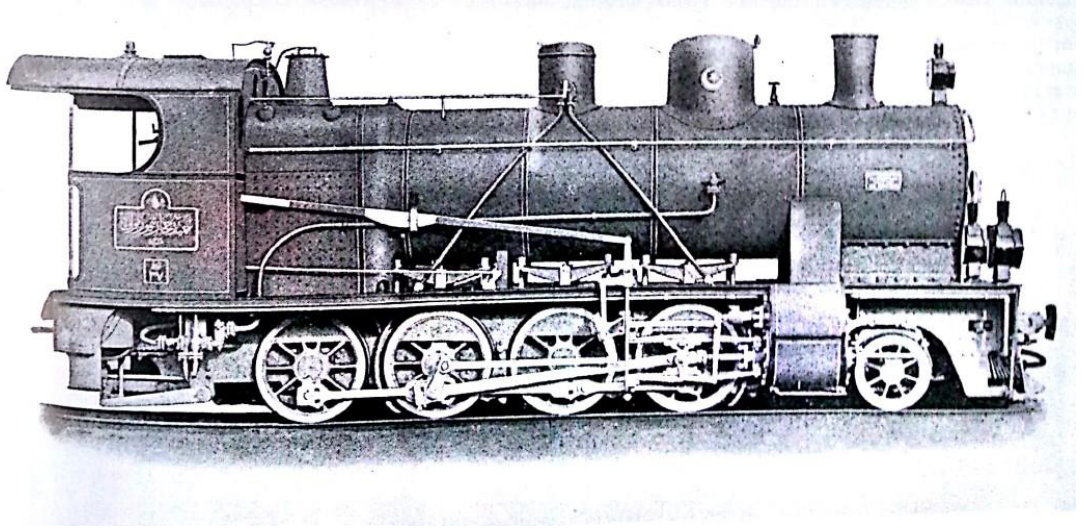
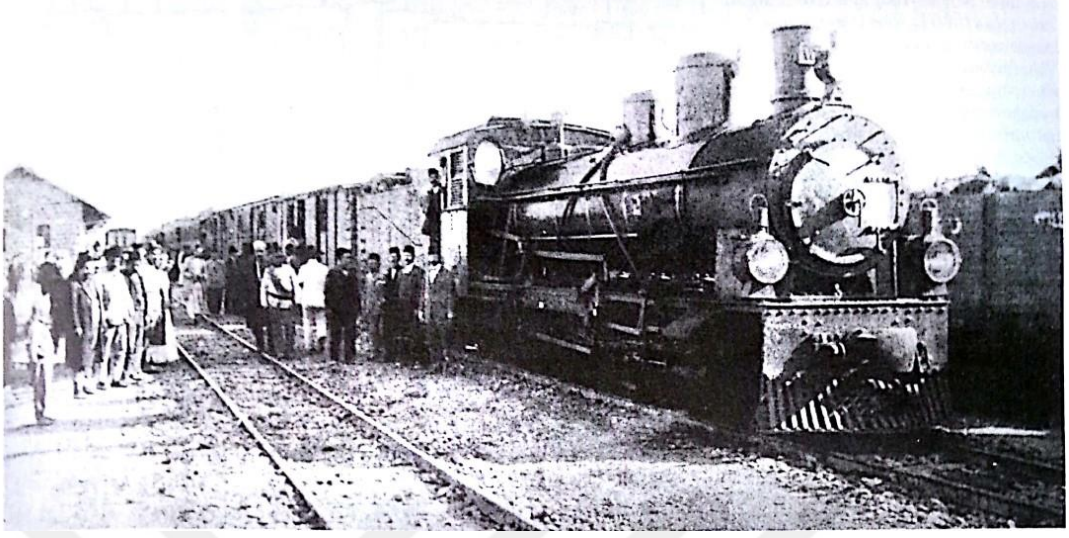
Mekke Mebusu Şerif Abdullah Efendi (Osmanlı Mebusları: Birinci Dönem,
Hazırlayan: Şahap Tuza, Ankara 1946)

EK: 5

Cidde Mebusu Şerif Faysal Efendi

EK: 6

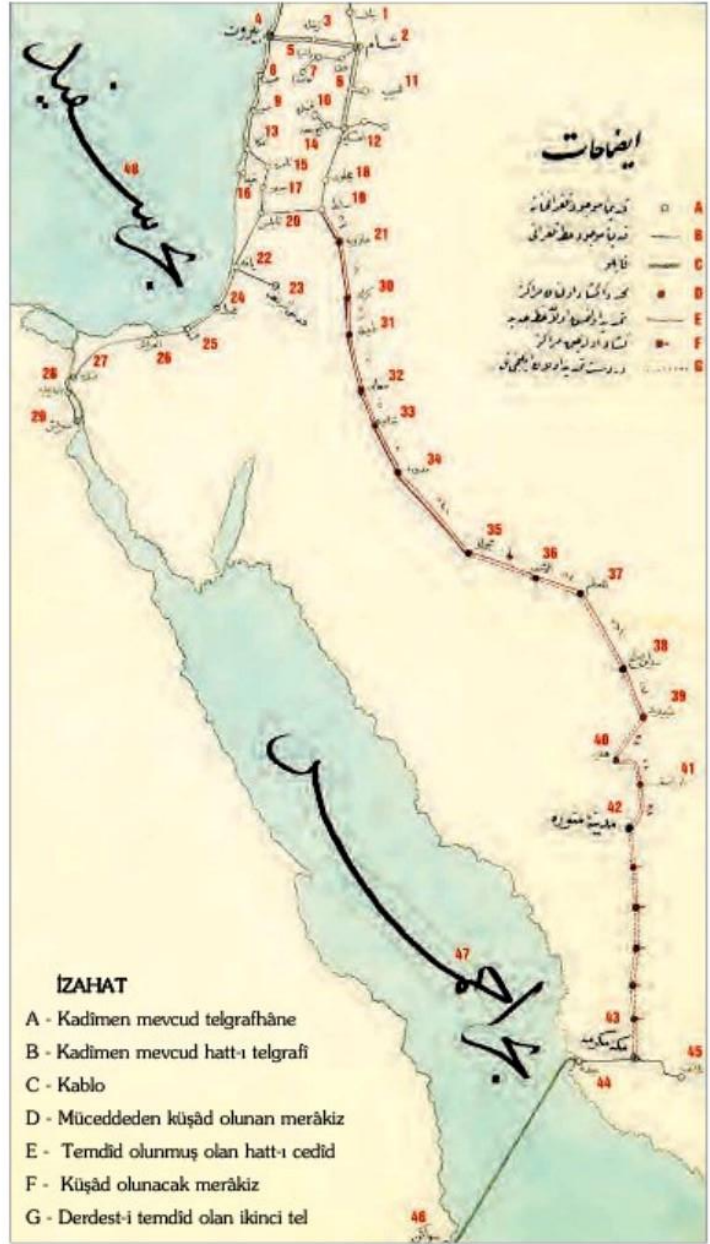

Hicaz Demiryolu'nda Kullanılan Lokomotif (R. Turret, Hedjaz Railway, Turret Publishing, Abingdon 1989)

EK: 7

Harita: 475

- 1- Nebek
- 2- Şam
- 3- Zahle
- 4- Beyrut
- 5- Raşıya
- 6- Katana
- 7- Hasbiye
- 8- Sayda
- 9- Sur
- 10- Kuneytara
- 11- el-Mesimiye
- 12- Şemskîn
- 13- Alkâ
- 14- Şeyh Said
- 15- Nâsıra
- 16- Hayfa
- 17- Cenîn
- 18- Aclun
- 19- Salt (45)
- 20- Nablus
- 21- Marıye (70)
- 22- Yafa
- 23- Kudüs-i Şerif
- 24- Mecdil
- 25- Gazze
- 26- el-Ariş
- 27- Kantara
- 28- İsmâiliye
- 29- Süveys
- 30- Kerek (45)
- 31- Tafile (80)
- 32- Ma'an (50)
- 33- Şamiye (70)
- 34- Medvere (165)
- 35- Tebük
- 36- el-Ahdar(65)
- 37- el-Muazzam (37-130)
- 38- Medâyin-i Sâlih (80)
- 39- Bî'r-i Cedid (75)
- 40- Hedıye (75)
- 41- Biyâr-ı Nâsif (75)
- 42- Medine-i Münevvere
- 43- Mekke-i Mükerrereme
- 44- Cidde
- 45- Tâif
- 46- Sevâkin
- 47- Bahr-ı Ahmer
- 48- Bahr-ı Sefid

Hacca giden Müslümanların yol güzergâhı
 ve yapılması düşünülen telgraf hattı haritası
 BOA. HRT, 475

Hicaz Demiryolu Hattı ve Tren İstasyonları (Belgelerle Osmanlı Devrinde Hicaz,I, Editör: Ömer Faruk Yılmaz, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2008)

DİZİN

A

Abbasi.....	8, 10
Abdullah .5, 7, 8, 22, 25, 26, 27, 28, 29, 37, 42, 44, 45, 61, 67, 112, 113, 115, 124, 128	
Abdullah bin Cahş.....	5
Abdullah bin Hanzala.....	7
Abdullah bin Hasan.....	25
Abdullah bin Haşim	25
Abdullah bin Said.....	25
Abdullah bin Zübeyr	7
Abdulvehap Efendi.....	88
Abdurrahman Nazif Efendi	31
Abdurrahman Sarrac Efendi	31
Abdülaziz	13, 14, 18, 25, 26
Abdülkadir Haşimi Efendi	43, 115, 125
Abdülkerim bin Muhammed bin Yala.....	25
Abdülmeccid	13, 114
Abdülmelik	7
Abdülmelik bin Mervan	7
Abdülmuttalip	27
Abdürrezzak Efendi	126
Aburrahman Şeybi Efendi.....	32
Aclâni Mehmet.....	71, 73, 74, 108
Aden Körfezi	11
Adil Bey	86, 89, 90
Ahmed bin Abdülmuttalip.....	25
Ahmed bin Galip	25
Ahmed bin Zeyd.....	25
Ahmed Mañşavi Paşa	61
Ahmedi	36
Ahmet Ferit Bey.....	99, 100, 101
Ahmet İzzet Paşa.....	51
Ahmet Muhtar Paşa.....	51
Ahmet Ratıb Paşa	27, 28
Ahmet Ratıp Paşa	129
Ahmet Rıza	41
Ahrar Fırkası	40, 41
Akabe	1
Alfred von Kaulla	49
Ali 4, 7, 8, 9, 14, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 23, 26, 27, 28, 31, 37, 45, 47, 48, 61, 62, 63, 80, 84, 93, 94, 112, 116, 117, 121, 122	
Ali bin Muhammed.....	9
Ali Haydar.....	28
Ali Nail Efendi	32
Ali Paşa	16, 17, 18, 19, 20, 21, 26, 84
Ali Şamil Bey	32
Ali Vasfi Bey	116, 117

Almanya	56, 66
Amasya	75, 83
Amerika	66
Ankara 1, 2, 3, 4, 7, 8, 9, 10, 12, 14, 20, 22, 23, 24, 38, 39, 40, 42, 43, 47, 49, 53, 54, 55, 69, 70, 71, 73, 74, 104, 105, 109, 112, 116, 127	
Arabistan Yarımadası	1, 6, 10, 17
Arif Bey	81, 87, 127
Arif Fazıl Efendi.....	75, 83
Aristidi Paşa.....	96, 112
Arnavut.....	41, 65
Artas Efendi.....	84, 85
Asım Bey.....	71, 73, 109
Asir.....	1, 26, 45, 69, 115, 121, 130
Ateybe	31
Atif Bey	31
Atiye	31
Avnü'r-refik Paşa.....	31
Avnürrefik	27, 28
Avusturya	38, 40, 49

B

Bağdat Demiryolu	49, 50, 52, 56, 57
Bahreyn.....	1
Balkan Savaşları	41
Basra Körfezi	11, 47, 48, 49
Bedir Savaşı.....	5
Belçika	66
Beyrut	54, 59, 60, 63, 64, 89, 113
Billi.....	31
Birinci Dünya Savaşixii, xiv, 13, 29, 37, 40, 41, 45, 49, 68, 69, 115	
Bitlis	74, 81
Bolu	86, 88, 93, 104, 107, 110, 127
Bombay.....	60
Boşo Efendi . 71, 73, 74, 78, 79, 84, 85, 93, 94, 96, 109, 110	
Burhani	36
Bursa....	39, 60, 74, 79, 80, 91, 92, 93, 94, 104, 107, 110, 117, 118, 120

C

Cebel-i Lübnan	23, 24
Cenani Bey	93, 94
Cevat Paşa	76
Cidde vii, viii, 1, 2, 3, 11, 15, 16, 19, 21, 22, 26, 33, 34, 36, 42, 43, 45, 50, 51, 68, 82, 84, 86, 89, 90, 96, 99, 102, 119	

Ç

Çin 2, 78

D

Dedeğaç 96
Demiryolu İnşaat Nezareti 63
Der'a 67, 102, 106, 107
Deriye 18, 36
Dersim 127
Deutsche Bank 49
Diyarbakır 118
Dulkadiroğulları 11

E

Ebu Nümeý Muhammed bin Hasan 10
Ebu Süfyan 6, 7
Ebu Tahir el-Karmati 9
Ebu Talip bin Hasan 25
Edib Nazmi 63
Edirne ... 71, 73, 74, 86, 89, 109, 116, 117, 118
el-Liva 62
el-Muayyed 61
Elphinstone Darımlple 48
el-Siba 61
el-Ula 34, 67, 75, 96, 110
el-Vatan 61
El-Vekil 61
Emanuel Karasu Efendi 96
Emevi 7, 8
Emir Ali 28
Ermeni 41, 42
Eşraf 19, 31
Ethem Paşa 48
Evkaf Nezareti 114, 125, 130

F

Faham 31
Fahrettin Paşa 69
Fatımiler 9
Faysal 27, 42, 44, 45, 116, 130
Fevzi Paşa 63
Filistin 12
Fizan 116, 121, 123, 125, 126, 128
Francis Rawdon Chesney 47
Fransa 22, 44, 48, 83
Fuheyd bin Hasan 25

G

Genç 94
Georg von Siemens 49
George Stephenson 48
Girit 24, 40
Goden 75, 80, 83

Gümlcine 71, 73, 82, 93, 109
Gümlcine 72, 96, 99, 100, 127
Gümüşhane 84, 85, 104, 118

H

Habeş 19
Habib Bey 127
Haccac bin Yusuf 7
Hadramut 1
Hafız İbrahim Efendi 125, 126
Hahambaşı Nahum Efendi 41
Hakkâri 94, 95, 105
Halep 12, 50, 56, 60, 75, 93, 99, 100
Halil Bey 71, 73, 109
Halveti 36
Hamidiye Hicaz Demiryolu 58, 62, 73
Hanefi 31, 32, 35, 36, 112
Harb 31, 36
Harre Vakası 7
Hasa 1
Hasan bin Aclan 10
Hasan bin Numey Muhammed 25
Hasan Fehmi Efendi 75, 118, 120
Hasan Şeybi Efendi .. 42, 43, 44, 116, 124, 130
Haşimiler 19, 36
Havran 50, 54
Hayber 34
Haydarabat 60
Haydarpaşa 48
Hayfa . 54, 63, 64, 65, 66, 68, 76, 77, 105, 106, 107
Heinrich August Meissner 57
Hendek Savaşı 5
Hicazii, iii, vii, viii, xii, xiii, xiv, 1, 2, 3, 4, 6, 7, 8, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 42, 43, 44, 45, 47, 48, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 86, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 107, 108, 109, 110, 111, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130
Hicaz Demiryoluviii, 15, 28, 43, 47, 48, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 77, 78, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 107, 108, 109, 110, 111
Hicr 1
Hidiv Abbas 61

Hindistan 2, 44, 47, 48, 60, 61, 78
 Horosan8
 Hudeybiye Barışı.....5
 Hudeyde 74, 77
 Hudeyil.....31
 Humus 50, 56
 Huveyt.....31
 Hürmüz.....11
 Hz. Ali 3, 6, 7, 8
 Hz. Ebubekir3
 Hz. Muhammed..... 1, 3, 4, 14, 15
 Hz. Osman 2, 3, 6
 Hz. Ömer 3, 6

I

II. Abdülhamit vii, 14, 26, 27, 36, 40, 49, 50,
 51, 52, 53, 54, 55, 56, 59, 68, 70
 II. Mehmet.....10
 II. Meşrutiyet .. viii, 37, 40, 41, 43, 68, 115, 130
 II. Muaviye.....7
 II. Wilhelm56
 İslahat Fermanı..... 22, 23, 24, 38

i

İbn-i Teymiyye 17, 36
 İbrahim Ethem.....37
 İbrahim Paşa.....19
 İdris bin Hasan25
 İngiltere .. xii, 22, 26, 37, 38, 44, 45, 47, 49, 53,
 55, 56, 69
 İntihab-ı Mebusan Kanunnamesi40
 İpek 74, 81, 99, 100, 104, 108, 125, 126
 İsvi 36
 İsmail Bey 71, 72, 73, 93, 96, 109
 İsmail Hakkı Bey... 74, 82, 86, 90, 93, 99, 100,
 121, 122, 127
 İsmail Mahir Efendi ... 86, 88, 96, 99, 101, 104
 İsmail Paşa 71, 91, 109, 115, 118, 120, 126
 İsmail Sıtkı Bey..... 91, 92, 110, 118, 120
 İstanbul. xii, 1, 2, 3, 5, 8, 10, 11, 12, 13, 16, 17,
 18, 19, 20, 21, 22, 23, 26, 27, 28, 29, 30,
 32, 36, 38, 39, 40, 41, 43, 44, 45, 47, 48,
 49, 50, 51, 52, 56, 58, 60, 61, 62, 65, 70,
 71, 72, 74, 80, 81, 83, 84, 93, 104, 105,
 108, 109, 112, 115, 121, 122, 125, 126
 İtalya.....124, 130
 İtalyan..... 65, 66, 115
 İttihat ve Terakki Cemiyeti40
 İzmir12, 41, 47, 48, 84, 85, 91, 92, 96, 110,
 112, 118, 125
 İzmit..... 49, 94, 95, 121
 İzzet Abid Paşa.....59

K

Kâbe3, 7, 9, 12
 Kadiri..... 36
 Kahire12, 14, 21, 44
 Kalanderi..... 36
 Kalküta 61
 Kamil Paşa.....21, 28, 41, 61
 Kanun-ı Esasi.....38, 39, 115
 Kanuni Sultan Süleyman 13, 15
 Karahisarı Şarki 75, 83
 Karahisar-ı Şarki..... 99
 Karahisar-ı Şarki..... 100
 Karahisar-ı Şarki..... 104
 Karahisar-ı Şarki..... 108
 Karesi..... 71, 73, 109, 117, 121, 122, 123
 Karmatiler 9
 Kasım Zeynel Efendi42, 43, 84, 86, 89, 90
 Kastamonu ... 71, 86, 88, 96, 99, 101, 104, 109,
 117, 118, 121, 127
 Kayseri.....52, 58, 121, 122
 Kazım Paşa 82, 87
 Kengiri.....99, 102, 104, 105, 106, 118, 119
 Kerek 54
 Kırım Savaşı 22
 Kırkkilise . 71, 73, 74, 79, 84, 85, 87, 104, 109,
 113, 114, 117, 126, 127, 129
 Kızıldeniz1, 2, 47, 49
 Komisyon Danket
 Commission d'enquête 83
 Konya .. 6, 49, 56, 74, 83, 84, 85, 95, 116, 117,
 118, 120
 Kozmide Efendi 71, 72, 81, 83, 93, 109, 112
 Kubeyş 3
 Kudüs.....10, 45, 65, 68, 118, 119, 125
 Kureyş 4

L

Liverpool 48
 Lübnan.....23, 50, 55
 Lütfi Bey..... 85, 96
 Lütfi Fikri Bey..... 127

M

Maan54, 56, 67, 95
 Macaristan38, 40, 49
 Malik 31
 Manchester..... 48
 Mauser..... 49
 Mecdi Efendi71, 73, 75, 109, 117
 Medayin-i Salih75, 79, 83, 107
 Medine.... vii, viii, xii, 1, 2, 3, 5, 6, 7, 10, 11, 13,
 14, 15, 17, 18, 20, 21, 28, 29, 30, 31, 33,

34, 35, 36, 37, 42, 43, 45, 46, 51, 56, 58, 64, 67, 68, 69, 75, 82, 83, 85, 86, 87, 89, 90, 94, 104, 106, 114, 115, 116, 125, 129, 130	Necid1, 2, 17, 68, 116, 121, 123, 125, 126, 128
Mehdi 31	Nefi Efendi 85
Mehmet Ali Paşa 17, 19	Niş 23
Mehmet Emin Efendi 84, 85, 94, 120	Nuri Paşa..... 31, 50
Mehmet Şahin Dino Bey 121, 122	O
Mehmet Şerif Paşa 76	On Dördüncü Kolordu 121
Mehmet Vehbi Efendi 95, 116, 117	Osman Paşa 21, 27
Mekke. vii, viii, xii, 1, 2, 3, 4, 5, 7, 9, 10, 11, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 42, 43, 44, 45, 53, 58, 61, 67, 68, 69, 82, 84, 85, 86, 87, 89, 90, 96, 99, 102, 112, 114, 115, 116, 119, 125, 128, 129, 130	Osmanlı Devleti.. vii, viii, xii, xiv, 10, 11, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 22, 23, 24, 29, 30, 34, 36, 37, 38, 40, 41, 44, 48, 49, 54, 55, 56, 60, 62, 63, 64, 69, 70, 111, 115, 129, 130
Memlük Devleti 10	Ö
Memun Bedri 42	Ömer Fevzi Efendi... 74, 79, 80, 83, 93, 94, 96, 100, 104, 107, 117, 118, 120
Menteşe 59, 71, 73, 109	P
Mercidabık 12	Paris Konferansı 22
Mervan bin Muhammed 8	Portekiz 11
Merve 3	Protestan 55
Mesud bin idris..... 25	R
Mevan bin Hakem 7	Raşid Efendi 31
Mezopotamya 1	Raşidi 36
Mısır ... vii, 9, 11, 12, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 28, 35, 48, 51, 61, 65, 115, 125	Rıfai 36
Mithat Bey..... 93	Ridaniye 12
Mithat Paşa..... 23, 26	Robert Stephenson 48
Moab 31	Rum 41
Muaviye..... 7, 8	Rusya 22, 38, 39, 49, 53
Muhammed bin Abdullah..... 25	S
Muhammed bin Abdülvehhab 17	Sa'd 25, 31
Muhammed bin Suud..... 18	Sa'd bin Zeyd 25
Muhammed İnşallah..... 61	Safevi 11
Muhsin bin Hüseyin 25	Said bin Sa'd..... 25
Muhtar Bey 85	Sait Efendi 74, 83
Muiz-Lidinillâah 9	Sait Halim Paşa..... 29
Mustafa Arif Bey. 71, 84, 85, 86, 87, 104, 109, 113, 114, 117, 126, 127, 129	Salim Efendi 74, 83, 104, 108
Mustafa Kamil..... 61	Saruhan 86, 88, 93, 116, 117
Muvazene-i Maliye Encümeni 97, 98, 99, 103, 113, 120, 125, 128	Sekip Bey..... 86, 88, 93, 116, 117
Müfit Bey 71, 94, 95, 109, 125	Selanik 19, 84, 85, 91, 96, 127
Müstansır-Billah 9	Selçuklu Devleti 9, 10
Müşir Kazım Paşa 63	Senusi..... 36
Müzeyrib 54, 67	Serfice..... 71, 84, 85, 91, 93, 94, 96, 109, 110
N	seyyid..... 15
Nafia Nezareti..... 48, 109	Seyyid Abdülhak el-Ezheri..... 60
Nafi Paşa 75, 99	Seyyid Abdülkadir Haşimi 42, 43
Nakşibendi..... 36	Seyyid Ahmet Senafi Efendi 42, 45
Nasiri 31	Seyyid Ali Netta bin Muhammed 16
	Seyyid Mahzar Efendi 32
	Seyyid Muhammed İdris 130

Seyyit Bey	84, 85, 118	Tokat.....	71, 73, 91, 109, 115, 118, 120, 126
Siddiki	36	Trablusgarp Savaşı	130
Siirt.....	126	Tumanbay	12
Sinop	71, 73, 74, 109, 118, 120, 121, 122	Tuna Vilayeti	23
Sivas	91, 92, 93, 118, 119, 127	U	
Sokotra	11	Uhud Savaşı	5
Suriye15, 34, 44, 54, 55, 60, 63, 69, 71, 73, 74, 75, 91, 101, 108, 125		Umman	1
Surre	11, 13, 129	Ü	
Suudlar	37	Üsküp.....	74, 83
Süleyman el-Banini	71, 73, 74, 108	V	
Süveyş Kanalı	48, 51, 54, 56	Vahhabilik	17, 19, 36
Ş		Vilayet-i Umumiyye Nizamnamesi	24
Şafi.....	36	W	
Şakir Paşa.....	51	Wilhelm Pressel	48
Şam vii, 2, 22, 35, 44, 47, 50, 51, 53, 54, 56, 62, 63, 67, 68, 74, 76, 94, 95, 96, 99, 100, 101, 102, 104, 105, 106, 107, 108, 111, 115, 130		Wüttenberglische Vereinsbank	49
Şam Komisyonu	63	Y	
Şehid Mehmed Paşa	33	Yanbu	34
Şerif Abdullah	44, 45	Yanya.....	71, 109, 112
Şerif Berakat	14, 15, 16, 25	Yavuz Sultan Selim	vii, ix, 11, 12, 13, 32
Şerif Galib	18	Yemen vii, ix, 1, 2, 9, 26, 30, 31, 50, 51, 68, 69, 78, 113, 115, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 128, 129	
Şerif Hüseyinviii, xii, 22, 23, 26, 27, 28, 29, 32, 34, 37, 44, 45, 67, 69, 85		Yesrib	1, 3, 30
Şerife Abdiye	27	Yordan	50
Şeyhülislam Cemaleddin Efendi	59	Yunan	65
Şura-yı Devlet	76	Yusuf Halil	91, 110
Şükrü Efendi	71, 84, 91, 92, 109, 127	Yusuf Kemal Bey	71, 73, 109
T		Z	
Tahir Bey.....	91, 92, 110	Zaid.....	27
Tahir Recep Efendi	74, 77	Zehrap Efendi	75
Talat Bey	71, 73, 74, 86, 89, 104, 105, 109, 116, 117	Zeyd.....	19, 20, 25, 26
Taşlıca	116	Zeyd bin Muhsin.....	25
Tayme.....	34	Zeynel Abidin Efendi	118, 120
Tebük.....	56, 64, 84	Zihni Paşa	59, 74, 75, 77, 78, 80, 81, 82, 83, 107, 109
Tevfik	31, 71, 73, 74, 78, 81, 99, 102, 104, 105, 106, 109, 112, 118, 119	Ziraat Bankası.....	57, 80
Ticani	36		
92, 193, 194, 198, 199, 201, 205, 213, 236, 239			

ÖZGEÇMİŞ

1994 yılında Yozgat'ta doğdum. İlk ve orta öğrenimimi Yozgat'ta tamamladım. 2012 yılında girdiğim üniversite sınavında Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nü kazandım. Bu bölümde bir yıl okuduktan sonra Erciyes Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'ne yatay geçiş yaptım. Lisans eğitimimi 2016 yılında tamamladım. Aynı yıl Bozok Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi programında yüksek lisans eğitime başladım. Dr. Öğretim Üyesi Serkan Gül danışmanlığında *Osmanlı İdaresinde Hicaz ve Meclis-i Mebusan Ceridelerinde Hicaz Vilayeti 1908-1918* başlıklı tezimi 2019 yılında tamamladım.

